

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

На правах рукопису

ПОЛОВИНСЬКА Віта Віталіївна

УДК 94(477)“10/11”:327

**ДАВНЯ РУСЬ І СКАНДИНАВІЯ:
ПОЛІТИЧНІ І СОЦІОКУЛЬТУРНІ ВІДНОСИНИ
(XI – ПЕРША ПОЛОВИНА XII СТ.)**

07.00.01 – історія України

ДИСЕРТАЦІЯ
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
Журба Михайло Анатолійович,
доктор історичних наук,
професор

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Стан наукового вивчення, джерельна база, принципи і методи дослідження.....	11
1.1. Історіографія проблеми.....	11
1.2. Джерельна база.....	33
1.3. Принципи і методи, методологія дослідження.....	56
Розділ 2. Завершення епохи вікінгів як початок епохи русько-скандинавських міждержавних відносин.....	66
2.1. Балтійська політика руських князів і ціннісний русько-скандинавський обмін в системі політичної культури тогочасного європейського простору.....	66
2.2. Матримоніальна фіксація політичних ідей.....	73
2.3. Економічний складник відносин.....	93
2.4. Від найманця до конунга: військова діяльність скандинавів на Русі.....	108
Розділ 3. Східнослов'янський світ і Скандинавія: обмін духовними цінностями.....	124
3.1. Контакти та взаємовпливи в сфері матеріальної культури і мистецтва.....	124
3.2. Зміст і особливості літературних відносин.....	138
3.3. Характер, форми і розвиток релігійних зв'язків.....	150
3.4. Роль Русі в сакралізації норвезьких королів-місіонерів.....	159
Висновки.....	168
Список використаних джерел і літератури.....	177

ВСТУП

Актуальність теми. Відносини Давньої Русі зі Скандинавськими країнами, зокрема зі Швецією, давно цікавлять дослідників. Докладно і різнобічно вивчалася найдавніша історія русько-скандинавських взаємин, передусім так зване «норманське питання» і «проблема утворення Давньоруської держави». Багатопланово розглядались історія війн зі Швецією та відносини пізнішого часу. Але русько-скандинавські зв'язки XI–XII ст. досі не були предметом спеціального вивчення ні у вітчизняній, ні в російській, ні в західній історіографії. Аналізу піддавались у ширшому часовому охопленні лише політичні та культурні зв'язки Росії зі Швецією або зі Скандинавськими країнами загалом, у такий спосіб оминаючи давньоруську історію як складник середньовічної історії України. Однак саме в XI ст. завершувалась так звана «епоха вікінгів» і йшов процес становлення державності і в Скандинавії, і на Русі, тобто починалась нова феодальна епоха. Християнізація, що майже одночасно проводилася в обох країнах, справила великий вплив на міждержавні відносини – від тісних торговельних і політичних зв'язків до повного припинення мирних контактів і початку активних військових дій.

Отже, обрана автором для вивчення проблема має наукове, суспільно-політичне та практичне значення, саме цим і зумовлена її актуальність.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами і темами. Дисертаційне дослідження пов'язане з науково-дослідною темою «Дослідження проблем гуманітарних наук», розробка якої проводиться в Інституті історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, протокол № 6 від 25 січня 2011 року.

Мета дисертаційної роботи полягає у визначенні змісту, характеру, особливостей, етапів розвитку та наслідків відносин Давньої Русі і Скандинавії у XI – першій половині XII ст.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких **наукових завдань**:

- висвітлити стан розробки проблеми, рівень і повноту джерельної бази, методологію дослідження як інструментарію підвищення ступеня видобутку інформації із джерел та виконання поставлених завдань;
- схарактеризувати русько-скандинавський ідеологічний обмін у системі політичної культури європейського простору;
- визначити характер та особливості зовнішньої політики Давньої Русі і Скандинавських держав, внутрішньополітичні чинники її формування і розвитку протягом зазначеного хронологічного періоду;
- розглянути династичні, економічні та військові русько-скандинавські контакти як невід’ємний складник «Балтійської цивілізації»;
- з’ясувати сутність, форми та наслідки культурної (включно з її матеріальним аспектом) взаємодії між Східнослов’янським світом і Скандинавією.

Об’єктом вивчення є зв’язки Східнослов’янського і Скандинавського світів у системі Балтійського цивілізаційного простору.

Предмет дослідження – політичний і соціокультурний аспекти відносин між Давньою Руссю і Скандинавськими країнами у XI – першій половині XII ст., їх зміст, характер, особливості, розвиток і наслідки.

Хронологічні межі дослідження охоплюють XI – першу половину XII ст. Цей хронологічний період являє собою добу Ярослава Мудрого та його наступників, протягом якої русько-скандинавські зв’язки перейшли до якісно нового, міждержавного етапу, що супроводжувався ідеологічно-ціннісним обміном європейського масштабу. Вибір *нижньої хронологічної межі* (1014 р.) зумовлено повстанням Ярослава і Святополка проти Володимира Святославича. *Верхньою хронологічною межею* визначено хрестовий похід

шведів 1155–1157 рр. до Фінляндії (котра до того у своїй більшій частині була сферою впливу Новгороду) та їх напад на Ладогу, що знаменує початок військової конфронтації між русами і скандинавами. Водночас, для повноти висвітлення окремих питань автор виходив за окреслені хронологічні межі дослідження.

Територіальні межі дослідження охоплюють території, котрі в XI – першій половині XII ст. входили до складу Давньоруської та Скандинавських держав (Данії, Швеції, Норвегії, Ісландії). Значною мірою визначення географічних меж обумовлено характером джерельної бази дослідження, яка представлена документами, що стосуються територій Північної Європи, заселених скандинавами, і територій Східної Європи, заселених слов'янами. Також до поля зору автора потрапили території тогочасних Візантії, західноєвропейських держав тощо, оскільки контакти скандинавів і східних слов'ян зазначеного періоду, природно, відбувалися не лише на етнічних територіях, а й включали третю сторону.

Методологічна база. Враховуючи те, що східнослов'янське і скандинавське суспільства XI – першої половини XII ст. являють собою складні системи, як базовий елемент методології було обрано *соціокультурний системний підхід*, з точки зору якого досліджуваний об'єкт розглядається через призму Балтійської культури як сукупність окремих компонентів, котрі органічно утворюють єдине ціле, що визначає функціональне призначення як усієї системи, так і її елементів. Застосування соціокультурного підходу дозволяє простежити як взаємозв'язки між внутрішніми елементами скандинавського і руського суспільств, так і взаємини між ними, а також відносини Скандинавії і Давньої Русі з іншими системами, приміром, із християнською церквою, європейськими та східними спільнотами (від державних утворень і до купецьких союзів) тощо. Оскільки законом функціонування системи є структура, яка при змінюванні системи забезпечує її цілісність і збереження властивостей, у дослідженні застосовано *структурний підхід*. Поняття політико-соціокультурної

структури передбачає наявність моделі (системи), основним матеріалом для побудови якої виступають політичні та соціокультурні відносини.

Складний характер джерельної бази дослідження вимагає використання методів ретроспекції, екстраполяції, а також історико-порівняльного (компаративного) методу, які дозволяють певною мірою подолати суперечливість джерел. Використання *методу ретроспекції* передбачає виявлення таких складників історичного процесу, які мають властивість цілісності, адже те ціле, яке містилось у початковому нововведенні, поступово зростало саме як ціле, поки на завершальному етапі не перетворилось у цілісність, що характеризує феномен у завершеному вигляді. *Метод екстраполяції* використовується у двох напрямках: уздовж вертикалі і вздовж горизонталі. Уздовж вертикалі застосування даного методу ґрунтується на перенесенні методів і понять з інших галузей науки у сферу історичного знання. Уздовж горизонталі екстраполяція застосовується при аналізі певного хронологічного періоду з використанням знань про події, що їм передували, тощо. *Компаративним (історико-порівняльним) методом* автор послуговується, зокрема, для виявлення специфічних рис деяких давньоруських і скандинавських феноменів завдяки їх зіставленню.

Ефективність обробки джерельного матеріалу визначається також застосуванням структурної, герменевтичної та семіотичної методологій, які органічно поєднуються з *критичним аналізом* пам'яток і дозволяють повному подивитися на джерела, що вже давно були введені до наукового обігу. Так, *структурний метод* допомагає дисертанту виокремити в тексті джерела ті мовні засоби, які слугували його автору для надання власній оповіді авторитетності, переконливості тощо. *Герменевтичним аналізом* автор послуговується, розглядаючи Давню Русь і Скандинавію очима сучасників і нащадків; *семіотичним* – аналізуючи систему культурних значень згаданих хронологічно паралельних, але таких, що мають свої відмінності культур.

У межах даної роботи було також застосовано *просопографічний метод*, який виявляється корисним аби простежити формування і механізм дії впливових особистостей і груп у політичному, економічному, військовому, релігійному, культурному та ін. просторах русько-скандинавської взаємодії.

Наукова новизна отриманих результатів дослідження полягає в тому, що:

вперше

– на основі критичного переосмислення вітчизняної та зарубіжної історіографії й аналізу історичних джерел здійснено спробу спеціального комплексного наукового вивчення відносин Давньої Русі і Скандинавії XI – першої половини XII ст.;

– проаналізовано обставини формування та рівень науковості історичних знань із досліджуваної проблеми, запропоновано авторську періодизацію історіографічного процесу і – з урахуванням сучасних методологічних підходів – методологію дослідження;

– сформульовано гіпотезу, згідно з якою давньорусько-скандинавські зв'язки характеризувалися нерозривною єдністю політичного і соціокультурного компонентів та активним ціннісно-ідеологічним і матеріальним обміном між суб'єктами на тлі реалізації попередніх культурних надбань і побудови принципово нових суспільно-політичних систем і структур;

– запропоновано інтерпретацію скандинавських понять *vörðr* («вартовий, охоронець, захисник») і *landvarnarmaðr* («захисник країни») та дійсної історичної ролі так званих «охоронців Гардаріки»;

– переглянуто повідомлення Києво-Печерського патерику щодо прибуття на Русь варяга Шимона під дещо новим кутом зору;

– зроблено спробу окреслити роль Русі в сакралізації норвезьких королів-місіонерів;

уточнені та набули подальшого розвитку

- соціальна структура суспільних верств, пов'язаних із поїздками на Русь і до Скандинавії, характер таких поїздок і взаємини їх учасників;
- особливості та здобутки взаємного пізнання скандинавського і руського народів у сфері літератури (включаючи гіпотези про наявність елементів скандинавського впливу в тексті «Слову о полку Ігоревім» і примітну роль Гіти Харальдсдоттір Ессекської, дружини Володимира Мономаха, в історії давньоруської освіти);
- оцінка сватання Харальда Суворого до Єлизавети Ярославни;
- гіпотеза попередніх дослідників щодо стадіальної близькості руського і скандинавського суспільств на початок XI ст. та існування балтійської культури як витоку їх незалежних цивілізаційних шляхів;
- припущення щодо існування на Русі місцевих майстрів, яким належало авторство виробів скандинавського й «гібридного» слов'яно-скандинавського стилів;
- визначення характеру культурного східнослов'янсько-скандинавського обміну до середини XII ст. як активного, плідного і багатогранного, з о. Готланд як своєрідним «вузлом» даного взаємообміну на Балтиці;
- теза щодо єдності ідеологічного простору часів Ярослава Мудрого, що сприяла як проникненню окремих культів (зокрема, культу св. Олава) та елементів західного християнства на Русь, так і східним впливам на Скандинавські країни.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що фактологічний матеріал, теоретичні положення, висновки й узагальнення, які містяться в роботі, суттєво розширюють сучасні знання з історії країн Європи XI–XII ст., з історії Скандинавії і Давньої Русі та їх відносин. Також детально і всебічно розглянуто Балтійську культуру не як суму її складових частин, а як надетнічну і наддержавну соціокультурну єдність. Результати можна залучати для написання спеціальних та узагальнювальних праць з медієвістики, вітчизняної історії та історії європейських країн XI–XII ст.,

праць про особистість Ярослава Мудрого, його добу чи епоху Мстиславовичів-Мономаховичів, розробки конкретних сучасних проблем суспільно-політичного та цивілізаційного характеру, котрі коріняться чи мають певні аналогії в минулому. Отримані матеріали будуть корисними при підготовці спеціальних лекційних і семінарських курсів для студентів вищих навчальних закладів. Окремі положення дисертації стануть у нагоді владним структурам, дипломатичним працівникам тощо для побудови взаємоплідного зовнішньополітичного і культурного діалогу з країнами сучасних Скандинавії, Росії і Білорусі.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації обговорено на засіданнях кафедри історії і археології слов'ян Історичного інституту Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Загальну концепцію дослідження автор відобразив у доповідях на науково-практичній конференції «П'яті всеукраїнські драгоманівські читання молодих істориків: Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії» (Київ, 2013) та міжнародних конференціях: «Україна в євроінтеграційних процесах» (Київ, 2012), «Європейський шлях розвитку: плани і реалії» (Київ, 2012), «Аналітика міжнародних відносин» (Київ, 2012), «Десятые Скандинавские чтения» (Росія, Санкт-Петербург, 2012), «Світовий досвід збереження культурно-історичних цінностей в умовах глобалізації» (Київ, 2013), «Третя хвиля» демократизації на теренах Євразії: досвід новітньої історії та виклики сучасності» (Київ, 2014).

Публікації. Основні теоретичні положення та висновки дисертації викладено в 15 одноосібних публікаціях, 6 із яких – у фахових вітчизняних виданнях з історичних наук, одна – у фаховому міжнародному виданні, 4 – у нефахових вітчизняних виданнях, 4 – матеріали конференцій.

Обсяг та структура дисертації зумовлені предметом, метою, завданнями та соціокультурним підходом дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, одинадцяти підрозділів, висновків, переліку

використаних джерел і літератури (411 позицій). Загальний обсяг дисертації становить 223 сторінки, із них 174 – основний текст.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОГО ВИВЧЕННЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, ПРИНЦИПИ І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Насамперед варто зазначити, що для огляду наукової літератури з теми автор вирішив поєднати ієрархічну і хронологічну моделі. На верхній історіографічній щабель вирішено поставити такі авторитетні підсумкові студії з теми русько-скандинавських зв'язків, як видана 1982 р. в НДР праця колективу авторів під керівництвом академіка АН НДР Й. Херрмана «Вікінги і слов'яни. До ранньої історії народів Балтики» і виданий 1986 р. у Москві під редакцією Є. А. Мельникової її переклад російською мовою «Слов'яни і скандинави» [226]. Учені НДР, СРСР, Польщі, Данії, Швеції і Фінляндії на великому археологічному матеріалі VI–XII ст., із залученням писемних джерел уперше створили порівняльно-історичний нарис ранньої історії західних (балтійських і полабських) слов'ян, естів, балтів і східнослов'янських племен, середньовічного Новгороду, племен і народів Фінляндії, Швеції, Данії. Нові тогочасні матеріали дозволили розкрити різноманіття економічних, соціальних і культурних процесів, показати їх взаємозв'язок у слов'янських, скандинавських та інших народів Балтійського регіону, об'єктивно схарактеризувати значення слов'яно-скандинавських зв'язків у становленні середньовічних держав в епоху, з якої починається розвиток політичних і культурних традицій багатьох сучасних народів Європи. До часу видання згаданої праці в НДР у Радянському Союзі також була підготовлена і здійснена низка узагальнювальних публікацій з проблем русько-скандинавських зв'язків у IX–XI ст. Оскільки ці нові публікації не були враховані авторами книжки «Вікінги і слов'яни», то її переклад російською мовою було доповнено новим розділом – «Русь і варяги», написаним радянськими авторами. У цьому розділі було систематизовано

результати, отримані під час нових розкопок і вивчення низки давньоруських пам'яток, які дозволяють, зокрема, чіткіше визначити роль Давньої Русі в розвитку економіки і культури Балтійського регіону в епоху раннього середньовіччя.

Наступним доречно згадати плід багаторічних студій Г. С. Лебедева, яким стала опублікована 1985 року в Ленінграді монографія «Епоха вікінгів у Північній Європі» [138]. У ній учений, залучивши конкретні дані історії, археології, нумізматики і мови, розкриває значення Давньої Русі для внутрішнього розвитку Скандинавських країн, визначає роль варягів в історії Русі IX–XI ст. та демонструє провідне місце Давньоруської держави в міжнародних зв'язках народів Балтійського регіону. Частина монографії носять назви «Нормани на заході», «Вікінги в Скандинавії» і «Варяги на Русі». Саме третій розділ, як бачимо, присвячений русько-скандинавським відносинам і містить, зокрема, детальний опис етапів їх розвитку впродовж IX–XI ст. Цю періодизацію також використано у згаданому вище збірнику «Слов'яни і скандинави». Автор має зазначити, що надалі спиратиметься саме на неї.

Основні рівні чи аспекти взаємодії між Руссю і Скандинавією такі: матеріально-ціннісний (починається в середині VIII ст., досягаючи максимуму в першій половині X ст.), семантично-знаковий (встановлюється на початку IX ст. і досягає максимуму впродовж X ст.), соціально-політичний (починається в другій половині IX ст. та досягає максимуму в другій половині X ст., а з кінця X – першої половини XI ст. простежується вже самостійний для кожної культури подальший розвиток спільно вироблених інновацій, так само, як створення якісно специфічних, принципово нових соціокультурних норм) та ідеологічний (намічається – в межах епосу – не пізніше середини X ст., досягає максимуму в XI ст., а художньо виражається вже в руській літературі XII та скандинавській XII–XIII ст.). У приблизній відповідності з ними перебуває і та періодизація, котра встановлюється для русько-скандинавських відносин VIII–XIII ст.: 750–830 pp. – I етап (початкові

експерименти встановлення двосторонніх зв'язків), 840–850 – II етап (активізація зусиль обох сторін у пошуках виходу і закріплення на Волзькому шляху), 860–880 рр. – III етап (реалізація створеного соціально-економічного потенціалу), 880–910 рр. – IV етап (стабілізація Київської держави в «літа Ольгові»), 920–965 рр. – V етап (створення стабільного співробітництва ранньофеодальних і ранньоміських громадських сил держав Балтійського басейну, які формуються), 965–980 рр. – VI етап (спричинена активною та успішною політикою Київської держави радикальна зміна військово-політичної ситуації у Східній Європі, яка рішуче вплинула на економічні відносини і подальшу долю Балтійського регіону), 980–1054 рр. – VII етап (розбудова мережі комунікацій і центрів Балтійського регіону сформованими феодальними державами Східної і Північної Європи), 1054–1132 рр. – VIII етап (збереження стійких і мирних відносин Русі зі Скандинавськими країнами, що склались у попередній період), 1132–1164 рр. – IX етап (загострення відносин і початок військової конфронтації), 1164–1240 рр. – X етап (останні свідчення про використання скандинавами традиційних шляхів через давньоруські міста Суздаль, Новгород, Київ для мирних поїздок до Середземномор'я). Отже, тема дослідження дисертанта охоплює неповні три етапи (VII–IX) русько-скандинавських відносин, які набули міждержавного характеру і супроводжувались ідеологічним обміном.

Автором понад двадцяти книжок про епоху вікінгів є професор Орхуського університету Данії Ельсе Роедаль [397]. Уперше видана 1987 року в Копенгагені монографія “*Vikingernes verden (Світ вікінгів)*” [321] була перекладена англійською („*The Vikings*“, 1991), фінською („*Viikingit*“, 1993), італійською („*I Vichinghi*“, 1996), польською („*Historia Wikingów*“, 1996), російською („*Мир викингов*“, 2001), угорською („*A Vikingek*“, 2007) та естонською („*Viikingite maailm*“, 2007) мовами. Попри безсумнівний намір авторки представити читачу комплексне дослідження, акцент усе ж зроблено на Скандинавії. Третя частина книжки «Експансія» містить главу під назвою «Регіон Балтійського моря, Русь, Візантія і Халіфат». Розглянувши характер

та особливості просування скандинавів у східному напрямку, дослідниця доходить висновку, що на Русі деякі скандинави ставали хліборобами, передусім там, де ландшафт нагадував їм околиці шведського озера Меларен і звідки було рукою подати до рідних країв, – приміром, у районі Ладозького озера. Однак більшість скандинавських поселень у Східній Європі носили все ж явно тимчасовий характер, стверджує Роесдаль: це були свого роду торгові двори, де скандинави поселялися лише для того, щоб скупити місцеві товари і відправитися з ними на великі торговища, де вони затримувалися на певний час, оскільки шлях додому був довгий. Деякі з таких поселень, за припущенням дослідниці, являли собою поєднання торгового двору і військового табору, на зразок тих, які існували у завойованій вікінгами Ірландії. У таких поселеннях жили і жінки. Разом з тим, наголошує Роесдаль, деякі з скандинавів, ймовірно, оселялися на землях Русі назавжди. Щодо мистецтва, то вона підсумовує, що в ньому виділялися насамперед художні стилі Борре і Йеллінг, вони ж використовувались і майстрами-ремісниками в Східній Європі. Тут, як і в інших місцях, почало виникати змішане мистецтво, але оскільки скандинавські і слов'янські форми виразності різко відрізнялись одна від одної, то змішання двох стилів створювало своєрідне, гротескне мистецтво надзвичайної сили, фантазії і виразності.

1968 року в Оксфорді побачила світ ґрунтовна праця валлійського скандинавіста Гвіна Джонса “A History of the Vikings (Історія вікінгів)” [298] (її було перекладено російською мовою та як науково-популярне видання під назвою «Вікінги. Нащадки Одіна і Тора» вперше видано 2004 р. [112]), одну з глав якої було присвячено експансії вікінгів на схід – до Прибалтики, Русі та Візантії. Розглянувши деякі аспекти русько-шведських зв'язків, дослідник резюмує, що інтереси Русі і Швеції остаточно розходяться зі смертю Ярослава Мудрого 1054 року.

Вузлові питання русько-скандинавських зв'язків XI – першої половини XII ст. розглядали у своїх дослідженнях Є. А. Мельникова і Т. Н. Джаксон. (Разом з Г. В. Глазиріною вони виступили співавторами V скандинавського

розділу збірника «Давня Русь в світлі зарубіжних джерел» [361] та укладачами V тому однойменної хрестоматії [362].) Оскільки надалі автору доведеться часто посилатися на дані студії, то видається доречним розглянути їх дещо докладніше.

Багаторічні дослідження Є. А. Мельникової [382] увінчалися як низкою ґрунтовних джерелознавчих праць з медієвістики і скандинавістики («Давньоскандинавські географічні твори» [149], «Образ світу: Географічні уявлення у Західній і Північній Європі (V–XIV ст.)» [153], «Скандинавські рунічні написи: Нові знахідки та інтерпретації» [157] тощо), так і статтею про різні аспекти балтійської політики Ярослава Володимировича, опублікованою 2008 р. в Москві на сторінках академічного збірника «Ярослав Мудрий і його епоха» [148]. (Роком раніше у Стокгольмі побачив світ значно коротший нарис “The Baltic Policy of Jaroslav the Wise” у складі збірника “Cultural interaction between East and West. Archaeology, artefacts and human contacts in Northern Europe. Stockholm Studies in Archaeology 44 (Культурна взаємодія між Сходом і Заходом. Археологія, старожитності та контакти між людьми в Північній Європі. XLIV Стокгольмські археологічні студії)” [400].) Дослідниця доходить висновку, що саме за Ярослава відбувся перехід від особистісних відносин до міждержавних, який збагатив і розширив взаємодію давньоруського і давньоскандинавського світів.

Студії Т. Н. Джаксон охоплюють широке коло питань з теми русько-скандинавських відносин зазначеного періоду: образ Ярослава Мудрого в сагах, Інгігерд Шведська і Ладога, перебування св. Олава в Новгороді, його тамтешні дива і церква, Харальд Суворий як останній вікінг на норвезькому престолі і його шлюб з Єлизаветою Ярославною, роль Новгороду в балтійській торгівлі, візантійсько-русько-скандинавські культурні зв'язки XI ст., матримоніальні відносини і політичні альянси в середньовічній Скандинавії, скандинавські шлюби Ярослава Володимировича та його нащадків, русько-скандинавські військові зв'язки, специфіка давньоскандинавської орієнтації за сторонами світу, система річкових шляхів

і семантика сходу в уявленні давніх скандинавів тощо [380]. Загальним підсумком для них можна вважати твердження дослідниці щодо стереотипності середньовічної свідомості та специфіки скандинавської картини світу. Найгрунтовнішими працями Джексон постають монографії «Чотири норвезькі конунги на Русі: з історії русько-норвезьких політичних відносин останньої третини X – першої половини XI ст.» (2000 р., Москва) [110] і «Austr í Gögðum: Давньоруські топоніми в давньоскандинавських джерелах» (2001) [111]. Перша книга присвячена свідченням давньоскандинавських джерел про перебування на Русі кінця X – першої половини XI ст. чотирьох норвезьких конунгів: Олава Трюггвасона, Олава Харальдссона, Магнуса Олавссона і Харальда Сігурдасона. Праця «Austr í Gögðum» також базується на пам'ятках давньоскандинавської писемності і являє собою переважно топонімічне дослідження. В ній відтворено цілісну систему просторового бачення скандинавами «Східної частини світу», визначено місце Давньої Русі на «ментальній карті» середньовічного скандинава та зібрані відомості про давньоруські міста (Новгород, Ладогу, Київ, Полоцьк та ін.) і східноєвропейські річки.

Складність історіографічного відліку проблеми русько-скандинавських зв'язків XI–XII ст. у часі полягає в тому, що вона як складник відносин Давньої Русі зі Скандинавією лишалася поза увагою дослідників, чий погляд привертала до себе так звана «варязька (норманська) проблема» (звана в скандинавській історіографії «проблемою Русі»). Певним винятком можна вважати дослідження Є. А. Ридзевської 20–30-х рр. минулого століття [69; 71; 97], чия проблематика охоплює русько-скандинавські зв'язки домонгольського періоду загалом (спочатку дослідниця займалась археологічними студіями та вивченням скандинавських скарбів, але під час Першої світової війни поступово почала відходити від археології, перейшовши до вивчення письмових джерел з історії Русі і русько-скандинавських відносин). На початку 40-х рр. до опублікованих статей і

рукописів Ридзевської також додаються наукові розвідки І. П. Шаскольського [393].

Дослідження періоду другої половини ХХ ст. спрямовані як на медієвістичні русько-скандинавські зв'язки загалом, так і на їхні окремі аспекти. Так, у 1960–ті в двох головних університетських центрах Росії і СРСР, в ЛДУ і МДУ, стали працювати археологічні семінари, так чи інакше пов'язані з дослідженням норманської проблеми. Одночасно в Інституті історії СРСР професор В. Т. Пашуто зорганізував фахівців з філологічною освітою для систематичного дослідження та видання іноземних джерел з найдавнішої історії народів СРСР. Серед них важливе значення В. Т. Пашуто надавав скандинавським джерелам – Є. А. Мельникова була запрошена займатися рунічними написами, що містять згадки про Східну Європу, а згодом Т. Н. Джаксон і Г. В. Глазиріна почали розробляти методику вивчення повідомлень саг про Схід.

Видається доречним зробити деякий відступ, зазначивши, що з 1920-х років існує безперервна традиція дослідження ісландських саг у Москві. Донині московськими вченими перекладено на російську мову і прокоментовано значну кількість саг, написано низку праць, присвячених історії Русі за скандинавськими джерелами. На теренах вітчизняної науки забракло подібних досліджень – за винятком праць І. В. Шаровольського, з під пера якого 1906 року вийшли у світ перший і третій томи історико-філологічного дослідження «Сказание о мече Тюрфинге», що мало своїм об'єктом «*Hervarar saga ok Heiðreks* (Сагу про Хервьор і Хейдрека)». 1903 року Шаровольський у «Чтениях исторического общества Нестора-летописца» робить коротку доповідь на тему «Об одном из эпизодов Тидрек-саги». Там же вийшла друком доповідь Шаровольського під назвою «О славянских заимствованиях у северных германских языках». Результатом студій ученого за кордоном у 1904–1905 рр. стала згадана дисертація на тему «Сказание о мече Тюрфинге», захищена/надрукована 1906 року (для написання якої й було використано «Тідрек-сагу» як одне з додаткових

джерел). У світ виходить лише I і III томи праці, проте в передмові до першого тому Шаровольський зазначає, що планує видати другий том з перекладом і коментарями до саги, які вже написані. Проте II том так і не було опубліковано, про долю рукопису також нічого не відомо. Разом з тим, це дослідження викликало інтерес у європейських учених. Текст саги, підготованої Шаровольським, було перевидано в Копенгагені 1924 року. За твердженням О. В. Мартинюк [386], котра вивчала біографію і творчий доробок І. В. Шаровольського, ученого можна вважати скандинавістом високого рівня, який не лише здобув фахові знання в Європі і транслиував їх київському середовищу, а й був здатен полемізувати з німецькими колегами, які на початок ХХ століття вважалися найавторитетнішими. Шаровольський, зазначає Мартинюк, запровадив новий метод дослідження саг – він крок за кроком відкидав із саги пізніші нашарування та легендарні мотиви і в такий спосіб встановлював історичне ядро саги.

Повертаючись до теми археологічних семінарів 60-х рр., слід пригадати, що 1968 р. при кафедрі археології історичного факультету МДУ почав свою роботу Смоленський археологічний семінар під керівництвом Д. А. Авдусіна. Через Смоленський семінар пройшло кілька випусків студентів-археологів; одними з перших його учасників були А. Є. Леонтєв, Т. А. Пушкіна, В. Я. Петрухін, Є. В. Кам'янецька, які в подальшому взяли участь у розкопках Гніздова та вивченні скандинавських старожитностей. У 1967–1968 рр. експедиція ЛОІА під керівництвом І. І. Ляпушкіна почала, за домовленістю з Д. А. Авдусіним, паралельні дослідження Гніздовського поселення – відтоді почалося знайомство лєнінградських і московських археологів, учасників Варязького і Смоленського семінарів. У роботі лєнінградської експедиції взяли участь Г. С. Лебедєв, В. А. Булкін, І. В. Дубов, В. А. Назаренко, О. М. Носов, Є. А. Рябінін та інші нині відомі археологи. 1970 р. Д. А. Авдусін відновив розкопки на Гніздовському поселенні (вперше проведені ним у 1952–1953 і 1960 рр.), доручивши роботу з матеріалом Т. А. Пушкіній; з того часу на пам'ятці постійно працює

експедиція МДУ. Але зв'язки з лєнінградцями, зокрема експедиційні, не переривалися.

Д. А. Авдусін, котрий уже в першому виданні свого підручника з археології надав уявлення про типи скандинавських речей і обрядів [59, с. 326–237], також запропонував деяким учасникам Смоленського семінару теми зі скандинавської проблематики: Т. А. Пушкіна почала займатися орнаментальними стилями і поширенням жіночих прикрас скандинавського походження в Давній Русі; В. Я. Петрухін – поховальним обрядом і його відображенням у скандинавській писемній традиції. Обидві теми були бунтівними для свого часу: значне поширення прикрас скандинавських типів свідчило не лише про присутність на Русі загонів норманів, з чим навіть радикальні антинорманісти змушені були змиритися, але й про те, що воїнів на Русі супроводжували жінки, і це вже мало скидалося на присутність у Східній Європі лише розрізнених і «некерованих загонів» авантюристів [207]. Крамольність другої теми полягала в тому, що найяскравіший приклад відображення скандинавської міфології в поховальному обряді, наведений Д. А. Авдусіним, був причетний до великих курганів з ритуальними казанами, зокрема до Чорної могили, яка вважалася після праць Б. А. Рибаківа [204; 205; 208] типовою пам'яткою, що належала руському (слов'янському) князю.

Спрямованість дипломних робіт 90-х рр., які були написані під керівництвом Д. А. Авдусіна і згодом переросли у дисертації та наукові статті, демонструє як те, що тематика Смоленського семінару в цей період була ширше «норманської проблеми» і охоплювала русько-скандинавські контакти загалом, так і те, що її археологічний складник залишався провідним упродовж тривалого періоду. Так, з часом з'явилися праці випускників кафедри археології МДУ, присвячені знахідкам скандинавських язичницьких амулетів на території Русі [318], ажурним наконечникам піхов мечів, особливостям ювелірного ремесла (дослідження Єніосової [372] підтвердили припущення Авдусіна про те, що речі скандинавських типів

могли виготовлятися на місці – у Гніздові) і скандинавським похованням Гніздова [115; 116; 373].

Серед опублікованих матеріалів I Міжнародного симпозіуму в Орхуському університеті в Данії в жовтні 1968 р. [356] були спеціально присвячені скандинавській проблематиці доповіді радянських учених: А.Н. Кірпічникова про зв'язки Русі і Скандинавії за даними клинкової зброї та О.І. Давидан про багатий скандинавський матеріал, що походив з розкопок у Ладозі [288].

Чергова дискусія з норманської проблеми відбулася після поїздки Д. А. Авдусіна в Норвегію 1968 р. і публікації ним статті «Смоленськ і варяги за археологічними даними» в «Норвезькому археологічному огляді». Тоді Авдусін ще заперечував наявність синхронного курганам поселення в Гніздові та вважав, що там ховали за слов'янським звичаєм на річкових шляхах жителів широкої округи, а скандинавських комплексів налічував 2–3 десятки, що давало не більше 3–4% від загальної кількості досліджених курганів. Л. С. Клейн, котрий взяв участь у дискусії, наполягав на підрахунках, запропонованих ним зі співавторами в статті 1970 р.: відсоток слід підраховувати не від загального числа курганів, а у порівнянні з іншими етнічно визначеними комплексами, тоді зміст норманських поховань зросте як мінімум до 10%. Коригування було суттєвим; більша частина гніздовських курганів малоінвентарна, і під напівсферичним насипом міг бути похований як слов'янин, так і скандинав.

Слід зазначити, що Д. А. Авдусін з особливим інтересом ставився до специфіки слов'янського обряду, його традиційної «бідності»: на семінарі виступали фахівці не лишень з Росії (зі славістів Д. А. Авдусін найбільше цінував І. П. Русанову), але й із Чехословаччини – професор Боржевой Достал та інші; обговорювалися, зокрема, моравські витoki гончарної кераміки «гніздовського типу», деяким учасникам семінару вдалося відвідати розкопки великоморавських городищ. При цьому Д. А. Авдусін не був адептом слов'янської автохтонності у Верхньому Подніпров'ї і сумнівався в

слов'янській належності смоленських довгих курганів, підкреслюючи наявність балтських елементів у їх інвентарі (слідом за Є. А. Шмідтом).

Так чи інакше, поглиблене дослідження різноманітних джерел щодо норманської проблеми йшло паралельно в Москві і Ленінграді. У 1968–1970 рр. учасники семінарів МДУ і ЛДУ регулярно зустрічалися на Всесоюзних археологічних студентських конференціях у Москві, упродовж яких ішов активний обмін інформацією, в основному в неформальній обстановці. Цікаво, що часом відбувалося природне «дублювання» тем наукових студентських робіт – так сталося 1969 р., коли виявилось, що поховальний обряд Бірки став предметом вивчення Г. С. Лебедева в ЛДУ і Т. А. Пушкіної в МДУ. Пізніше регулярні зустрічі відбувалися під час скандинавських конференцій, де археологічні секції були найчисленнішими і репрезентували велику кількість нового матеріалу. Очевидною постала потреба координації досліджень певних категорій джерел, зокрема – рунічних графіті на монетах та інших предметах, якою займалася Є. А. Мельникова. 1976 р. на історичному факультеті ЛДУ було проведено нараду «Північна Русь та її сусіди», яка дозволила з'ясувати певні відмінності у підходах до проблеми: І. В. Дубов відмовляв скандинавським овальним фібулам у функції етнічного індикатора на тій підставі, що їх було виявлено дуже багато в Тімерьовському комплексі. Відносна кількість скандинавів (якщо не припускати, що жінки подорожували на самоті) на деяких дружинних пам'ятках явно перевищувала навіть ту кількість, яка відводилася їм у відсотках, запропонованих Л. С. Клейном, Г. С. Лебедевим і В. А. Назаренко у статті 1970 р. [177]

Варто насамперед підкреслити, що важливим напрямком у вивченні русько-скандинавських зв'язків Авдусін вважав дослідження впливу східноєвропейських традицій на скандинавські, котрий став інтенсивно вивчатися його колегами зі Смоленського семінару в 1980-ті рр. (Є. А. Мельникова, Т. А. Пушкіна, В. Я. Петрухін).

Видається доречним згадати, що наприкінці 1980-х і 1990-ми рр. у вітчизняних, російських і прибалтійських науковців з'явилася можливість для контактів із зарубіжними колегами, передусім скандинавськими, поїздок за кордон, участі в розкопках, відвідин пам'яток, музеїв і бібліотек Північної та Західної Європи, Фінляндії, Польщі тощо. Результатом цієї співпраці стали дослідження багатьох науковців, серед яких варто згадати нині провідних фахівців зі скандинаво-руських історико-культурних зв'язків шведа Інгмара Янссона і норвежку Анне Стальсберг, представників російської «північноруської» скандинавістики Д. А. Авдусіна, Г. С. Лебедева, Т. А. Пушкіну, В. Я. Петрухіна, А. Н. Кірпічникова та фундатора «південноруської» школи київського археолога Володимира Зоценка. Останнім було розпочато масштабну роботу зі створення каталогу скандинавських старожитностей з центральних і південно-західних земель Русі.

Спеціальний інтерес до правління Ярослава Мудрого як зламної доби завершення епохи вікінгів і початку епохи відносин нового рівня та спрямованості між феодальними Руссю й Скандинавськими державами у вітчизняній і зарубіжній історіографії можна відзначити лише на межі тисячоліть із появою таких предметних досліджень, як, приміром, праці згаданих вище російських учених Є. А. Мельникової та Т. Н. Джексон, для яких характерним є застосування нових методологічних підходів до різних типів джерел (виняткове значення надано давньоскандинавським джерелам) і розширення їх кола.

Від 1996 року й донині петербурзькі скандинавісти на базі Музею антропології та етнографії ім. Петра Великого (Кунсткамери) Російської академії наук і в співпраці з російськими і міжнародними освітніми, науковими і культурними установами (у різні роки це були Санкт-Петербурзький університет, Санкт-Петербурзький центр з дослідження історії і культури Скандинавських країн і Фінляндії при Асоціації міжнародного співробітництва, Центр «Феноскандія» Інституту міжнародних

зв'язків РДПУ ім. А. І. Герцена, Данський інститут культури в Санкт-Петербурзі та інші) організують міжнародні конференції під назвою «Скандинавські читання» [390; 391; 392], присвячені різним аспектам історії та культури Скандинавських країн і Фінляндії, а також багатоплановим і тривалим контактам Росії з Північною Європою. В основу їх проведення покладено метод комплексного, зіставного і міждисциплінарного дослідження. На «Скандинавських читаннях» побували вчені з Росії (включаючи таких провідних фахівців з проблематики русько-скандинавських відносин, як А. Н. Кірпічников, А. А. Хлебов, С. М. Тодорова, Г. В. Глазиріна, Т. Н. Джаксон), Швеції, Норвегії, Естонії, Фінляндії, Азербайджану, чії дослідження представлені в однойменних академічних збірниках [390; 391], котрі разом зі збірниками статей «Північна Європа» з 90-х рр. «перехопили естафету» від «Скандинавських збірників», що публікувались із періоду хрущовської «відлиги» 50-х рр. і до розпаду СРСР, об'єднуючи кращі наукові сили країни [184]. На ювілейних Десятих скандинавських читаннях 2012 року автором як єдиним учасником від України було представлено доповідь на тему «Олави і Гарди: роль Русі в сакралізації королів-місіонерів» (секція «З історії Скандинавських країн і Фінляндії з давніх часів і донині») [377].

З 1990-х років «Шестовицький археологічний комплекс» визнаний (істориками Норвегії та України) як одне з найбільших поселень вікінгів у Європі. Його щорічні розкопки відновлені 1998 року і ведуться «Шестовицькою міжнародною археологічною експедицією», створеною того ж року силами українських, російських і норвезьких археологів, Інститутом археології Національної академії наук України та експедицією Чернігівського педагогічного університету на чолі з В. П. Коваленком. Шестовицьким знахідкам, зрозуміло, присвячено чимало праць як вітчизняних, так і зарубіжних істориків [73; 128; 129; 227; 228; 271; 234; 235; 236; 341].

Провідні вітчизняні фахівці з давньоруських археології та історії П. П. Толочко і О. П. Моця [165; 166] у своїх статтях і ґрунтовних дослідженнях останніх десятиліть торкаються питання русько-скандинавських відносин XI ст.

На думку П. П. Толочка [240], на відміну від прибережних районів Західної Європи, куди нормани спрямовувались у великій кількості, Русь не знала скільки-небудь інтенсивної їх експансії – географічне положення Північно-Західної Русі не давало змоги норманам несподівано нападати на міста і захоплювати їх. Що стосується глибинних районів східнослов'янських земель, то труднощі тут були ще більшими, зауважує вчений. Проникнути непоміченими за системою річок і волоків до Смоленська, Чернігова або Києва скандинави майже не могли. Однак варяги на Русі були; і завдання сучасних дослідників полягає не в тому, щоб дезавуювати цей очевидний факт або, навпаки, оголосити його визначальним у розвитку давньоруської державності (як це досі має місце в західній історіографії), а в тому, щоб об'єктивно розібратись у ньому і знайти йому правильне пояснення. Тут істориків чекають значні труднощі, і вони їх далеко не завжди успішно долають. За твердженням дослідника, головне з труднощів полягає у відсутності якісних письмових джерел. Скандинавські саги, зазначає він, носять помітні фольклорні традиції і очікувано страждають норманської позицією. Надто збідненими, а часом і спотвореними до невпізнання, виявилися повідомлення «Повісті минулих років» після її редагування прихильниками Мстислава Володимировича. Більшу об'єктивність має археологічний матеріал, але його використання носить усе ще суто ілюстративний характер.

Говорячи про варягів на Русі, зазначає Толочко, правильно бачити в них не тільки данців або шведів, але також західних слов'ян-вагрів, балтів, фінно-угрів. На ранніх етапах вони прибували на береги Волхова і Дніпра переважно як купці; пізніше використовувалися київським урядом як наймана військова сила. Нечіткість у визначенні ролі варягів на Русі має

місце і в деяких дослідженнях вітчизняних авторів, підкреслює вчений, ілюструючи сказане інтерпретацією відомого епізоду з історії Ладоги, що знайшов своє відображення в королівській сазі. На думку Толочка, не скандинавам віддавалася Ладозька земля або князівство в умовне утримання, а одному з представників київської князівської адміністрації, який був скандинавом. Як зазначає дослідник, випадки передачі варязьким «мужам добрым, смысленным и храбрым» в управління деяких давньоруських міст були й при Володимирі Святославичі. Йдеться про міста-фортеці на півдні Русі, які опинилися на передовій боротьби з печенігами і потребували допомоги вправних варязьких воїнів. У всіх наведених випадках залучення варязьких «кращих мужів» до служби Київській державі немає і натяку на те, що цей процес регулювався та спрямовувався з Данії, Швеції або Вагрії, продовжує Толочко, або на обмеження суверенітету Русі: навпаки, ініціатива була в руках київських князів, які зуміли звернути свої зв'язки зі слов'яно-скандинавською Північчю на користь Східнослов'янській державі.

На початку 90-х П. П. Толочко доходить висновку, що оскільки в старих давньоруських центрах скандинавські речі становлять лише невелику частку із загальної кількості археологічних знахідок IX–XI ст., а речі, що походять з Русі, приблизно в такому ж співвідношенні зустрічаються в археологічних комплексах торгово-ремісничих центрів Балтійського помор'я, то у взаєминах між Руссю та південно-скандинавським регіоном у IX–XI ст. мала місце певна паритетність. На користь цього, на думку вченого, свідчить і той факт, що сторони володіли на території один одного торговельними засобами. Торговий двір скандинавів з церквою св. Олава перебував у Новгороді, руські купці мали аналогічне торгове обійстя на о-ві Готланд (археологічно тут виявлені фундаменти двох кам'яних давньоруських храмів). Однак кількісний бік справи в дослідженні питань взаємодії Скандинавії і Київської Русі Толочко не визначає як головний Грецька присутність на Русі в цей час відчувається ще менше, ніж норманська, однак вплив Візантії на різні боки руського життя виявився набагато більшим,

підкреслює він, пояснюючи це тим, що південна Скандинавія і Русь перебували приблизно на одному рівні соціального й історико-культурного розвитку, тоді як Візантія з усіх боків перевершувала їх. Культура Скандинавії для Русі (як, утім, і навпаки) не була соціально престижною, а тому не могла отримати скільки-небудь помітного розвитку. За твердженням історика, майже жодна з категорій ремісничих речей, занесених на Русь скандинавами, не стала зразком для наслідування руських майстрів - за винятком предметів озброєння, що мали міжнародний характер.

Отже, підсумовує П. П. Толочко, ні писемні, ні археологічні джерела не дають підстав бачити у варягах силу, котра завдала значного впливу на хід суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку східних слов'ян. Прийшовши на Русь у невеликій кількості, варяги вливались у ті громадські структури, які виникали і розвивалися до них і незалежно від них, зазначає дослідник.

Разом із В. П. Коваленком та іншими дослідниками О. П. Моця інтерпретував знахідки згаданого Шестовицького комплексу [129; 341]. Учений зазначає [165], що роль скандинавів в історичних подіях кінця I тис. н. е. на землях Північної Русі була значно більшою, ніж на півдні країни. Крім літописних повідомлень, про активні контакти слов'ян і вікінгів у районі Ладоги та Новгороду, за твердженням вченого, також твердять матеріали скандинавських поховань на південноруських землях, які у найбільш «скандинавській» Шестовиці не перевищують 10% усіх вивчених комплексів. Моця зазначає, що в давньоскандинавських джерелах також зафіксовані тісніші зв'язки з населенням північних східнослов'янських областей і їх сусідами, ніж з півднем Русі, і пояснює це характером контактів варягів і слов'ян на півночі й півдні східнослов'янського світу: у першому випадку кількість скандинавів була значно більшою, вони на якомусь етапі активно втручались у політичні події, вели постійні торговельні операції, поселялися в автохтонному середовищі Новгородщини, однак у зв'язку з порівняно близьким географічним розташуванням могли за потреби часто

повертатися до себе на батьківщину і там залишатись уже назавжди. На півдні вимальовувалась інша ситуація. Тут завдяки подальшому розвитку слов'янської державності, зазначає дослідник, варяги в основному виконували волю місцевої феодалної верхівки й були майже позбавлені права самостійних рішень і права при не вигідній ситуації розривати угоди та повертатися додому. У певній мірі легше було перебратися до Константинополя на службу до візантійського імператора. Тоді ж, у зв'язку з непоганими умовами проживання та розвитком феодалних відносин, становище найманців було стабільним, а вірна служба гарантувала (чого часто не було на батьківщині) заможне життя не тільки окремим воїнам, але і їх родинам і нащадкам. Для О. П. Моці є очевидним, що вихідці із Скандинавії на півдні Русі в основному залишалися жити назавжди і поступово (починаючи з другого покоління) були асимільовані автохтонним населенням. Між Києвом і скандинавськими країнами існували та активно розвивалися різні економічні й політичні контакти, про що свідчать численні історичні дані. Але в цьому регіоні не було, як на півночі Русі, значної кількості людей, котрі поверталися додому за море і своїми розповідями в різноманітних аудиторіях закладали інформаційну основу майбутнім середньовічним писемним джерелам.

Ключові проблеми сучасної скандинавістики своєю увагою не оминув і такий дослідник політичної і військової історії Центрально-Східної Європи середніх віків, як Л. В. Войтович. У сучасній вітчизняній історичній науці проблеми русько-скандинавських відносин XI–XII ст. торкався Л. В. Войтович, розглядаючи питання місця і ролі норманів у політичних і соціально-економічних процесах у Східній Європі, етнічної належності варягів і перших руських князів, генеалогії Рюрика, походження етноніма «Русь» і питання соціокультурної ролі міжнародних транзитних шляхів [84; 85; 86; 87; 88].

Далі варто розглянути дослідження В. М. Зоценка, рукописом праці якого «Скандинавські артефакти Південно-Західної Русі» Войтович, зокрема,

послугується у своїх дослідженнях. Як уже зазначалося, 1970–1980-ті рр. були добою запеклих теоретичних дискусій з проблеми «норманізму» в археологічному середовищі СРСР, однак Київ здалеку спостерігав за дискусією, що в основному точилася між Ленінградом і Москвою, де позиції «антинорманістів» були традиційно сильнішими. Першим, хто в Україні повною мірою відчув асиметрію, що з роками накопичувалась, окрім усього іншого і через брак достатньо регулярних зв'язків із науковими центрами Скандинавії, став Володимир Зоценко [219]. Він узявся за досить складну працю – створення вичерпного каталогу скандинавських старожитностей на території Південної Русі. Спочатку довелось опанувати загальноновизнані в західноєвропейській археології типології археологічних матеріалів «доби вікінгів». Але складність виявилася не тільки в тому, аби розпізнати серед масового археологічного матеріалу, здобутого розкопками давньоруських міст і поселень скандинавські артефакти. В інших археологічних контекстах, зокрема – Південної Русі, кожна з таких речей (а це були численні побутові предмети особистого користування, зброя, спорядження коня, прикраси й оздоблення одягу, атрибути культу тощо), набувала зовсім іншого смислу і здебільшого не збігалася з тим, що стояло за нею в контекстах Скандинавських країн. Окремо розглядалася тема так званих «гібридних» матеріалів – предметів, виготовлених на Русі з використанням скандинавських або інших елементів. Більшість згаданих проблем В. Зоценку вдалося поставити та розкрити, уже готуючи матеріали про торгівлю й грошовий обіг до третього тому «Давньої історії України». Наступним етапом стала підготовка (під науковим керівництвом В. Зоценка) каталогу археологічних знахідок скандинавського походження на території центральних земель Київської Русі (сучасна Україна) та давньоруських – на території країн Скандинавії, а також каталогу скандинавських старожитностей Південної Русі [68].

Останнім часом з'являються також наукові розвідки з окремих аспектів відносин Русі і Скандинавії. Русько-скандинавським династичним

зв'язкам загалом і їх конкретним епізодам присвячені дослідження Л. М. Сухотіна [239], Є. А. Ридзевської [217], В. Т. Пашуто [190; 191], В. А. Кучкіна [134], А. В. Назаренка [173; 175; 176; 178], Є. А. Мельникової [148; 345], Г. В. Глазиріної [92], Т. Н. Джаксон [103], Ф. Б. Успенського [139; 241; 243; 336; 337; 349], Л. В. Войтовича [87], В. І. Мудеревича [168], С. Красса [285], Я. Галлена [290], Дж. Лінда [308]. Значна частина досліджень Анне Стальсберг присвячена скандинавським жіночим похованням на території Давньої Русі та їх історичній інтерпретації як у контексті ролі жінки в скандинавському суспільстві, так і в контексті русько-скандинавських зв'язків епохи вікінгів [396]. Археолог у своїх працях також розглянула вужчі питання норвезько-руських взаємин. Згадану тему скандинавок на Русі піднімає низка дослідників як у межах формату наукової статті (Т. А. Пушкіна [199], Ю. Е. Жарнов [115], В. Я. Петрухін [193], А. А. Тодорова [348], С. Ю. Каінов [382], С. Л. Нікольський [183], Л. В. Чорна [247], Ф. Б. Успенський [343] та інші), так і на сторінках фундаментальних праць (приміром, Джудіт Джеш у власній монографії «Жінки в епоху вікінгів» [296] та Н. Л. Пушкарьова на сторінках «Жінок Давньої Русі» [198]). Не лишилися осторонь і вітчизняні історики: так, аспірант історичного факультету Донецького національного університету А. О. Курзенкова у власній розвідці з джерелознавства, присвяченій ролі жінки в скандинавській рунічній монументально-меморіальній традиції згадує деяку Хертруд, що встановила в XI ст. у Швеції стелу на пам'ять про свого сина, чий брат знаходився на Русі [133, с. 96]. Проблемі військової діяльності скандинавів на Русі і формування давньоруського комплексу озброєння (та, ширше, зброї як джерела досліджень міжкультурної взаємодії періоду вікінгів) присвятили власні студії А. Н. Кірпічников [121; 122; 123; 124], С. Ю. Каінов [383; 384; 385; 404], Ф. О. Андрощук [65; 66; 67; 263; 264; 265; 266; 267; 268; 269; 270; 339; 350; 402]. А. А. Хлевов сформулював гіпотезу, згідно з якою в епоху вікінгів на Русі формувалися подібні давньоскандинавським типи дружин, причому останні як найефективніші були зразком для наслідування [350]. У

межах дисертаційного дослідження О. М. Луговим було зроблено спробу визначити головні характеристики процесу формування найманого військового контингенту росів і варангів, а також встановлення ролі цього контингенту у військових структурах та політиці Візантії X–XII ст.[374] Історик зосередив свою увагу на комплексі адміністративних, етнічних, культурних та економічних характеристик найманського контингенту руського, скандинавського й англійського походження у складі візантійської армії, а також його ролі в системі міжнародних відносин. Варто окремо виділити його висновок щодо найманців як першої групи, котра масово переносила християнство на Русь та до Швеції. Звертаючись далі до теми обміну духовними цінностями та контактів у сфері матеріальної культури і мистецтва, видається доречним згадати розгляд Є. Ю. Новиковою підвісок-масок як прикладу речей-«гібридів» русько-скандинавського ювелірного мистецтва [185; 186]. На її думку, поширені в Скандинавії в епоху вікінгів амулети у вигляді людського обличчя були перероблені на о. Готланд у порожнисті підвіски на базі вже поширеної скандинавської техніки виготовлення порожнистих срібних прикрас із тисненням рельєфного зображення і його наступним прикрашанням зерню та сканню. Ці вироби готландських ювелірів також набули орнаменту слов'янського типу. У процесі контактів Готланда з Руссю і Прибалтикою такі підвіски входили до обох регіонів, причому на Русі вони, мабуть, вписувались у місцевий срібний зернений убір завдяки своєрідному орнаменту. Результати порівняльного стилістичного аналізу, зробленого С. Я. Васильєвою, дозволили їй запропонувати цілком переконливу модель формування та існування візантійського компонента в художній культурі Готланду, за якою до XII ст. на Готланді – завдяки географічному положенню острова, його близькості як до світу Давньої Русі та Візантії, так і Західної Європи, активним торговельним контактам з цими регіонами – сформувався клімат постійного культурного взаємообміну, прикладом якого могло бути запрошення майстрів-живописців, вихованих у східно-християнській художній традиції

[79; 80]. Слід також згадати дослідження С. М. Михеєва і Є. Кабанця щодо участі скандинавів в історії Києво-Печерської лаври, зокрема – перебування варяга Шимона на Русі, його участі в руському релігійному житті і будівництві Успенського храму, і доль нащадків Шимона, що лишилися на Русі [119; 163]. Цікавою видається позиція Я. Р. Хагланда, на погляд котрого процес початкового поширення християнства в Норвегії є складнішим, аніж вважалося досі, і включає в себе певні східні, себто русько-візантійські, впливи [244]. Варті уваги й історико-філологічні нариси вже згаданого вище Ф. Б. Успенського, де зроблено спробу з'ясувати такі окремі питання русько-скандинавських відносин, як, приміром, руська топоніміка в поезії скальдів [242].

На честь уже згаданого професора Стокгольмського університету, археолога Інгмара Янссона [401] 2007 р. було опубліковано збірник наукових статей “Cultural interaction between East and West. Archaeology, artefacts and human contacts in Northern Europe. Stockholm Studies in Archaeology 44 (Культурна взаємодія між Сходом і Заходом. Археологія, старожитності та контакти між людьми в Північній Європі. XLIV Стокгольмські археологічні студії)” [399]. Інгмар Янссон є однією з тих ключових постатей, які зробили значний внесок у створення можливостей для інтелектуального обміну-співробітництва археологів та обміну ідеями й археологічними знаннями – між Сходом і Заходом. Завдяки йому були відкриті канали спілкування і студіювання через географічні кордони та створено незліченні можливості, котрих інакше б не існувало для колег і студентів у Швеції і Східній Європі. Саме пристрасть Інгмара Янссона до епохи вікінгів і Східної Європи зумовила проблематику даного видання. Проте збірник містить також дослідження з тем історичної археології, історії археології, кам'яного віку, давньоскандинавської мови, наукових археологічних методів, збереження спадку, нумізматики і залежності між археологічними зв'язками і геополітичними змінами - загалом 57 статей авторів з 11 країн (серед яких Володимир Зоценко, Ольга Вергун, Федір Андрощук, Михайло Сагайдак,

Владімір Петрухін, Єлена Мельнікова, Тамара Пушкіна, Елсе Роесдаль та інші [400]). Цінність цієї колективної праці полягає в тому, що в ній представлено велику різноманітність тем і новий археологічний матеріал та інтерпретації зі Східної і Західної Європи, що вочевидь надихнуло учених на нові дослідження й дискусії з археології і культурної взаємодії між Сходом і Заходом.

18–20 квітня 2014 року на базі музею-заповідника «Стара Ладога» відбулася перша міжнародна конференція «Епоха вікінгів у Східній Європі у пам'ятках нумізматики VIII–XI ст.», у якій взяли участь учені з Росії, України, Білорусі, Бельгії [389]. На конференції обговорювалися проблеми, пов'язані з вивченням пам'яток нумізматики і сфрагістики вказаного періоду, і тематично близькі питання з суміжних допоміжних історичних дисциплін. Вітчизняні дослідники Ю. Л. Покрасс і К. К. Хромов ознайомили наукову спільноту зі скарбом срібних монет другої половини X ст. з Чернігова.

Отже, історія вивчення теми русько-скандинавських відносин XI–XII ст. як зарубіжними, так і вітчизняними науковцями демонструє, на погляд автора, зростання історичного об'єктивізму. Цьому передусім сприяють розширення кола джерел і віднайдення більшої інформації з тих, що вже введені до наукового обігу завдяки застосуванню нових методологічних підходів, і зміна «бекграунду» дослідників. (Під «бекграундом» розуміється соціокультурна традиція конкретних епохи та цивілізації, що формує історика як особистість і вченого, закладає підвалини його світогляду тощо.) Не можна також заперечувати, що на студіях сучасного авторів покоління скандинавістів позначилися світові процеси глобалізації, доказом чого, зпоміж іншого, є поява досліджень, теми яких не продиктовані найдоступнішою досліднику джерельною базою. Прикладом може слугувати опублікована 2013-го року київським видавництвом (також заплановане видання у серії «Stockholm Studies in Archaeology») монографія «Мечі вікінгів» [65] (2014 р. зарахована як докторська дисертація [370]) вітчизняного археолога Ф. О. Андрощука за редакцією проф. Інґмара

Янссона. Шлях Федора Андрощука як скандинавіста розпочався з вивчення київських і шестовицьких археологічних знахідок скандинавського й візантійського походження. Роль цих місцевостей у культурних контактах двох регіонів стала предметом його кандидатської дисертації [371], однак надалі дослідник значно розширив географічні межі власних студій. Згадана монографія разом із численними публікаціями (переважна кількість яких – зарубіжні) завдячує своїй появі вивченню колекцій зброї в музеях Данії, Ісландії, Норвегії та Швеції та активній співпраці як зі скандинавськими колегами, так і з українськими істориками найрізноманітнішого фахового спрямування.

1.2. Джерельна база

Особливістю джерельної бази дослідження є те, що вона включає в себе значний обсяг джерел різних за типом, характером і часом походження. Основні групи джерел представлені середньовічними писемними (передусім наративними: хроніками, анналами, літописами тощо; окремо слід виділити історіографічні, географічні, церковні і літературні твори, а також пам'ятки з ознаками майбутнього публіцистичного жанру – трактати, послання і повчання) та речовими пам'ятками (археологічними, нумізматичними та епіграфічними), які так чи інакше свідчать про досліджувані культури та їх взаємодію.

Давньоруські і зарубіжні джерела. Передусім варто зазначити, що писемна культура прийшла на Русь досить пізно – лише наприкінці X ст., і літературна творчість на Русі, наскільки можна судити за збереженими пам'ятками, почалася не раніше середини XI ст. Перші дослідження літописання (час створення, характер і зміст найдавніших пам'яток залишаються предметом дискусій) дійшли до нас у редакціях початку XII ст., проте в рукописах кінця XIII – початку XV ст. Багаті відомостями про події,

починаючи з другої половини XI ст., літописи, на жаль, усе ще скупо і фрагментарно висвітлюють події в міру віддалення в глибину віків.

З давньоруських наративних джерел, окрім «Повісті минулих літ» [3], для мого дослідження вагомими виявилися також «Новгородський перший літопис» [2] і «Києво-Печерський патерик» [48]. Останньому притаманні специфічні риси агіографічної пам'ятки, що спонукало мене критично поставитися до згаданого джерела.

Для отримання додаткових свідчень про східних слов'ян і про Русь довелося послуговуватися творами, що були створені в тих країнах по сусідству зі східноєвропейським регіоном, котрі здавна володіли писемністю. Слід також зазначити, що писемні пам'ятки країн-сусідів Давньої Русі є «поглядом ззовні», тоді як давньоруські джерела є «поглядом зсередини». Перші несуть різноманітну та здебільшого унікальну інформацію про давньоруські суспільство й державу, що допомагає уточненню усталених поглядів, а також пропонує альтернативні шляхи в розв'язанні багатьох важливих проблем світової і вітчизняної історії.

Зміцнення Давньоруської держави понукало все більшу кількість народів до різноманітних контактів з нею: торговельних, військових, політичних, конфесійних. І чим інтенсивнішими ставали ці контакти, тим більше інформації про Русь проникало на сторінки хронік та анналів, листів і документів, географічних, церковних і літературних творів, тим ширше було коло країн і народів, а відповідно і писемних традицій, у яких відображені відомості про Русь. Насамперед варто назвати античні та візантійські джерела, арабську історико-географічну літературу і ранні латиномовні (східно-франкські, згодом німецькі). Східноєвропейські сюжети і теми також наповнюють і пам'ятки давньоскандинавської літератури від самого початку поширення писемності в Скандинавії, тобто з XI ст. Відтоді ж відомості про Давню Русь і зв'язки з нею поширюються по всій Європі і Близькому Сходу (італійські, англійські, французькі, вірменські, грузинські та ін. пам'ятки). Містячи величезну кількість різноманітних і подекуди унікальних відомостей

про Русь та Східну Європу, зарубіжні пам'ятки писемності постають для дослідника надто цінним джерелом з давньоруської історії. Як приклад наведу іноземні шлюби дітей князя Ярослава Мудрого: один з його синів, Ізяслав, був одружений на сестрі польського князя Казимира I (бл. 1038–1058 рр.); інший, Всеволод, – з візантійською принцесою, родичкою (дочкою?) імператора Костянтина IX Мономаха (1042–1055 рр.); три дочки, Єлизавета, Анастасія (?) і Анна, були видані заміж за королів: норвезького Харальда Суворого Правителя (1046–1066 рр.), угорського Андрія I (1046–1060 рр.) і французького Генріха I (1031–1060 рр.). Імовірно, щой старший син Ярослава (від першого шлюбу) Ілля був одружений на сестрі данського (з 1018/1019 рр.) і англійського (з 1016 р.) короля Кнута Великого (пом. 1035 р.). У річищі шлюбної політики Ярослава Мудрого перебували й матримоніальні зв'язки через його сестер. Одна з них була видана ним заміж за польського короля Казимира I, а інша, можливо, – за маркграфа Саксонської північної марки Бернхарда. Цей перелік виглядає досить переконливо, але в давньоруських джерелах є відомості тільки про дружину Всеволода та кривність Ярослава з Казимиром [361].

На кінець X – початок XI ст. соціально-політична історія Давньої Русі відображається у скандинавських і німецьких джерелах. Інформацію про адміністративну й фіскальну системи Русі (зокрема про територіально-політичну структуру Новгородської землі і місце в ній Ладоги) надають повідомлення ісландських королівських саг та інших скандинавських джерел. Разом з німецькими пам'ятками вони також містять численні відомості про зарубіжні шлюби руських князів і князівен, значно доповнюючи дані руських літописів. Згадана генеалогічна інформація засвідчує про широкі міжнародні зв'язки й активну зовнішню політику Русі й допомагає встановити родинні зв'язки у князівських сім'ях, тим самим проливаючи світло на механізми міжкняжих відносин у період роздробленості.

Зарубіжні джерела роблять внесок величезної важливості у вивчення економічної історії Давньої Русі (яка, однак, у значно більшій мірі може

спиратися на дані археології). З повідомлень арабських авторів стають очевидні відмінності в господарській орієнтації переддержавних утворень у Східній Європі. Згадані автори зазначають, що лише на півдні східнослов'янського ареалу розвинене виробниче господарство (землеробство і скотарство) як економічна основа суспільства. У північному регіоні значно більше значення мають, за їх свідченнями, невиробничі форми економіки: торгівля і військова діяльність. Відомості про торговельну діяльність русів у X–XI ст. можна запозичити у візантійських і скандинавських джерелах. Саме за їх матеріалами простежується поступова регламентація зовнішньої торгівлі, спочатку повністю зосередженої в руках давньоруських великих (київських) князів; виникнення ранніх форм торговельних організацій і об'єднань (включаючи заснування торгових дворів у найважливіших центрах: Новгороді, Києві, Смоленську і в Константинополі, Сігтуні, Вісбю); упорядкування торговельних відносин з різними країнами через укладання з ними торговельних договорів. Приміром, королівські саги зберегли сліди договору Новгорода з Норвегією 1025–1028 рр. Важливими є і дані про міжнародні торгові шляхи, що проходили через Східну Європу.

Численні свідчення про контакти Русі з іншими країнами та етносами, зокрема тими, які були поряд, містять усі зарубіжні джерела. У згаданих повідомленнях представлено різноманітні аспекти міжнародних зв'язків: етнічні, політичні, торгові, культурні і конфесійні. У межах даного дослідження найважливіші, звичайно, повідомлення зарубіжних джерел про те, що в Балтійському регіоні Русь почала проводити досить активну зовнішню політику на межі X і XI ст. Якщо в минулому столітті відомими для дослідників були лише окремі епізоди взаємин Ярослава Мудрого зі Швецією і Норвегією, то нині дисертант зміг оперувати численними даними, які виявили послідовне прагнення князя створити і зберегти міцні позиції в цьому регіоні. Вдалося також відзначити й зміну його зовнішньополітичного курсу – від альянсу з правителем Данії та Англії Кнутом Великим до союзу з

його противниками на Балтиці, Швецією і Норвегією (останній супроводжувався шлюбами, торговими угодами і, не виключено, – військовою допомогою).

Скандинавські писемні джерела. Давньоісландська література – одна з найбагатших і найсвоєрідніших середньовічних європейських національних літератур, завдяки якій донині збереглись архаїчні жанри давньогерманської поезії, майже зниклі в усіх інших німецьких народів (крім Англії) та було створено нові поетичні й прозові жанри словесності, що не мають аналогій. Вона також включилась у загальноєвропейську релігійну і світську літературну творчість. При цьому, є мало давньоісландських творів, у яких у тій чи іншій формі не була б згадана Русь або сусідні з нею народи і землі, що й робить їх важливим джерелом з історії Давньої Русі. Узагальнивши найбільші пласти інформації, слід згадати такі найважливіші групи писемних скандинавських джерел, як скальдична поезія, ісландські саги і географічна література, а також швидше епіграфічне джерело – рунічні написи. Інші тексти (судебники, церковна література тощо) також можуть містити деяку інформацію про Східнослов'янський світ, фіксуючи, приміром, випадки перебування власника чи спадкоємця майна на Русі або у Візантії.

Скальдична поезія. Найдавніші пам'ятки словесності на давньоскандинавських мовах належать скальдичній поезії (від *староісл. skald* – «поет, скальд»), що набула поширення в Норвегії та Ісландії IX–XII ст. Прийнято вважати, що скальдичний вірш уже цілком оформився до IX ст. і до свого відмирання наприкінці XIII ст. не зазнав якихось істотних змін. Скальдична поезія спочатку передавалась усно; записані вірші збереглись переважно у вигляді цитат у прозових творах XII–XIV ст., здебільшого, сагах. Такі віршовані вставки зазвичай являють собою не вірші повністю, а окремі строфи, віси (*visur*).

Основний вид скальдики – похвальна пісня: драпа (*drapa*), розбита на частини своєрідним приспівом. Вона може бути присвячена одній особі або роду (генеалогічна похвальна пісня). Іншими видами скальдичної поезії є

сварлива пісня, нід (*nid*), і так звані окремі віси (*lausavisur*) – вірші найрізноманітнішого змісту.

Зміст скальдичних віршів був досить обмеженим і зумовлювався вимогами жанру, а мета їх укладання вела до тенденційності у відборі фактів. Так, у драпах оспівувалися не всі дійсні події, а лише ті, що були покликані прославити адресат. Створені за свіжими слідами очевидцями або сучасниками подій, похвальні пісні повідомляли ім'я та рід того, кого вони прославляли, розповідали про виграні ним битви, про його відвагу і щедрість. У цьому контексті згадуються імена реальних людей і назви конкретних місцевостей.

Укладачами саг скальдичні вірші визнавались цілком достовірним історичним джерелом і часто цитувалися для підтвердження розповідей. Однак до саг, знаних як родові, скальдика частіше потрапляла з метою прикрасити розповідь і розважити слухачів; як частина тексту вона має розглядатися як один з елементів художньої структури саги. У Пролозі до «Кола земного» ісландський історик і політичний діяч Сноррі Стурлусон сформулював ставлення авторів саг до скальдичних віршів: «У цій книзі я велів записати стародавні оповідання про правителів, які були в Північних Країнах і говорили данською мовою, як я їх чув від мудрих людей, а також деякі з родоводів, як вони були мені розказані. Дещо взято з переліків, у яких конунги та інші знатні люди перераховують своїх предків, а дещо з давніх віршів і пісень, які виконувалися людям на забаву. Те, що говориться в цих піснях, які виконувалися перед самими правителями або їх синами, ми визнаємо за цілком достовірні свідчення. Ми визнаємо за правду все, що говориться в цих піснях про їхні походи або битви. Бо хоч би в скальдів у звичай найбільше хвалити того правителя, перед обличчям якого вони стоять, жоден скальд не наважився б приписати йому такі діяння, про які всі, хто слухає, та й сам правитель знають, що це явна брехня і небилиці. Це було б насмішкою, а не похвалою... А пісні скальдів, як мені здається, найменше

спотворені, якщо вони правильно складені і розумно витлумачені» [19, с. 9–10].

Достовірність скальдичних віршів в очах ісландців XII–XIII ст. впливала з розуміння ними скальдичної поезії як особливого способу передачі інформації і – одночасно – з їхньої віри в магічну силу слова: брехливе слово – посягання на благополуччя того, кого хвалять. Дослідники більше довіряють скальдичним вставкам, аніж сагам – на їх погляд, скальдику можна вважати джерелом саги, якщо вона цитується для підтвердження наративу. Це пояснюється передусім тим, що важкий віршований розмір, своєрідний порядок слів і складна поетична мова майже виключали можливість спотворень, доповнень і переробок у процесі існування віршів в усній традиції і в момент їх писемної фіксації. Крім того, у скальдичних віршах зображуються типові ситуації і тому немає свідомого узагальнення фактів дійсності [361; 105, с. 79–108].

Близько 40 скальдичних віс, що належать 20 скальдам IX–XII ст., повідомляють про військові і мирні подорожі скандинавських ярлів або конунгів у землі, що лежать за Балтійським морем і містять східноєвропейські топоніми. Детальніше розглядаючи скальдику досліджуваного автором періоду, варто почати з віси Халльфреда Важкого Скальда (*Hallfrodr vandraskald*, пом. близ. 1007 р.), у якій уперше згадано назву Давньої Русі – *Gardar*. Дружинник і скальд Олава Харальдссона, який побував з ним на Русі і склав кілька похвальних пісень на його честь («*Vikingavisur*», «*Erfidrapa*» тощо), Сігват Тордарсон (*Sighvatr Pordarson*, бл. 995–1045 рр.) залишив згадки про походи юного Олава в Східну Прибалтику, про його втечу на Русь і тамтешнє перебування. Арнор Скальд Ярлів (*Arnorr Pordarson jarlaskald*, народ. бл. 1012 р.) був скальдом сина Олава Харальдссона Магнуса і присвятив йому похвальну пісню («*Hrynghenda*»), у якій розповідається про повернення Магнуса до Норвегії з Русі і про діяльність на Русі ярла Рьогнвальда. У трьох строфах поеми «*Rekstefja*» ісландця Халлар-Стейна (*Hallar-Steinn*) мовиться про перебування на Русі

конунга Олава Трюггвасона, що є прикладом того, як спогади про «східні» поїздки норвезьких конунгів надихали скальдів XII ст. Деякі зі згаданих норвезьких конунгів, що відвідали Русь, теж склали скальдичні вірші: Олав Харальдссон присвятив вісу Інгігерд, дружині Ярослава Мудрого, а Харальд Суворий Правитель склав Окремі віси (*Lausavisur*) про «дівчину у Гардах», яка «не хоче відчувати схильність» до нього – про, можливо, Єлизавету Ярославну, яка пізніше одружилася з ним.

Загалом дана «східна» скальдика надає важливу інформацію про характер русько-скандинавських зв'язків XI–XII ст. і дозволяє розглядати 1010-ті роки як межу активності вікінгів на сході. Так, у «Колі земному» [19] з наведеної Сноррі 601 скальдичної строфи 23 присвячені подорожам на схід. Їх малу кількість можна пояснити (спираючись на свідчення саг) тим, що скандинави не завжди їздили сюди для грабежу і не завжди їхні поїздки приводили до кровопролитних битв, про що зазвичай складали вірші скальди. Крім того, тільки 6 строф (бл. 25%) говорять про напад скандинавів на «східні» землі (в «Колі земному» загалом бл. 75% віс присвячено військовим подіям). Усі ці вірші належать скальдам IX – першої чверті XI ст., а змальовані в них події відбувалися не пізніше першого десятиліття XI ст. Лише одна з 23 віс присвячена нападу на Русь – зруйнування Альдейг'юборга (Ладоги) ярлом Ейріком, що датується 997 р. Основним об'єктом грабіжницьких походів до XI ст. в скальдичних віршах постають східноприбалтійські землі.

На відміну від наведених віршів, віси, які стосуються першої половини XI ст., містять відомості тільки про Русь, що вказує на переважно мирні відносини між Руссю і Скандинавією в даний час. Більше того, скальдична поезія, присвячена норвезьким конунгам, що жили на Русі, частково підтверджує, що наприкінці X – у першій половині XI ст. відносини Русі та скандинавських країн перестають бути результатом діяльності окремих осіб, а набувають характеру міждержавних зв'язків.

Ісландські саги. Давньоісландське слово *saga* (від дієслова *segja* – «говорити») означає писемну чи усну прозову розповідь про якусь подію. Збірний науковий термін «сага» позначає декілька груп прозових майже винятково ісландських оповідних творів, які за межами Скандинавії не мають аналогій. Початком запису саг вважається середина XII ст., однак переважну більшість з них було створено і записано в другій половині XII–XIII ст. (збереглися саги в значно пізніших рукописах). (Переважна більшість саг, що будуть згадані далі, перекладена російською мовою Т. Н. Джаксон [104; 105; 106; 107; 108; 109].)

Видається важливим зазначити (спираючись на дослідження Є. А. Мельникової, Т. Н. Джаксон і Г. В. Глазиріної [361]), що в середині XIX ст. почалася тривала дискусія про походження і характер саги або, інакше – про співвідношення усної і писемної традиції у генезі саг. *Представники теорії «вільної прози»* (Фіннур Йоунссон, А. Хойслер, Г. Неккель, К. Лістьоль) вважали, що записам саг передував період високорозвиненої усної саги. Таку сагу вивчали напам'ять, а оповідачі саг, як і скальди, були напівпрофесіоналами та мали власний репертуар. Писар, який записував саги, мав не більше творчої свободи, ніж будь-який з попередніх оповідачів. *Прихильники теорії «книжкової прози»* (Е. Могк, С. Нордаль, Ейнар Олавур Свейнссон, видавці серії *Islenszk fornrit*) вважали, що сага – авторський твір, який створювався за законами літературної творчості. Вони повністю не заперечували використання усної традиції, але вважали, що автор збирав цю традицію, обробляв, організовував, пристосовував її до власних цілей і створював сагу, яка носить відбиток цієї роботи й особистості автора.

Згодом між прихильниками обох теорій встановилася рівновага, що полягала у визнанні ними складності і відсутності одноманітності в походженні різних видів саг. Праці шведського вченого Л. Льоннрута відкрили, що західноєвропейська середньовічна література також важливо вплинула на сюжетику, образність, іноді стиль оповіді [309; 310; 311; 312; 406].

Висловлюючи найпоширенішу нині точку зору, видатний сагознавець Т. Андерссон зазначав: «Автор [саги], без сумніву, міг використовувати і використовував писемні джерела, додаткові усні джерела, власну уяву і, окрім усього іншого, власні слова, але його мистецтво і, мабуть, межі його розповіді були задані йому традицією. Ідея, що надихала сагу, врешті-решт – усна» [262, р. 119].

Грунтуючись на тематико-хронологічному принципі, сагознавці виділяють:

- *королівські саги*, або саги про норвезьких конунгів (*Konungasogur*), присвячені історії Норвегії з найдавніших часів до кінця XIII ст.;
- *родові саги*, або саги про ісландців (*Islendingasogur*), що описують історію ісландських родів з моменту заселення Ісландії від кінця IX ст. і до середини XI ст.;
- *саги про давні часи* (*Fornaldarsogur*), що включають кілька груп саг, котрі вирізняються більш-менш широким використанням фольклорних та епічних сюжетів і мотивів: 1) власне саги про давні часи – розповіді про події в Скандинавії до кінця IX ст., 2) саги про вікінгів – розповіді про вікінгів X–XI ст. тощо; 3) саги про єпископів (*Biskupasogur*) – життєписи ісландських єпископів; 4) комплекс саг про події в Ісландії XII–XIII ст., відомий під назвою «Сага про Стурлунгів» («*Sturlunga saga*»).

Перекладну (або стилізовану під перекладну) тогочасну літературу теж називають сагами. Це лицарські саги (*Riddarasogur*) – прозаїчні перекази лицарських романів або аналогічні їм пізні власне скандинавські саги; «Сага про Карла Великого» («*Karlamagnus saga*») – переробка французьких *chansons de geste*; життєписи святих (*Heilagra manna sogur*); переклади

історичної та псевдоісторичної літератури типу «Світової саги» («*Veraldar saga*»), «Саги про римлян» («*Romverja saga*») тощо.

Спільним для всіх видів саг є деякі загальні особливості світогляду, наративної форми та композиції. Водночас кожен вид є самобутнім і має власні витоки. Приміром, королівські саги зближуються з ісландсько-норвезькою історіографією XII–XIII ст., а саги про давні часи сягають героїко-епічних сюжетів давніх германців. Облік видового поділу саг в історичному дослідженні необхідний, оскільки характер наявних у них відомостей і достовірність інформації багато в чому визначаються їх видовою специфікою.

Як уже згадувалось, саги містять великий обсяг інформації про Східну Європу і, зокрема, про Давню Русь. Це відомості про політичні, торговельні і культурні зв'язки Русі та скандинавських країн. Перебування на Русі скандинавських купців і воїнів створювало сприятливі умови для перенесення інформації до Скандинавії. На існування усних розповідей учасників подій вказують самі саги.

«І після двох зим пливе Свейн зі Швеції. А Кетіль залишився там, і він чув, як розповідали, що Свейн провів зиму в Гардах, а навесні зібрався звідти і в розпал літа поплив з Гардаріки, і про нього знали тільки те, що він поплив по річці. А Кетіль поплив до Ісландії до своїх родичів і залишився там назавсім і першим розповів про це» [37, S. 46–47].

Можливо, у передачі інформації про Русь до Скандинавії відігравали роль і двосторонні політичні, економічні та культурні контакти. Однак питання про «постачальників» інформації про Русь до Ісландії до кінця не з'ясоване. Через удавану об'єктивність саг їхні повідомлення часто сприймаються як достовірні і широко залучаються в історичних дослідженнях. Тим часом специфіка сагової літератури робить необхідним облік в історичному дослідженні цілої низки факторів [98].

Як зазначають дослідники скандинавських джерел Г. В. Глазиріна, Т. Н. Джаксон і Є. А. Мельникова [361], саги відрізняє синтез правди і вимислу

– а розуміння того, що таке історична правда, в укладачів саг було фундаментально іншим, ніж нашого часу. Саги як традиційний жанр середньовічної словесності створювалися з найширшим використанням стереотипів, що, пронизуючи всю розповідь від світогляду до лексики, створюють особливий світ саги. Саме тому повідомлення саги нерідко виявляється не більш ніж сюжетним або стилістичним стереотипом. Однак саме виникнення стереотипів (насамперед ситуативних), доходять висновку сагознавці, передбачає наявність якоїсь історичної основи, що породила їх. Ще красномовніші і перспективніші для дослідження відхилення від стереотипних схем. На характері інформації саг також позначається тенденційність їх укладачів: і «державна» в сагах, що оповідають про сучасні події, і «побутова» в сагах про минуле, що виражається в прагненні прославити походи і возвеличити героя саги. Нарешті, великий хронологічний розрив між подіями, що описуються, і часом фіксації саг позначається на тому, що відомості, котрі не менше століття існували в усній традиції, піддавалися значній трансформації та літературній обробці. Це призводило до модернізації в сагах більш ранньої історії.

Саги не містять абсолютних дат, оскільки вони засновані на генеалогічному принципі. Хронологічно оповідь будується навколо життя персонажа або правління конунга і тому час тієї чи іншої події визначається щодо його народження, воцаріння, смерті тощо. Трапляється, що точкою відліку обрано правління королів Англії, і це дає змогу дослідникам точніше встановити хронологію власне скандинавської історії. Спроби ж датувати події відповідно до християнського літочислення (від Різдва Христового) зазвичай давали суперечливі результати. Так, автор «Саги про Інгвара Мандрівника» намагається поєднати обидві системи літочислення: «Тоді, коли Інгвар помер, пройшов від Різдва Христового 1041 рік, і було йому 25 років, коли він помер. Це було через дев'ять років після смерті конунга Олава Святого Харальдссона» [37, s. 30]. Властивий ранньому суспільству вимір часу від загальновідомої події (в даному випадку від смерті Олава

Харальдссона, що мала місце 1030 р.) тут поєднано з християнським літочисленням, при цьому дати смерті Інгвара не збігаються: у першому – 1039 рік, у другому – 1041-й.

Такі особливості саг змусили автора задля отримання адекватних історичних даних враховувати контекст як конкретних оповідей, так і сагової традиції в цілому – пам'ятаючи при цьому, що переконливості свідченням саг надають посилання на сучасну описуваному періоду скальдику.

Королівські саги (Konungasögur) – це вид саг, що охоплюють проміжок часу від IX до кінця XIII ст. (а також легендарну передісторію норвезької правлячої династії) і містять, у широкому сенсі, історію Норвегії, у вузькому – історію норвезьких конунгів, причому зазвичай кожна окрема сага присвячена правлінню одного конунга. До королівських саг учені зараховують також кілька саг, присвячених історії інших північноєвропейських територій, оскільки в них ідеться про стосунки мешканців цих місцевостей з норвезькими конунгами (наприклад, «Сага про оркнейців» («Orkneyinga saga») та близька до саг про ісландців «Сага про фарерців» («Færeyinga saga»). Збереглося також кілька саг, які висвітлюють данську історію: «Сага про Йомсвікінгів» («Jomsvikinga saga»), «Сага про Сьольдунгів» («Skjoldunga saga») і «Сага про Кнютлінгів» («Knytlinga saga»). Остання, імовірно, заснована на втраченій сазі про Кнута Святого і є важливою для мого дослідження, оскільки відтворює історію данських конунгів від X – до початку XIII ст. [324, s. 29–32]. Шведських монарших саг могло не існувати, або ж вони не збереглися. Єдина сага, що наводить історію легендарних шведських конунгів, предків конунгів норвезьких, – це «Сага про Інглінгів» («Ynglinga saga») в «Колі земному» Сноррі Стурлусона.

Королівські саги розглядаються як частина ісландсько-норвезької (або західноскандинавської) історіографії XII–XIII ст. одночасно з латиномовними хроніками. Періодизація їх розвитку, запропонована Т. Андерссоном [260], видається автору найповнішою і найпереконливішою. Згідно з нею існує шість основних стадій такого розвитку: 1) ранні втрачені

переліки норвезьких конунгів Семунда Мудрого й Арі Мудрого (початок XII ст.); 2) так звані «норвезькі короткі огляди» (бл. 1170–1190? рр.); 3) формування власне ісландської королівської саги (бл. 1150–1200 рр.); 4) великі зведення саг про норвезьких конунгів: «Гнила шкіра», «Гарна шкіра», «Коло земне» (1220–1230 рр.); 5) королівські саги другої половини XIII ст.; 6) пізні компіляції.

Зародження королівських саг упевнено датується часом бл. 1120 р. «Книга про ісландців» («*Islendingabok*»), коротка історія Ісландії з часу її заселення до 1120 р., написана 1122–1123 рр. тамтешнім священиком Арі Торгільссоном Мудрим (Ari Þorgilsson inn frodi, 1067/1068–1148 рр.), є першою збереженою давньоісландською історіографічною працею. Передували їй латиномовний твір Семунда Сігфуссона Мудрого (Samundr Sigfusson inn frodi 1056–1133 рр.) та, власне, перший варіант «Книги про ісландців» Арі [314]. Дана редакція містила генеалогії (*attartala*) та «Життєпис конунгів» («*Konunga aví*»), які автор пізніше виключив з «Книги про ісландців». Однак «Життєпис конунгів» зіграв велику роль як спільне джерело значного кола творів ісландсько-норвезької історіографії кінця XII – початку XIII ст.

До *другого покоління* королівських саг (бл. 1170–1190? рр.) Андерссон зараховує норвезькі короткі огляди: написаний давньонорвезькою мовою невідомим автором «Огляд саг про норвезьких конунгів» і латиномовні анонімну «Історію Норвегії» та «Історію про давніх норвезьких королів» монаха Теодріка.

Третій етап розвитку королівських саг (відносно 1150–1200 рр.) позначає створення перших незалежних саг цього виду: «Гнилої шкіри», «Хрюгг'ярстюккі», низки саг про Олава Трюггвасона й Олава Харальдсона, інших.

Західноскандинавська історіографія зародилась і набула розвитку в клерикальному середовищі, причому найвидатнішу роль відіграли ченці першого в Ісландії монастиря – бенедиктинського Тінгейрарского на

північному заході Ісландії, заснованого 1133 р. Але все ж більшість творів ісландсько-норвезької історіографії написано народною, давньоісландською або давньонорвезькою мовою. Дослідники пояснюють це особливостями ісландської церкви [303, pp. 50–51; 188, с. 179–186] та політичною боротьбою в Норвегії, що мала на меті довести право на владу у зрозумілий для народу спосіб. Основною ж причиною була розвиненість і глибина народної усної традиції в Ісландії, котра подекуди виступала мало не єдиним джерелом інформації про норвезьких конунгів і зберегла, одночасно з усними сагами про тих чи інших конунгів, вірші ісландських і норвезьких скальдів IX–XI ст. [102].

Перші великі компендіуми (як їх називає Андерссон) про норвезьких конунгів створювалися в 1220–1230 рр., на *четвертій стадії* розвитку королівської саги. До таких компендіумів учений зараховує «Гарну шкіру», «Коло земне» та «Гнилу шкіру». Остання зарахована Андерссоном і до попередньої групи королівських саг. Зауважу, що в історіографії побутує точка зору, згідно з якою «Гнила шкіра» є оригінальним твором і без вставних коротких оповідань та пізніших інтерполяцій являє собою самостійний твір, заснований на усній традиції і скальдичних віршах [295]. У цьому, напевне, і криється її ще не досліджена сповна відмінність від «Гарної шкіри» і «Кола земного».

Зведення саг, яких відомо лише чотири («Огляд саг про норвезьких конунгів», «Гнила шкіра», «Гарна шкіра» і «Коло земне») висвітлюють історію Норвегії з найдавніших часів до 1177 року, з якого починається виклад у написаній раніше даних творів «Сазі про Сверріра». Сагові зведення – не довільні з'єднання якогось матеріалу, а літературні твори, автори яких створюють їх за власним задумом, послуговуючись, однак, попередньою саговою традицією. У згаданих чотирьох зведеннях (передусім у «Колі земному») виділяють 16 саг (чи сюжетів).

На наступному, *п'ятому етапі* були створені королівські саги другої половини XIII ст. (А. Хольтсмарк називає їх «офіційною історіографією»

[294]), для яких використовувалися свідчення сучасників-очевидців і об'ємні та добре організовані архівні матеріали з королівської канцелярії. Вписуючись у межі жанру, даний вид саг усе ж стилістично «програє» більш раннім творам.

Так звані самостійні саги про норвезьких конунгів створювалися до кінця XIII ст. «Велика сага про Олава Трюггвасона» (межа XIII–XIV ст.) частково випадає із загальної низки королівських саг тому, що вона майже не носить слідів індивідуального авторства.

Завершальна стадія розвитку королівських саг починається з другої половини XIII ст. з появою компіляцій попередніх саг. Таким рукописом є знаменита «Flateyjarbok» – «Книга з Плоского острова» (1387–1394 pp.).

Королівські саги у вузькому розумінні цього терміна варто розуміти як 1) окремі саги – життєписи того чи іншого конунга; 2) зведення саг, що відтворюють історію Норвегії на великому проміжку часу; 4) рукописи XIV–XV ст. – компіляціями, що зберегли більш ранні саги [109]. Чотири окремі саги є хронологічним продовженням названих вище зведень, охоплюючи історію Норвегії від 1177 до 1280 року й утворюючи тим самим ще чотири сюжети. А отже, виклад історії Норвегії від найдавніших часів до 1280 року розпадається в королівських сагах на 20 сюжетів, розроблених з різним ступенем повноти. Шістнадцять з них (№ 1, 3–13, 15–17 і 19) містять східноєвропейську інформацію.

До королівських саг також належать стислі розповіді про норвезьких правителів, знать чи дружинників – пасма (*pattir*). Події, описані в них, часто відбуваються не лише в Норвегії, а й в інших країнах, зокрема – на Русі.

Відзначаючи у королівських сагах повтор і різну обробку сюжетів, автор схильний підтримати прихильників трактування давньоскандинавських текстів як політичних доктрин – зокрема, думку Т. Н. Джаксон щодо того, що інтереси церкви і державної влади часто вимагали нової інтерпретації відомого матеріалу [109]. Популярність авторів королівських саг теж можна пояснити особливим призначенням даного роду саг, котрі були не лишень

художньо-літературним описом минулого, а досить часто створювалися на замовлення, аби стати знаряддям тогочасної політичної боротьби.

Саги про ісландців (Islendingasogur), або родові саги – група з 35–40 саг про історію ісландських родів від заселення Ісландії (870–930 рр.) до середини XI ст. Характерно, що час розквіту країни (930–1030 рр.) отримав назву «століття саг». Ісландія, природно, постає основним місцем дії саг про ісландців, але сюжети багатьох з них починаються ще в Норвегії. Численні родові саги також змальовують подорожі ісландців в інші країни Скандинавії чи Британії, а також до Візантії та на Русь. До родових саг ще зараховують пасма, у яких головними дійовими особами виступають ісландці, які перебувають у Норвегії. Однак буває непросто зарахувати те чи інше пасмо до родових чи королівських саг.

Характерною рисою родових саг є їх анонімність. Найбільш ранні повні (чи переважно повні) тексти датовано лише початком XIV ст. (до попереднього століття належать лише декілька фрагментів рукописів саг даного виду), а деякі саги взагалі збереглися у паперових списках XVI і XVII ст. Відповідно, якість текстів і їх близькість до оригіналу надто варіюються. До того ж датувати саги про ісландців непросто. Єдиної думки сагознавці дійшли лише щодо того, що значна частина саг виникла в XIII ст. (точніше, час написання вказано тільки для «Саги про Егіля» – між 1220 і 1240 рр. – та «Саги про Ньяла», 1275–1290 рр.). Тим не менш, спираючись на таке приблизне датування, родові саги було поділено на п'ять груп: 1) 1200–1230 рр.; 2) 1230–1280 рр.; 3) 1270–1290 рр.; 4) створені бл. 1300 року завдяки переробці з більш ранніх саг; 5) написані в XIV ст. [261].

Саги про давні часи (Fornaldarsogur, від forn qld – давній час) створювалися наприкінці XII ст. Їх бурхливий розвиток припадає на XIII і XIV ст., хоча окремі оповіді або сюжети, на основі яких вони виникли, існували і раніше в усній традиції. Даний вид саг також отримував назви легендарних, міфологічних чи фантастичних, а сучасники називали такі саги просто брехливими. На групи їх поділяють, зважаючи на сюжеттику [324, s.

72–78]. Так, до першої групи належать *героїчні саги* (або власне саги про давні часи), сюжети яких сходять до героїчного епосу германців, а отже, виходять за межі даного дослідження.

Вікінгські саги (*vikinga sogur*) формують другу групу саг. Вони розповідають про мандри героїв у чужих країнах у пошуках слави, багатства і пригод. Час дії в них зазвичай зараховують до епохи вікінгів. Події саг розвиваються на географічному тлі Британії, Франції, Італії, Візантії та Русі, – територій, які часто відвідували вікінги. Багато персонажів мають реальні прототипи, а змальовані епізоди найчастіше можуть бути співвіднесені з відомими історичними подіями.

Саги третьої групи, *пригодницькі* (*avintyra sogur*), у сюжетитці яких домінують казкові мотиви, – найчисленніші з саг про давні часи. Це розповіді про подорожі, під час яких герої потрапляють як у реальні, так і вигадані країни, де вони зустрічаються з незвичайними, часто надприродними істотами і відчувають чарівні перетворення.

Важко провести чіткі межі між цими групами (насамперед між другою і третьою) саг про давні часи: «Сага про Рагнара Шкіряні Штани» (як і низка інших) має риси різних груп, що, звичайно, стає на заваді однозначній класифікації.

Саги зазначеного типу значно відрізняються від попередніх за своєю художньою специфікою. Вони є анонімними, що зближує їх передусім із родовими сагами і відрізняє від королівських саг, імена авторів яких іноді відомі.

Наратив більшості саг про давні часи може видатися різноманітним, однак, як доводять сагознавці, їх композицію побудовано за усталеною схемою: вступ, що зазвичай повідомляє генеалогію героїв та описує стосунки між ними; розповідь про юність героя; пояснення причин його від'їзду з країни; розповідь про пригоди в чужій країні; заключна частина, найчастіше опис успішного повернення героя додому [361].

Географічна література. Поява спеціалізованої географічної літератури викликана інтересом до топографії світу і прагненням систематизувати накопичені в епоху походів вікінгів знання, об'єднавши їх з відомостями, запозиченими в західноєвропейських учених творах. Останні ґрунтувалися переважно на античній географічній літературі і тому уявлення їх авторів про навколишній світ постають помітно вужчими за ойкумену вікінгів. Вона включала землі від Китаю та Індії на сході та Північної Африки на півдні, відомості про яких були запозичені в науковій літературі, і до північно-східного узбережжя Північної Америки на заході й Північної Двіни на північному сході, з якими скандинави познайомилися в епоху вікінгів [149; 151; 153].

До низки географічних творів належить близько 20 трактатів різного змісту. Найважливішу групу формують розлогі описи Землі [39; 49; 50; 51], які покликані дати комплексну картину всього заселеного світу й показати в ньому місце скандинавських країн. Вони є майже в усіх рукописних збірках природничого змісту XIII–XIV ст. Таких творів чотири. З різним ступенем повноти і точності вони узагальнюють як книжкові знання, які були запозичені з праць найавторитетніших письменників західноєвропейського середньовіччя, так і багатовікові практичні спостереження самих скандинавів.

Найдавніший з них, «Опис Землі I» [49] (назву дано видавцем), міститься в декількох рукописах, найбільш ранній з яких датується бл. 1300 р. Сам текст твору складено в останній чверті XII ст., імовірно між 1170 і 1190 рр. Виняткове місце в трактаті надано церковній історії скандинавських країн. Їх опис і відомості про них загалом ґрунтуються на місцевих джерелах, можливо норвезького походження. З ісландських саг, присвячених відкриттю і заселенню Гренландії («Сага про Ейріка Рудого», «Сага про гренландців»), були запозичені відомості про далекі західні межі ойкумени вікінгів.

В «Описі Землі I» Східну Європу схарактеризовано дуже коротко; згадано назви чотирьох руських міст: Київ, Новгород, Полоцьк і Смоленськ.

Автор іншого загального опису Землі, «Які землі лежать у світі» [39] (рукопис написано між 1320 і 1334 рр.), пропонує всеосяжний опис усього відомого світу в традиціях західноєвропейської хорографії. Основною сферою його інтересів є північ і схід Європи. Він включає у свій твір численні відомості про Скандинавію, Східну Прибалтику і Русь, невідомі в Західній Європі. Найдокладнішим є опис східноєвропейського регіону, у якому автор поєднує сучасну йому етнополітичну картину зі світом героїчного епосу, де діють і б'ються готи, що населяли Північне Причорномор'я в перші століття нашої ери, й орди гунів, які рвалися на захід у V ст.

Зазначені описи Землі доповнює вісім карт [40; 41; 42; 43; 44; 45; 46; 47]: перші чотири збереглися у давньоісландських рукописах XII–XIV ст., решта – у латиномовних рукописах, створених чи принаймні відомих у середньовічній Данії.

Разюче відрізняючись від сучасних, середньовічні карти утворюють особливу групу географічних джерел. *Перший вид* таких карт, найпоширеніший, у науковій літературі отримав назву Т–О, оскільки світ на них представлений у формі кола (іноді – овала чи прямокутника), поділеного на третини (утворюючи візуально букву Т) річками і Середземним морем. Найменування країн, річок, міст на картах виду Т–О розташовувалися стовпцями у відповідній третині. Координат вони не мали, а кожен з трьох третин Землі було позначено умовно, без точних контурів. *Другий вид карт*, макробіїв, своїй назві завдячує твору Макробія «Коментарі до сну Сципіона», через який, з-поміж інших, середньовічні картографи сприйняли античну концепцію широтних поясів. Макробієві карти відображають античні уявлення про сферичність Землі і заселеність південної помірної зони; на них виділяють п'ять поясів [149, с. 102].

На аркушах рукопису GKS 1812,4° (датованих фахівцями бл. 1250 р.) збереглася найдетальніша зі скандинавських середньовічних карт [40], відомих сучасним історикам. Разом з традиційною для західноєвропейських

карт інформацією про Азію та Африку вона включає легенди (написи), що не мають аналогій для Північної і Східної Європи.

Археологічний матеріал вартий особливої уваги в межах дисертаційного дослідження, оскільки його специфіка може розповісти про побут, культурні традиції та господарський устрій суспільства, походження і характер поселень тощо. Спираючись на інтерпретацію пам'яток матеріальної культури археологами та подекуди даючи власну інтерпретацію, автор зробив деякі висновки про соціальну структуру суспільства і його міжнародні зв'язки (в основному торгіві), а також разом з писемними джерелами зробив спробу відтворити політичну і соціальну історію Русі та Скандинавії.

У дисертації використано широке коло археологічних і нумізматичних матеріалів, які можуть служити джерелом інформації щодо політичного і соціокультурного аспектів русько-скандинавських відносин. Це залишки споруд і поселень, некрополі зі своїм вмістом, пам'ятки прикладного і художнього мистецтва, монети (та кладки загалом), побутові, ремісничі, торговельні і сакральні предмети, посуд, зброя та військово спорядження, кінська зброя, прикраси та ювелірні вироби тощо. Використовуються також дані епіграфічних пам'яток, зокрема, така їх вагома й обширна група, як **рунічні написи**.

Рунічні камені є найпоширенішими пам'ятками IX–XI ст. Це меморіальні стели, що увічнюють пам'ять про загиблого члена сім'ї, але не пов'язані з похованнями. У X ст. була вироблена стереотипна формула меморіального напису, яка використовувалась аж до XII ст. Формула складалася з імені замовника, розпорядження встановити (висікти) пам'ятник, імені загиблого із зазначенням спорідненості з замовником. Нерідко повідомлялися відомості про людину, у пам'ять про яку встановлено камінь, і про обставини її смерті [361; 157]. Багато написів містять звернення до Бога та/або Богоматері з проханням допомогти душі загиблого:

«Андретт і Кар, і Геді (?), і Блесі, і Д'ярв спорудили цей камінь Гуннлейву, своєму батькові. Він був убитий на сході з Ингваром. Бог нехай допоможе їх душам. Я, Альрік, висік руни. Він міг добре вести корабель» [158, № 62].

Можна припустити, що рунічні пам'ятники замовлялися представниками знаті, великими бондами і багатими купцями не лише з метою зберегти пам'ять про загиблого родича, але й задля підтвердження своїх прав на успадкування його майна тощо. З XI ст. рунічне письмо застосовувалося також і в повсякденному житті. Як і давньоруські берестяні грамоти, написи рунами на дерев'яних стрижнях становили невід'ємний елемент скандинавської культури. Знахідки останніх десятиліть показали, що рунічна писемність була значно поширена в усіх верствах суспільства і нею регулярно користувалися купці і ремісники, ченці, прості і знатні люди. При розкопках середньовічної гавані міста Берген (Норвегія) було знайдено близько 1000 стрижнів з листами, віршами і любовними записками [361].

Цінність меморіальних рунічних написів як історичного джерела полягає в тому, що, по-перше, вони сучасні подіям, які в них згадані, по-друге, виключають свідоме перекручування фактів, оскільки неправильно переданий факт міг образити дух померлого і накликати його гнів на живих. Однак труднощі в читанні текстів нерідко ускладнюють інтерпретацію написів, а точність їх датування поки що лежить у межах 3–5 десятиліть.

Як зазначають дослідники, про зв'язки Русі і Скандинавії свідчать дві групи написів [361]. Перша налічує близько 120 пам'яток зі Швеції, Норвегії та Данії, у яких згадуються поїздки норманів до Східної Європи: до Східної та Північно-Східної Прибалтики, на Русь, до Візантії. Друга складається з написів на різноманітних предметах, виявлених переважно під час археологічних розкопок давньоруських поселень. Ці предмети були привезені зі Скандинавії або виготовлені скандинавами на місці.

Рунічні написи зі скандинавських країн. За підрахунками дослідників серед понад 3500 написів на меморіальних стелах близько 120 відображають

контакти зі Східною Європою або Візантією, перевищуючи тим самим у кілька разів кількість текстів, що згадували західні зв'язки скандинавів (Англія і Західний шлях названі в них усього близько 30 разів). Це кількісне розходження може відображати більше поширення рунічної писемності у Швеції, яка традиційно підтримувала тісніші зв'язки зі сходом, ніж Норвегія і Данія, де звичай споруджувати стели не був настільки поширений (хоча навіть у Данії кількість «прозахідних» написів менша, ніж «просхідних») [157, с. 273–347].

Згадані написи мають неабияку цінність для дисертанта як історичне джерело, бо містять супроводжувані деякими подробицями про діяльність увічнених осіб вказівки про поїздки скандинавів на Схід, що свідчить про політичні й економічні зв'язки між північчю і сходом Європи, а топонімія й етнонімія написів проливає світло на поширення в Скандинавії знань про географію Східної Європи.

Рунічні написи на території Давньої Русі. Давньоруські пам'ятки рунічного письма, які містяться на території Давньої Русі, суттєво відрізняються від пам'яток зі скандинавських країн. Тут немає меморіальних стел, оскільки зазвичай їх встановлювали біля «родового гнізда» загиблого. Єдиним винятком є стела на о. Березань у гирлі Дніпра, на якій напис викарбувано не родичами, а компаньйонами з плавання до Візантії: «Грані зробив цей курган по Карлу, своєму товаришеві» [158, № 139]. Також з часом змінюються географія знахідок предметів з рунічними написами і характер текстів.

Територія знахідок XI століття значно ширша, ніж попередніх: Новгород (кістка з частиною рунічного алфавіту), Суздаль (форма для відливання підвіски з вирізаним на обідку написом) та о. Березань. Однак ці написи відрізняються від власне скандинавських (приміром, фраза на суздальській підвісці ближча давньоруському синтаксису, ніж скандинавському). Деградуючи, рунічне письмо все ж не зникає зовсім. За припущенням Є. А. Мельникової, воно навіть у XII ст. знаходить

застосування в сім'ях нащадків варягів, що жили на околицях Давньоруської держави. Так, у Галицькому Звенигороді, на південному заході Русі, якийсь чоловік вирізає рунами на кам'яному прясельці жіноче ім'я Сігрід, супроводжуючи його двома хрестиками і двома рунами *f* (*Феху*), що символізують багатство, а на русько-латвійському кордоні, що контролює шлях уздовж Західної Двіни, хтось продряпує на кістках знаки, прочитати які дослідниця не вважає можливим, однак з упевненістю зараховує до рунічного письма [157, с. 87–272; 361].

Можна підсумувати, що в період з останніх десятиліть минулого століття й донині було створено якісно нову базу джерел, насамперед речових. Їх поглиблене вивчення археологами відкрило історикам раніше невідомі боки матеріальних свідчень минулого, котрі іноді своєю інформативністю не поступалися писемним даним і навіть приводили до відкриття нових видів і категорій пам'яток давньої писемності.

Систематизація відомостей різних груп джерел, проведена колективними силами дослідників, на яку спирається дисертант, підтверджує багатосторонній і глибокий характер русько-скандинавських зв'язків. Варто наголосити, що динаміка поступового накопичення загального культурного фонду (ремісничі прийоми, орнаментальний стиль, живопис, архітектура, поховальні обряди, ономастика, епічні перекази, релігійні ідеї тощо) є свідченням тривалого розвитку цих відносин, що різною мірою охопили різноманітні щаблі політичного, економічного, суспільного та культурного життя обох сторін.

1.3. Принципи і методи, методологія дослідження

Враховуючи те, що східнослов'янське і скандинавське суспільства XI – першої половини XII ст. являють собою складні системи, як базовий елемент методології було обрано **соціокультурний системний підхід**, з точки зору

якого досліджуваний об'єкт розглядається через призму балтійської культури як сукупність окремих компонентів, котрі органічно утворюють єдине ціле, що визначає функціональне призначення як усієї системи, так і її елементів. Застосування соціокультурного підходу дозволяє простежити як взаємозв'язки між внутрішніми елементами скандинавського і руського суспільств, так і взаємини між ними, а також відносини Скандинавії і Давньої Русі з іншими системами, приміром, з християнською церквою, європейськими та східними спільнотами (від державних утворень і до купецьких союзів) тощо. Оскільки основою функціонування системи є структура, яка при змінюванні системи забезпечує її цілісність і збереження властивостей, у дослідженні застосовано також **структурний підхід**. Поняття цивілізаційної структури передбачає наявність моделі (системи), основним матеріалом для побудови якої виступають цивілізаційні взаємини.

За визначенням Н. І. Лапіна [135] специфіка соціокультурного підходу полягає в тому, що він інтегрує три виміри людського буття (людини у її співвідношенні з суспільством, характер культури і тип соціальності) саме як фундаментальні, кожен з яких не зводиться до інших і не виводиться з них, але при цьому всі вони взаємопов'язані і впливають один на одного як найважливіші складники людських спільнот. Багатовимірність людини та історії отримує тут втілення в методологічній інтеграції трьох специфічних форм (способів чи вимірів) людського буття.

Соціокультурний підхід не протистоїть іншим підходам, а доповнює їх. Так, він пов'язує цивілізаційний і формаційний підходи у єдине ціле. Якщо цивілізаційний підхід, як найбільш масштабний, охоплює стійкі компоненти людської історії (антропологічні, етнічні і культурні), а формаційний підхід зосереджує увагу на більш мінливих (соціальних і особистісних) структурах, то соціокультурний підхід з'ясовує поєднання стійкого і мінливого (особистості і суспільства, культури і соціальності). Разом з тим, соціокультурний підхід досить сумісний зі структурно-функціональним підходом, незважаючи на суттєві відмінності між ними. Соціокультурний

підхід передбачає аналіз функцій і структур, а структурний функціоналізм включає культуру як одну з найважливіших структур. Обидва вони виступають як конкретні форми системного підходу, що виражають особливості соціальних (соціокультурних) об'єктів. Але при цьому соціокультурний підхід є більш загальним, що наближує його до системного підходу, а структурний функціоналізм подібний до системного аналізу своєю спрямованістю на чітку диференціацію та вимірювання функцій і структур досліджуваних об'єктів. Також, на відміну від структурного функціоналізму, соціокультурний підхід не має принципових труднощів з урахуванням і інтерпретацією змін досліджуваних об'єктів. Можна сказати, що він від початку включає принцип змін.

З метою обґрунтування спрямованості соціальної еволюції деякі нееволюціоністи зводять соціокультурне до біокультурного та описують механізм соціокультурної еволюції за аналогією з дарвінівською моделлю випадкової зміни і відбору. Однак нині набагато більше значення для розуміння соціокультурної еволюції має теорія самоорганізації – синергетика. Вона приділяє особливу увагу узгодженості процесів самоорганізації в складних системах різної природи, включаючи соціокультурні. Синергетика допомагає описувати і пояснювати процеси функціонування і трансформації кризового соціуму, в тому числі при аналізі проблеми вибору траєкторії об'єкта, що трансформується, його переходу з однієї орбіти еволюції на принципово іншу.

Всі ці та деякі інші аспекти соціокультурного підходу дозволяють розглядати його як певний рівень конкретизації принципу універсального еволюціонізму, який являє собою поєднання ідеї еволюції з ідеями системного підходу. У цьому сенсі універсальний еволюціонізм не тільки поширює розвиток на всі сфери буття (встановлюючи універсальний зв'язок між неживою, живою і соціальною матерією), але й долає обмеженість феноменологічного опису розвитку, пов'язуючи такий опис з ідеями і методами системного аналізу.

Такі принципи соціокультурного підходу, як принцип *homo activus* (згідно з яким людина є біосоціокультурною істотою, котра усвідомлює, що її дії є компонентом взаємодії з іншими суб'єктами), принцип еволюції (означає здатність системи до розвитку, що робить можливим твердження про появу якісно інших за характером соціокультурних явищ у процесі розвитку суспільства) і принцип антропосоцієнтальної взаємодії (згідно з яким самосвідомість *homo activus* може відповідати або не відповідати типу суспільства, у якому вона перебуває, що на певному періоді призводить до зміни соціокультурного середовища) дозволяють визначити рушійні сили розвитку скандинавського і давньоруського суспільств і роль окремих особистостей у цьому процесі.

Складний характер джерельної бази дослідження вимагає використання таких спеціальних історичних методів як критичний, структурний, компаративний і ретроспективний, а також методів екстраполяції та просопографії, які дозволяють певною мірою подолати суперечливість джерельної бази. Ефективність обробки джерельного матеріалу визначається також застосуванням методу історичної герменевтики, який органічно поєднується з семіотичним аналізом текстів.

Критичний метод, будучи у роботі історика першим і кінцевим, спирається на дві процедури: зовнішню (початкову) та внутрішню (основну) критику джерела. *Зовнішня критика* покликана з'ясувати автентичність джерела на підставі аналізу паперу й філіграней, формуляра, чорнил, почерку, печаток тощо, і залучає допоміжні історичні дисципліни – палеографію, філігранологію, геральдику, сфрагістику, дипломатику та ін. *Внутрішня критика* потрібна задля перевірки наявних у тексті повідомлень (чи відповідає дата джерела описуваним подіям? чи узгоджені з собою в часі й обставинах імені згадуваних осіб? чи автор достатньо обізнаний з тим, про що оповідає? чи не був він особисто зацікавлений саме в такому висвітленні події?) та зіставлення викладеного в джерелі з повідомленнями інших джерел. Вона також включає *критику інтерпретації*, що передбачає увагу

до ситуації, яка могла зумовити використання тих чи інших висловів (урочистого чи офіційного характеру події, стандартів певного літературного етикету тощо) і *критику понять*, яка полягає в аналізі історичної зумовленості вжитої термінології [256, с. 238–240].

Структурний метод позначає операцію, за допомогою якої можна виокремити у тексті джерела ті мовні засоби, які слугували його автору для надання власній оповіді авторитетності, переконливості тощо. Оскільки кожен писемний текст підлягає деякій літературній конвенції (приміром, для документів нею є усталений формуляр), то, розділивши документ на структурні одиниці (клаузули – за термінологією дипломатики), дослідник дістається потрібного. У підпорядкованих риторичним правилам середньовічних текстах, з якими автор і має справу у даному дослідженні, задля уникнення ризику буквального, а, отже, хибного тлумачення джерела відкидаються такі «пастки риторики» чи так званого «літературного етикету» як, по-перше, текстові фрагменти, над якими тяжіє «взірець-прецедент»; по-друге, риторичні канони «досконалого» описування, сперті на тотожних засадах аргументації й композиції та на спільному фонді топосів, тобто образних засобів, риторичних кліше та повторюваних зворотів, порівнянь чи прикладів [256, с. 243–245].

Компаративний (історико-порівняльний) метод полягає у зіставленні задля розуміння. Порівнюючи деякі давньоруські феномени зі скандинавськими, можна виявити їх специфічні риси [256, с. 251–254].

Ретроспективний (історико-генетичний) метод [364; 375] є методом цілісного бачення минулого, оскільки він дозволяє показати причинно-наслідкові зв'язки і закономірності розвитку історичної події, явища чи структури, а також слугує пошуку співвідношення суб'єктивного і об'єктивних чинників в історичному процесі. Використання методу ретроспекції передбачає виявлення таких складових історичного процесу, які мають властивість цілісності, адже те ціле, яке містилося в початковому нововведенні, поступово зростало саме як ціле, поки на завершальному етапі

не перетворилося у цілісність, що характеризує феномен в завершеному вигляді. Подібні рівні (або етапи) формування цілісності створювалися взаємозалежностями компонентів, що склалися. Для з'ясування рушійних сил процесу автор має зайнятися пошуком цих рівнів і аналізом взаємозв'язків компонентів, що відображають різну ступінь їх становлення на кожному рівні, оскільки різний характер сформованості компонентів і створював поле напруги й нестабільності, яке динамізувало процес, створюючи одночасно і нову реальність, і рушійні сили процесу її творення.

Метод ретроспекції включає як аналіз, так і синтез. Аналіз необхідний для виділення початкового і кінцевого рівнів цілісності процесу, для визначення етапів у становленні усієї цілісності (тобто русько-скандинавських відносин досліджуваного періоду) і для ретельного вивчення кожного компонента з метою з'ясування властивої кожному з них конкретної послідовності змін. Синтез же дозволяє виокремити залежності між компонентами і рівнями їх сформованості, та необхідний для моделювання процесу і виявлення його основи – рушійних сил. З допомогою синтезу дослідник має можливість побачити конкретний прояв рушійних сил через вплив рівня сформованості одного чи декількох компонентів на інший компонент.

Ключовими характеристиками **методу екстраполяції** можна назвати: по-перше, реконструювання ідеальної фактичності, яка передбачає моделювання виокремленого з багатоваріантного еволюційного контексту ідеального образу процесу, що спирається, тим не менш, на фактичну реальність; по-друге, об'єктивне дистанціювання, яке передбачає своєрідне бачення процесу з двох зустрічних позицій – з кінця до початку і навпаки; по-третє, цілісність сприйняття, якому властиве постійне оперування реконструйованим у цілісний спосіб процесом, що дозволяє заглибитися у площину процесу, побачити особливий характер зв'язку між компонентами русько-скандинавських відносин.

Метод екстраполяції полягає у поширенні висновків, одержаних щодо однієї частини якогось явища на інші його частини [367]. Застосування методу екстраполяції в історичних дослідженнях видається можливим у двох напрямках: по вертикалі і по горизонталі. По вертикалі застосування даного методу ґрунтується на перенесенні методів і понять з іншої галузі науки у сферу історичного знання. По горизонталі екстраполяція застосовується при аналізі подій сьогодення з використанням знань про минуле, часто разом з історико-порівняльним методом у дослідженнях, спрямованих на передбачення історичної ситуації, що склалася [346].

Просопографічним методом послуговуються задля вивчення життєвих стратегій, кар'єр, політичних позицій тощо конкретних осіб та малих соціальних груп – професійних, політичних, родинно-своєцьких, злочинних та ін., між членами яких є певний зв'язок. Дослідник має зафіксувати життєві шляхи цих людей, їх кар'єру, світоглядні пріоритети, форми групової, зокрема, шлюбної солідарності та контакт із іншими представниками групи. Просопографічний аналіз передбачає узагальнення стосовно: причин виникнення/розпаду такої групи; підстав і рівня міцності групових зв'язків; внутрішньої ієрархії в групі, пріоритетів влади та впливу; стилю поведінки, притаманної членам групи у зіставленні зі стилем епохи; самовизначення індивіда щодо групи; «простору свободи», який лишається у шпаринах між нормативними настановами. В межах даної роботи він виявився корисним аби простежити формування і механізм дії впливових особистостей і груп у політичному, економічному, військовому, релігійному, культурному та ін. просторах русько-скандинавської взаємодії [256, с. 248–249].

Історична герменевтика займається пошуком та інтерпретацією прихованих змістів джерела, що містяться у тих чи інших словесних формулах, згадках про жест, ритуал, емоцію тощо. Саме герменевтичним аналізом послуговується автор, розглядаючи Давню Русь і Скандинавію очима сучасників та нащадків, а, отже, прямуючи протореним Ігорем

Данілевським [355] шляхом. Посилаючись на Данілевського, Наталя Яковенко зауважує, що мислення дослідника і мислення літописця/хроніста вочевидь не є тотожними, тому історичу-інтерпретатору варто уникати спокуси нав'язати джерелу зміст, притаманний його культурі [256, с. 240–242].

Герменевтика тісно пов'язана з **семіотичним аналізом** [76; 120; 365; 366] – способом розгляду об'єкта як такого, що функціонує подібно до мови, перенесення метафори мови на будь-які немовні явища. Як знакова система може виступати як вербальний текст (літературний твір, епіграфічна пам'ятка тощо), так і речовий предмет. Семіотичний метод дозволяє історичу по-новому подивитися на джерела, що уже давно були введені до наукового обігу, проаналізувавши систему культурних значень, адже значеннєві системи як хронологічно паралельних, так і відмінних у часі культур багато у чому різняться. Такий аналіз змушує врахувати значеннєву розбіжність між способом мислення і поведінковими стереотипами, що можуть ховатися за певним висловом чи твердженням, та систему символіко-культурних значень, властиву певному часу і певній спільноті. Дослідник вичленовує наявні у джерелі сповнені символічного змісту дії чи фрази, згадки про предмети, що мали втрачене нині культурне навантаження, специфіку побутових ритуалів чи манери спілкування, акцентів схвалення/осуду тощо [256, с. 240–242].

Складність *історіографічного* відліку теми русько-скандинавських взаємин XI–XII ст. полягає в тому, що вона як складник відносин Давньої Русі зі Скандинавією лишалася поза увагою дослідників, чиї погляди привертала до себе так звана «варязька (норманська) проблема» (звана в скандинавській історіографії «проблемою Русі»). Певним винятком можна вважати студії Є. А. Ридзевської 20–30-х рр. минулого століття та наукові розвідки І. П. Шаскольського початку 40-х рр. Дослідження періоду другої половини ХХ ст. спрямовані як на медієвістичні русько-скандинавські зв'язки загалом, так і на їхні окремі аспекти. Видається доречним згадати, що наприкінці 1980-х і 1990-ми рр. у вітчизняних, російських і прибалтійських науковців з'явилася можливість для контактів із зарубіжними колегами, передусім скандинавськими, поїздок за кордон, участі в розкопках, відвідин пам'яток, музеїв і бібліотек Північної та Західної Європи, Фінляндії, Польщі тощо. Результатом даної співпраці стали дослідження багатьох науковців, серед яких скандинавські дослідники і представники російської «північноруської» та української (передусім археологічної) «південноруської» скандинавістики.

Спеціальний інтерес до правління Ярослава Мудрого як зламної доби завершення епохи вікінгів і початку епохи відносин нового рівня та спрямованості між феодальними Руссю й Скандинавськими державами у вітчизняній і зарубіжній історіографії можна відзначити лише на межі тисячоліть із появою предметних досліджень, для яких характерним є застосування нових методологічних підходів до різних типів джерел (особливу увагу було звернено на давньоскандинавські джерела) та розширення їх кола. У світовій історичній науці останнім часом з'являються наукові розвідки з окремих аспектів відносин Русі і Скандинавії, як-то: русько-скандинавські династичні зв'язки, скандинавські жіночі поховання та перебування скандинавок на Русі, військова діяльність скандинавів на Русі і

складення давньоруського комплексу озброєння (та, ширше, зброї як джерела досліджень міжкультурної взаємодії періоду вікінгів), обмін духовними цінностями та контакти у сфері матеріальної культури і мистецтва.

Історія вивчення теми русько-скандинавських взаємин XI–XII ст. як зарубіжними, так і вітчизняними науковцями демонструє, на погляд автора, зростання історичного об'єктивізму. Цьому передусім сприяють розширення кола джерел і віднайдення більшої інформації з тих, що вже введені до наукового обігу завдяки застосуванню нових методологічних підходів, і зміна «бекграунду» дослідників. (Під «бекграундом» розуміється соціокультурна традиція конкретних епохи та цивілізації, що формує історика як особистість і вченого, закладає підвалини його світогляду тощо.) Не можна також заперечувати, що на студіях сучасного авторів покоління скандинавістів позначилися світові процеси глобалізації, доказом чого, з-поміж іншого, є поява досліджень, теми яких не продиктовані найдоступнішою досліднику джерельною базою.

РОЗДІЛ 2

ЗАВЕРШЕННЯ ЕПОХИ ВІКІНГІВ ЯК ПОЧАТОК ЕПОХИ РУСЬКО-СКАНДИНАВСЬКИХ МІЖДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИН

2.1. Балтійська політика руських князів і ціннісний русько-скандинавський обмін в системі політичної культури тогочасного європейського простору

Саме в XI ст. сягає свого максимуму рівень ідеологічного обміну між Скандинавією та східнослов'янським світом. Він знаходить своє вираження в політичних і релігійних ідеях, династичних зв'язках, мовних запозиченнях, у використанні загального фонду відомостей при створенні національних літератур (див. детальніше в підрозділі 3.2) тощо. Як свідчить органічне включення історико-географічної інформації про Русь та її контакти з країнами Балтійського регіону до славнозвісної хроніки Адама Бременського «*Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*» [1; 57] і до «Слов'янської хроніки» [1, с. 151–305] Гельмольда, пресвітера з Вагрії, русько-скандинавські культурні взаємини являли собою як розвиток торгово-економічних, військово-політичних і матримоніальних зв'язків Півночі зі Сходом, так і складову частину культури тогочасної Європи в цілому.

На XI ст. взаємні мовні запозичення такі: близько десятка скандинавських слів, які вкорінилися у давньоруській лексиці та не менше 12 слов'янських – у скандинавській [150, с. 62–69]. Скандинавські запозичення – «варяг», «гридь», «тиун», «стяг» – охоплюють військово-організаційну дружинну, а почасти також («скот» у значенні «деньги» – з третього, спільного для германських і слов'янських мов джерела, і «шьяг» для грошової одиниці [212, с. 139; 145, с. 186, 266–267, 282, 314]) державно-фіскальну сферу діяльності. Слов'янські слова в скандинавській мові охоплюють сферу побутової дружинної культури (*sodull* – «седло», *katse* – «кош», «сума», можливо *lavi* – «лава», «лавка»; *humle* – «хмель»), частково

– державної практики (*grains* – «граница»), а найповніше – торговельну (включаючи і транспортну) сферу культури: *torg* – «търгъ»; *tolk* – «тълкъ» (перекладач, «толковин»); *besman* – «безмънь», «весы»; *lodje* – «ладья»; *loka* – «лука», «хомут», *sobel* – «соболь»; *silki* – «шелк» [150].

Особливою формою відображення соціально-політичних процесів, що відбувалися на Русі, виступили східноєвропейські топоніми з коренем *gard* у скандинавській лексиці та поширення в скандинавських сагах і географічній літературі поняття «Велика Швеція» щодо Русі. Уявлення про подорожі на схід (*austr*, *austaria*, і *austruiki*), на Русь (*austr* і *Gardum*), через Русь – до Греції (*austr* і *krikum*) і в «сарацинську землю» – Серкланд широко ввійшли до кола тих культурно-географічних понять шведів, які належать до шведських торговельних і військових справ у Східній Європі [77]. Розвиток семантики зазначених топонімів виявився своєрідним відображенням етапності розвитку русько-скандинавських відносин IX–XI ст. і соціально-політичних процесів, що відбувалися того часу в Східній Європі [111].

З найбільшою інтенсивністю, на погляд Є. А. Мельникової, ціннісний обмін (зміцнений феодально-державною практикою династичних зв'язків) проявився в поширенні зі Сходу, через Русь, соціокультурних цінностей і норм феодально-християнської державності, пов'язаних своїм походженням з найавторитетнішою з держав цієї епохи, Візантійською імперією. Згадані цінності саме на Русі набули доступнішої, пристосованої до соціальних традицій як слов'янських, так і скандинавських народів форми, у якій і були засвоєні скандинавами. Ярослав Мудрий, великий князь київський, котрий наприкінці правління претендував на рівнозначний візантійському титулу «цар», у королівських сагах зводу «Хеймскрінгли» виступає не лише родичем і союзником північних конунгів, а й еталонним втіленням феодального государя. «Моторні дани», за свідченням Тітмара Мерзебургського, прагнули до княжого двору, аби посісти місце в оточенні одного з наймогутніших государів Європи XI ст. – великого князя київського [91, с. 218–229]. Однак слід підкреслити, що образ рішучого, активного,

цілеспрямованого й винахідливого правителя Русі та дійсно масштабного політика саги змальовують у епізодах, котрі не пов'язані із зображенням ситуативних стереотипів. У тих же сюжетах, котрі виявилися підпорядкованими літературним стереотипам, образ Ярослава відчутно видозмінений саговою традицією. Річ у тому, що «літературний етикет» саг передбачав героїзацію образу скандинава на Русі; а дана героїзація, як слушно зауважила Т. Н. Джаксон, має зворотний бік: не лише противники героя саги, але і його друзі поступаються йому в найважливіших для характеристики героя якостях, їм бракує відваги або сили, щедрості або удачі, оскільки їх недоліки відтіняють чесноти героя. Звідси, наприклад, відбувається часте в королівських сагах зображення Ярослава Мудрого нерішучим і слабким правителем, скупим сеньором. Зокрема, багаточислово Ярослава Мудрого змальовує «Пасмо про Еймунда». З одного боку, зображення великого князя визначається художньою метою саги. Героїзація образу Еймунда, безперечно, зробила вирішальний вплив на формування образу Ярослава і зумовила його послідовне протиставлення образу Еймунда, тобто наділення його рисами, які з найбільшою яскравістю відтіняли б чесноти героя. І якщо навіть Ярослав дійсно володів якимись з приписуваних йому сагою негативних якостей, на що начебто вказують деякі його вчинки, згадані літописами, то сага підкреслює і гіперболізує їх. З другого боку, тут же в сазі є описи ситуацій, у яких Яріцлейв-Ярослав діє невідповідно до заданих йому якостей, що коректує його «літературну» характеристику і, можливо, відображає реальні риси його характеру. Як бачимо, саговий образ Ярослава формується не відповідно до реальності, а як літературний образ протагоніста персонажів, зображуваних відповідно до стереотипу «скандинав на Русі». Навряд чи варто шукати в характері Ярослава Володимировича ті риси, якими наділяють його саги: вони обумовлені «літературним етикетом» і мають під собою традиційні мотиви, а не історичні відомості [361, с. 507–522].

Повертаючись до ситуації в балтійському регіоні, зазначу, що у 980–1054 рр. вже сформованими феодальними державами Східної та Північної Європи проводилася перебудова мережі комунікацій і центрів Балтики. На думку Мельникової, традиції економічних і політичних зв'язків проявились у поширенні на Русь західноєвропейського, зокрема англійського, срібла за посередництва скандинавських центрів. Про це свідчить, зокрема, найбільший зі скарбів, що характеризує пізню епоху вікінгів. Цей скарб вагою 10 кг був заритий близько 1140 р. в Бурге-Луммелунда (Готланд) і складався з 3290 монет (майже винятково німецьких), а також 30 срібних злитків-гривень. Форма, вага і руські написи на 12 з них вказують, що в обігу срібла Русь як і раніше відігравала важливу роль. Про це ж, утім, свідчить і стабільний імпорт на Русь денаріїв через скандинавські країни протягом XI–XII ст. [331, S. 454; 196, с. 69]

Однак Гвін Джонс зазначає обумовлений як економічними, так і ідеологічними причинами розрив між Скандинавією і Руссю, що відбувся ще за часів Володимира Великого. Навернення до християнства, при тому, що шведи залишалися язичниками, і прийняття слов'янської мови як «офіційної» збіглися хронологічно з різким зменшенням імпорту арабського срібла до Скандинавії, підкреслює дослідник. Деякий спад намітився вже в часи Святослава. Його пов'язують з призупиненням волзької торгівлі після нападу Святослава на Булгарський каганат, але він був також викликаний браком срібла в арабських країнах. Скандинави потребували срібла, і коли воно перестало надходити через Русь зі сходу та з Польщі, нормани звернули свої погляди до Німеччини та Англії. Срібло гарцьких копалень потрапляло на північ разом з іншою військовою здобиччю, а з часом, усе більше за рахунок торгівлі, срібні англійські монети входили до данегельду. Бірка переживала занепад, починаючи з 970 р., оскільки її благополуччя ґрунтувалося на торгівлі з Руссю. Тепер інтереси Швеції далеко не в усьому збігалися з інтересами Русі, а в певних сферах виявились навіть протилежними. Поскільки руси передбачали власні цілі з огляду на Візантію, зазначає

Джонс, то прірва, що розділила Швецію і «Велику Швецію», усе ширшала. У часи Ярослава це відчуження було не настільки помітним завдяки відвертим норманським симпатіям князя, проте й він не зміг повернути час назад.

Зазначений проскандинавський курс Ярослава окрім можливих особистих симпатій (що є наслідком, за згодкою Дж. Джеш, впливу матері Ярослава Рогнеди, котру дослідниця вважає принаймні наполовину скандинавкою [296, р. 116]), був зумовлений також об'єктивними причинами, найнагальнішою з яких у 10-х рр. для Ярослава було створення антипольської коаліції в процесі боротьби за київський стіл [172, с. 13–19; 152, с. 47]. Тому період від 1018 до середини 1020-х рр. у цілому відзначений посиленням русько-шведських і русько-данських зв'язків. Наслідками такої політики, зокрема, стала низка династичних шлюбів. 1018 чи 1019 року син Ярослава Ілля оженився з Естрід, сестрою Кнута Могутнього [172, с. 476–488]. 1019 р. Ярослав взяв шлюб з Інгігерд, донькою Олава Шьотконунга (див. детальніше в 2.2). Ці союзи зміцнили політичний і військовий альянс Русі, Данії і Швеції проти Польщі. Є. А. Мельникова переконливо довела, що складна і тривала процедура сватання як така свідчить про перехід русько-скандинавських відносин від міжособистісних до міждержавних; звичною формою останніх з того часу стає обмін посольствами [148, с. 88–89].

На початку 1020-х рр. ситуація в Скандинавії зазнала змін, коли новий шведський король Анунд-Якоб уклав союз з Олавом Харальдсоном. Виникла військова конфронтація між Данією, з одного боку, і шведсько-норвезькою коаліцією – з другого. Ярослав підтримав у даній конфронтації Швецію та Норвегію. 1028 року Олав Харальдссон зазнав поразки від данського короля Кнута і попросив притулку на Русі. Незважаючи на те, що Олав помер 1030 року, русько-скандинавські взаємини не змінилися. Як перебування Магнуса на Русі, так і ворожі, відповідно до саг, відносини між Ярославом Мудрим і сином Кнута Свейном Альвівасоном свідчать на користь пронорвезької орієнтації Ярослава.

Оповідь про подорож Карла і Бьорна містить численні вказівки на політичні відносини й торговельні зв'язки між Руссю і Норвегією, а сага про Магнуса Доброго і Харальда Суворого в «Гнилій шкірі» [27] є характеристикою політичних відносин між зазначеними державами. Це стисла декларація ворожнечі між Ярославом і Свейном Альвівасоном після смерті Олава Харальдссона. Тоді ж Русь надала притулок ворогам Свейна, що раніше підтримували Олава. Ярослав виховував сина Олава Магнуса. Коли Магнус повернувся до Норвегії 1035 р., він усунув Свейна і посів норвезький трон. Харальд Суворий був родичем Магнуса й Олава. Він брав участь у битві при Стіклекстадірі й також знайшов пізніше притулок на Русі та оженився з донькою Ярослава Єлизаветою. У цьому контексті відносини між Ярославом і Свейном, як вони змальовані в сагах, виглядають досить правдоподібно. Ворожість Ярослава щодо данської Норвегії в 30-ті роки XI століття була продовженням його балтійської політики 20-х років.

Про безперервність і стабільність русько-скандинавських (зокрема, русько-шведських) політичних і культурних зв'язків за правління Всеволода Ярославича (княжив у Переяславі 1054–1076 рр., в Чернігові – 1076–1078 рр., у Києві – 1078–1093 рр.) засвідчують знайдені 1996 року в Сігтуні свинцеві вислі печатки, інтерпретовані В. Л. Яніним як були брата Ярослава Гліба Володимировича (печатка з хрестильним іменем Гліба – Давид і зображенням св. Давида) та його сина Всеволода (печатка з написом «Господи, поможи рабу своєму Всеволоду» і зображенням апостола Андрія Первозванного, святого патрона князя) [89, с. 270–274].

Наступники Всеволода Ярославича ретельно відновлюють створену в середині XI ст. Ярославом Мудрим картину політичної рівноваги в Балтійському регіоні, оновлюючи династичні зв'язки і зі Швецією, і з Данією, і з Норвегією. Слід наголосити, що в епоху Володимира Мономаха і Мстислава взаємини між руською і скандинавською культурами продовжували розвиватися переважно саме в політичній сфері [206; 210, с. 462–466].

Отже, за часів Ярослава Мудрого, «конунга Яріцлейва», найбільше знаного сагами з-поміж інших руських князів завдяки масштабній балтійській політиці [148, с. 78–134], сфера взаємодії загалом зміщується з економічної в зовнішньополітичну та ідеологічну (де заснований на величезному, накопиченому в попередні століття потенціалі авторитет Київської Русі визначав її першість [226]), тобто особистісні й спонтанні відносини змінюються на міждержавні і системні. Сама фігура Ярослава в скандинавських середньовічних свідомості та, відповідно, літературній традиції стає персоніфікацією зв'язків зі Східною Європою.

Створені на зазначеному етапі форми слов'яно-скандинавських відносин зберігали певне значення і після того, як припинився разом з епохою вікінгів рух найманих варязьких дружин. Проте зміст цих відносин, в XI–XII ст. переважно політичних, змінювався в міру зміцнення феодального ладу в країнах Північної Європи, й особливо після початку агресії лицарів-хрестоносців у Прибалтиці, що була спрямована проти слов'янських, балтійських і прибалтійсько-фінських народів. Якщо за правління Володимира Мономаха і Мстислава Володимировича Великого ще зберігаються мирні й стабільні відносини зі скандинавськими державами, то вже перший хрестовий похід шведів 1155–1157 рр. до Фінляндії (котра до того в своїй більшій частині була сферою впливу Новгороду) та їх напад на Ладогу знаменує початок військової конфронтації [226].

Слід підсумувати, що ціннісний обмін скандинавського і східнослов'янського світів супроводжував соціокультурні зв'язки як продукт розвитку русько-скандинавських політичних відносин у їх нерозривній єдності з династичними, військовими та торговельно-економічними контактами XI – першої половини XII ст.; зазначені взаємини являли собою невід'ємний складник культури тогочасної Північної Європи.

2.2. Матримоніальна фіксація політичних ідей

У вітчизняній історичній науці тема династичних зв'язків руської князівської династії зі скандинавськими монаршими дворами висвітлена фрагментарно. Зокрема, князівські матримоніальні союзи XI–XII ст. розглядав у своїй монографії «Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст.» Д. С. Наливайко [179]. Куди більшу увагу шлюбним зв'язкам Русі і Скандинавії присвятили такі зарубіжні вчені: М. А. Алпатов [64], Т. Н. Джаксон [110; 381], Г. С. Лебедєв [138], Є. А. Мельникова [152; 345], Є. А. Ридзевська [217], Б. А. Рібаков [206], Г. Б. Бедненко [379], О. І. Богуславський [74], А. В. Назаренко [172; 173], В. О. Мошин [167], Н. А. Баумгартен [277], Г. Рюсс [323], Я. Галлен [290] та інші.

Першим з того, що ми повинні виокремити, є унікальність давньоскандинавських джерел: ті відомості щодо матримоніальних зв'язків руської князівської династії зі скандинавськими дворами в XI – першій половині XII ст., котрі містяться в низці ісландських королівських саг, а також у «Діяннях архієпископів гамбурзької церкви» Адама Бременського та в декількох середньовічних данських джерелах («Діяння данців» Саксона Граматика [8; 9], Данські Бартоліанські аннали [10; 11]) не згадані в давньоруських джерелах, як зауважує Т. Н. Джаксон [381].

Власне, дослідження Джаксон і дають нам змогу доповнити династичну схему Г. Рюсса [323], яка в скоректованому варіанті виглядатиме так:

Володимир – (989–1011) – Анна (Візантія)

Володимировичі

Ярослав – (1019–1050) – Інгігерд/Ірина (Швеція)

Марія-Доброніга – (1040–1087) – Казимір I (Польща)

Ярославичі

Володимир – (?) – Ода, графиня Ліппольд (Німеччина) – (до 1052) – Іда фон Ельсдорф (Німеччина)

Ізяслав-Дмитрій – (1043–1078) – Гертруда (Польща)

Вишеслава – (?) – Болеслав II (Польща)

Всеволод-Андрій – (1050–1067) – донька Костянтина IX Мономаха
(Візантія)

Анастасія – (1039–1046) – Андрій (Угорщина)

Єлизавета – (1044–1066) – Харальд (Норвегія)

Анна – (1050–1060) – Генріх (Франція) – (1060–1075) – Рудольф, граф
Креспі-Валуа (Франція)

Онуки Ярославичі

Ростислав-Іван Володимирович – (1060–1067) – Ланка? (Угорщина)

Ярополк-Петро Ізяславич – (1073–1086) – Кунігунда фон Орламюде
(Німеччина)

Святополк-Михаїл Ізяславич – (до 1113) – Комніна (Візантія)

Євпраксія Ізяславна – (1088–1089) – Мешко III (Польща)

Олег-Михаїл Святославич – (1083) – Феофано Музалон (Візантія)

Володимир-Василій Всеволодович Мономах – (1074–1107) – Гіда
(Англія)

Апраксія-Адальгейда Всеволодівна – (1089) – Генріх III фон Стаде – (?)

Генріх IV (Німеччина)

Мономаховичі

Мстислав-Харальд-Федір Володимирович – (1095–1122) – Крістін
(Швеція) – (1122–1132) – донька новгородського посадника Завидя-Дмитрія

Маріца – (1116) – Леон Діоген (Візантія)

Євфимія – (1117–1138) – Коломан I (Угорщина)

Мстиславичі-Мономаховичі

Інгібьорг – (1118) – Кнут Лавард (Данія)

Мальмфрід – (1111) – Сігурд Хрестоносець (Норвегія) – (1133) – Ейрік
II (Данія)

Святополк-Іван – (1144) – Євфимія (Моравія)

Ірина – (?) – Андронік Комнін (Візантія)

Єфросинія – (1146–1176) – Геза II (Угорщина)

Отже, русько-скандинавські зв'язки не були визначальними в цій системі, але займали в ній міцне становище і дбайливо підтримувалися.

Зазначу, що в схемі бракує шлюбу Вальдемара Данського та Софії, Сіфії скандинавських джерел: «Вальдамар, конунг данів, оженився на Сіфії, доньці конунга Валада в Пуліналанді і королеви Рікіси» [20, к. 295]. Його дату знаходимо в Данських Бартоліанських анналах: «1154. Вальдамар заручився з Софією і став королем» [10, s. 340]. Спираючись на аргументацію Я. Галлена, котрий ототожнює *Валада* з мінським князем Володарем Глебовичем [290], Джаксон доходить висновку, що «Сіфія, дружина Вальдемара Данського, – це Софія, донька Володаря Глебовича Мінського, що померла 1198 р.», й уточнює: «„Гарна шкіра“ і „Сага про Кнютлінгів“ називають Валада (Валадаря) конунгом у *Пуліналанді*, а „Огляд саг про данських конунгів“ – конунгом у *Поленії*. Обидва топоніми звично є назвами Польщі. Можливо, прізвисько Валада пояснюється тим, що дружиною його була полька (Рікіса – дочка польського князя Болеслава III та Сбислави, правнучки Ярослава Володимировича)» [381].

Ще повніша картина щодо політичної та культурної орієнтації Давньоруської держави постає перед нами із залученням підрахунків Н.А. Баумгартена, згідно з якими з 36 відомостей про міжнародні шлюбні союзи київських Рюриковичів в XI ст. 8 припадає на Німеччину, 2 – на Францію, 5 – на скандинавські країни й Англію (того часу тісно з ними пов'язану), 7 – на Польщу, 6 – на Угорщину, 3 – на половецьких князівен, а один шлюб було укладено з візантійською принцесою і 3 – з представниками візантійської аристократії [277]. Дані досить промовисті: із загальної кількості 36 шлюбних союзів тридцять припадає на держави Центральної й Західної Європи і лише декілька – на Візантійську імперію та половецькі ханства. За тими ж даними, у XII ст. «частка Візантії зростає до 7 випадків, але не завдяки істотному зменшенню шлюбних союзів великих київських князів з правлячими династіями центрально- і західноєвропейських держав» [48].

Тому небезпідставно знаний югославський літературознавець В. Мошин зазначав щодо цього: «Хоч би як применшували значення династичного чинника в питаннях культурної орієнтації середньовічних держав, наведені цифри переконливо свідчать про те, що в XI ст. Русь у своєму політичному житті була значно сильніше пов'язана із Західною Європою, ніж з Візантією й балканськими слов'янами» [167, с. 41]. У будь-якому випадку ці династичні зв'язки, разом з участю Київської Русі в європейських дипломатичних комбінаціях, коаліціях і війнах, з повною очевидністю засвідчують, що в XI–XII ст. вона входила до європейської державно-політичної системи й усвідомлювала себе частиною цієї системи. Русь жила напруженим міжнародним життям, а її зовнішня політика XI–XII ст. – це, передусім, як слушно зазначає М. А. Алпатов, «зустрічний рух великої європейської держави на Захід» [64, с. 56]. На ґрунті зазначених економічних і політичних зв'язків розвивалося міжнародне культурне спілкування Київської Русі, яке в XI–XII ст. набуло значного розмаху та інтенсивності.

Інгігерд була донькою шведського конунга Олава Ейрікссона (правив від 995 до 1022 року) і, ймовірно, вендки Астрід. Про шлюб Ярослава з нею 1019 року (цю дату називають ісландські аннали («1019. Конунг Олав Святий оженився на Астрід, доньці конунга Олава Шведського, а конунг Яріцлейв в Хольмгарді – на Інгігерд»)) [7, S. 106, 316, 468]; вона ж відновлюється і за хронологією «Кола земного») йдеться в значній кількості давньоскандинавських джерел кінця XII – першої третини XIII століття [106, с. 154–161]: в «Історії про давніх норвезьких королів» ченця Теодріка [12, S. 30], в «Огляді саг про норвезьких конунгів» [20, ВІ. 26], в «Легендарній сазі про Олава Святого» [29, S. 39, 42], у «Гнилій шкірі» [27, S. 169], у «Гарній шкірі» [20, ВІ. 178–180, 295], в «Окремій сазі про Олава Святого» і в «Колі земному» Сноррі Стурлусона [35, S. 144–148], у «Сазі про Кнютлінгів» [26, S. 58], в ісландських анналах [7, S. 106, 468], а також у хроніці бременського каноніка Адама Бременського [57, S. 39].

Від джерела до джерела мотив обростає подробицями. Якщо чернець Теодрік повідомляє лише, що Яріцлав «одружився з Інгігертою, до якої ... сам [Олав] сватався, але не зміг взяти за дружину» [12, S. 30], не розкриваючи причин, з яких шлюб не був укладений, то автор «Огляду» вже досить лаконічно формулює ту версію, яка буде пізніше розлого викладена Сноррі Стурлусоном: Інгігерд «була раніше обіцяна» Олаву Харальдссону, але «порушив її батько ті обіцянки з причини гніву». Усупереч попередній домовленості, Олав Шведський (Шьотконунг) видав Інгігерд «за Яріцлава, конунга Аустрвега» [20, ВІ. 26].

Найповніше історія шлюбу Ярослава й Інгігерд викладається Сноррі Стурлусоном. Сватання Ярослава, згідно із сагою, було розпочате влітку або восени 1018 року.

Наступної весни приїхали до Швеції послы конунга Яріцлейва з метою перевірити ту обіцянку, яку конунг Олав дав влітку перед тим: віддати Інгігерд, свою доньку, за конунга Яріцлейва. Конунг Олав повів розмову з Інгігерд і мовить, що таке його бажання, аби вона вийшла заміж за конунга Яріцлейва. Вона відповідає: «Якщо я вийду заміж за конунга Яріцлейва, то хочу я у весільний дар собі Альдейг'юборг (Ладугу) і те ярлство, яке до нього належить». Послы погодилися на це від імені свого конунга. Тоді сказала Інгігерд: «Якщо я поїду на Схід у Гардаріки, тоді я хочу обрати в Швеції ту людину, яка, як мені здається, найбільше підходить для того, щоб поїхати зі мною. Я також хочу поставити умовою, щоб вона там на сході мала титул не нижче й нітрохи не менше прав і пошани, ніж вона має тут». На це погодився конунг, а також і послы. Конунг запрягся в цьому своєю вірою, і послы теж. Інгігерд обрала собі в супутники свого родича ярла Рьогнвальда Ульвссона. Поїхали вони всі разом влітку на Схід у Гардаріки. Тоді вийшла Інгігерд заміж за конунга Яріцлейва. Княгиня Інгігерд дала ярлу Рьогнвальду Альдейг'юборг і те ярлство, яке до нього належало; Рьогнвальд був там ярлом довго, і був він відомою людиною [35, S. 147–148].

У давньоруських джерелах відомостей про дружину Ярослава Володимировича зовсім мало. Її ім'я ми зустрічаємо в «Слові про закон і благодать» митрополита Іларіона (1040-ті роки), де майбутній митрополит звертається до покійного князя Володимира зі словами: «Виждь і благовірну

сноху твою Єріну» [164, с. 98]. Інгігерд іноді ототожнюють з Анною, оскільки з огляду на пізню новгородську традицію так звалася дружина Ярослава і мати Володимира. Але ця думка помилкова (докладніше див. [174, с. 193–196]). Підтвердженням того факту, що дружина Ярослава Інгігерд отримала на Русі ім'я Ірина, служить літописне повідомлення 1037 року про заснування Ярославом Мудрим монастирів св. Георгія і св. Ірини, бо, як відомо, Георгієм називався в хрещенні сам Ярослав, а Іриною могла стати в православному хрещенні скандинавська принцеса [257, с. 138–139]. «Повість минулих літ» також повідомляє нам дату смерті княгині (і це єдина неопосередкована згадка літописця про неї) – під 1050/1051 роком читаємо: «Преставися жена Ярославля княгині» [4, стлб. 155; 5, стлб. 143].

Натомість автори давньоскандинавських джерел XII – першої третини XIII («Огляду саг про норвезьких конунгів», «Гнилої шкіри», «Гарної шкіри», «Легендарної саги про Олава Святого», «Окремої саги про Олава Святого», «Саги про Олава Святого» за «Книгою з Плоского острова», чернець Теодрік у своїй «Історії про стародавніх норвезьких королів», Сноррі Стурлусон у «Сазі про Олава Святого» «Кола земного», а також канонік-хроніст Адам Бременський та деякі інші) неодноразово згадують Інгігерд; крім того, тема одруження «конунга Яріцлейва» з донькою правителя Швеції, як і сам літературний образ останньої, зазначають, на думку Т. Н. Джаксон [361, с. 507–522], значної стереотипізації. Від саги до саги мігрують мотиви прихильності Інгігерд до її першого нареченого, Олава Харальдссона, і їх «таємної любові». Як зазначає Джаксон, однією з причин було поширення в Скандинавії куртуазної літератури з її темою потаємного кохання. Французькі романи про Трістана й Ізольду, Бланшефльор тощо не лише переказувались, але й стали об'єктом наслідування, і за їх мотивами було створено кілька саг із героями-скандинавами. Також не можна не погодитися з дослідницею в її припущенні, що ще більший вплив мало формування образу Інгігерд за типом «героїчних жінок» давньоскандинавської літератури. Пристосований для характеристики жіночого персонажа,

стереотип скандинавського конунга на Русі (про який уже йшлося в 2.1) змусив наділити Інгігерд низкою традиційних жіночих «героїчних» якостей, у яких вона перевершує всіх інших жінок: вродою, розумом, кмітливістю, рішучістю, щедрістю та здатністю до неординарних дій. Героїні давньоскандинавського епосу і саг, чиї образи сформовані подібним чином, завжди опиняються в центрі складної і трагічної любовної історії, яка завершується, як звичайно, їх загибеллю: такими постають Брюнхільд в оповіді про Ніфлунгів, героїні «Саги про людей з Лососячої Долини», «Саги про Гуннлауга Зміїного Язика» та інші. Отже, прототипи сагового образу Інгігерд штовхали на створення трагічної любовної історії, у якій вона грала б центральну роль, а невдале сватання Олава підказувало героя цієї історії. Унаслідок, стверджує Т. Н. Джаксон, на основі кількох історичних фактів (сватання Олава, шлюб Інгігерд з Ярославом, перебування на Русі малолітнього сина Олава Магнуса) виникає літературний мотив, у межах котрого створюються самостійні розповіді, що включаються до саг.

У межах згаданого стереотипу подана й зіставна характеристика Інгігерд і Ярослава: як в «Пасмі про Еймунда», так і в «Сазі про Магнуса і Харальда Суворого Правителя», Інгігерд представлена як мудра рятівниця і помічниця руського князя, котра дає останньому поради і в критичні моменти бере особисту участь у розв'язанні конфліктів. Рішучості і твердості Інгігерд протистоять безвольність і слабкість Яріцлейва, її розуму і винахідливості – його пасивність, її щедрості – його скупість тощо [361, с. 507–522].

Тут, окрім стереотипної героїзації шведської принцеси, ми, імовірно, також бачимо відображення дійсного соціального становища жінки в тогочасному скандинавському суспільстві. Як показала Л.В. Чорна, епоха вікінгів породила не лише хоробрих чоловіків, котрі протягом кількох століть тримали Європу в страху, але й непересічних жінок, які були активними членами суспільства, рушійною силою багатьох масштабних заходів і власницями широких прав: «Дружини і вдови конунгів, хоча і не

могли офіційно правити, від власного імені оголошувати війну і керувати походами, на практиці спонукали конунгів почати їх, надати своїх воїнів, і навіть спорядити власний загін» [247].

З-посеред мотивів шлюбного союзу Ярослава з Інгігерд у науковій літературі називалися як внутрішньо-, так і зовнішньополітичні. Варто погодитися з Є. А. Мельниковою в тому, що внутрішньополітична ситуація, яка склалася на Русі на початку володарювання Ярослава, мотивувала його активізувати контакти зі Скандинавією, що було вкрай необхідним для рекрутування військових сил [152, с. 301–344]. Проте, як слушно зазначає Т. Н. Джаксон, причина сватання Ярослава до доньки Олава Шведського й подальше одруження з нею видається дещо глибшою, а саме наслідком тогочасної політики Ярослава Володимировича, покликаної створити антипольську коаліцію в процесі боротьби за київський стіл [381; 174, с. 13–19; 152, с. 47].

Також висловлювалося припущення, що однією з причин, яка спонукала Ярослава укласти союз з Олавом Шведським, був військовий похід Східним шляхом, здійснений ярлом Свейном Хаконарсоном 1015 року. Ярослав нібито йшов на цей шлюб для запобігання можливих у подальшому агресивних дій, які, як і раніше (напад на Ладогу ярла Ейріка Хаконарсона 997 року), робилися, якщо не самим Олавом, то друзями й гостями, яким він протегував [206, с. 56]. Відзначаючи нестабільну ситуацію в південному Приладожжі на межі X–XI століть, котра негативно позначалася як на стані міжнародної торгівлі, так і на безпеці Новгороду, дослідники також характеризували шлюб між Ярославом Мудрим та Інгігерд як спробу усунення зазначеної нестабільності. Ладозьке ярлство внаслідок перетворилося на своєрідну буферну зону між Скандинавією і Руссю: ставши володінням шведки Інгігерд, ця область виявилася захищеною від нападів шведів, а будучи передана ярлу Рьогнвальду, другу Олава Норвезького, – і від нападів норвежців [74, с. 152]. Це повертає нас до питання весільного дара Інгігерд. Те, що цим даром є Ладога, фіксується лише «Сагою про Олава

Святого» Сноррі Стурлусона (в усіх її варіантах). Посилаючись на висновок Н.Л. Пушкарьової, жінка на Русі набувала право володіти і розпоряджатися нерухомістю, серед іншого й землею, приблизно від кінця XII ст. [198, с. 104–139]. Глазиріна дійшла висновку, що розповідь саги про весільний дар конунга Яріцлейва «навіть чи є достовірною, оскільки суперечить даним про майново-правовий стан суспільства Скандинавії і Русі на початку XI ст.» [92]. Однак ця думка не була прийнята дослідниками Ладogi [127, с. 94–95]. Про утримання Ладogi Рьогнвальдом читаємо також у «Пасмі про Еймунда» і «Гарній шкірі», але згадка норвезького ярла хронологічно суперечливим [148, с. 122] «Пасмом про Еймунда» та натяк на можливий зв'язок між утриманням ним Ладogi і шлюбом його родички Інгігерд може виявитися пізнішою вставкою [109, п. 6.7, примеч. 54, 64] чи розвитком сюжету «у скандинавській традиції, що відбулося, ймовірно, ще в період усної передачі оповідань, задовго до їх запису у формі, що дійшла до нас» [344, с. 155]. Сноррі й «Гарна шкіра» спираються на «Віси про подорож на схід» скальда Сігвата, і «якщо, згідно зі Сноррі, Сігват приїжджає до ярла Рьогнвальда до Вестерьотланда (Гаутланд, Скарар у гл. 71), тоді як у самого скальда йдеться тільки про Свеаланд (Світьод), то з „Гарної шкіри“ випливає, що той побував на Русі (в Гардаріках). Як пише В. О. Казанський, „згадування Сігватом „Аустревегів“ (східних шляхів) і „зеленого моря“, разом з іншими деталями у „вісах“, послужило основою для різних тлумачень інформації джерела і привело до появи декількох гіпотез дослідників про місцеперебування Рьогнвальда і його статус. Наприклад, у „вісах“ розрізняють дві поїздки Сігвата, з яких друга відбулась у Гардаріках (на Русі), де до того часу і перебував Рьогнвальд (Schreiner 1927/29: 32 ff.)“ (Казанський 2010. С. 302). Мабуть, і автори двох зводів королівських саг по-різному оцінили або різною мірою використовували інформацію скальда» [109, п. 6.6]. На думку Джексона, більшість дослідників досягає згоди у визнанні наявності в Ладозі в зазначений час скандинавського правителя з причини повідомлення літопису про відсутність у цьому місті з прилеглою до нього територією свого князя,

на противагу Новгороду, Полоцьку та іншим [381]. Згадане повідомлення, однак, теж можна трактувати двозначно, під відсутністю князя розуміючи відсутність будь-якого правителя, тобто в даному випадку князівського намісника-варяга, про що, приміром, може опосередковано свідчити оповідь саг («Гнила шкіра», «Книга з Плоского острова», «Хульда», «Коло земне») про поїздку норвезьких купців-солеварів Карла і Бьорна (нобілів Ейнара і Кальва у Сноррі) на початку 30-х рр. на Русь: зупинившись «на кордоні» володінь Ярослава, у великому торговому місті (Ладозі за «Колом земним»), вони шлють послів до руського князя, а не звертаються до його намісника, що можливо витлумачити як обмеженість його повноважень, так і відсутність намісника в Ладозі. Мельникова також зазначає, що передача Ладози – «північно-західних воріт Русі» – до чужих рук була б невиправданим і навіть небезпечним кроком [148, с. 99–100].

За свідченням «Гарної шкіри», після смерті Рьогнвальда Ладозу отримав його син Ейлів (який самостійно утримував свою дружину, будучи, певне, як і його попередник, «зобов'язаний даниною конунгу Яріцлейву», про що йдеться в «Пасмі про Еймунда»):

Рьогнвальд Ульвссон був ярлом над Альдейг'юборгом... Він був великий вождь і зобов'язаний даниною Яріцлейву конунгу, і дожив до старості [Flat., II, 217].

У конунга Яріцлейва завжди були нордмани і свенські люди; і помер тоді ярл Рьогнвальд Ульвссон, а те ярлство взяв ярл Ейлів. У нього теж було багато нордманів, і він давав їм платню [за договором]. Це звання ярла давалося для того, щоб ярл захищав державу конунга від язичників [20, s. 227].

На погляд авторів саг, підсумовує Т.Н. Джаксон, Рьогнвальд і Ейлів наділені правом збору данини у своєму ярлстві (в Ладозі) і лише якусь певну її частину віддають конунгу. На думку М. Б. Свердлова, «Ярослав не тільки використовував скандинавів як найманців, але й доручав їм керування значними областями руської держави» [223, с. 64–65]. Г. С. Лебедев побачив у Рьогнвальді «великокнязівського намісника» [138, с. 215]; аналогічно, як «намісника великої княгині», оцінює його А. Н. Кірпічников, помічаючи при

цьому, що «ладозькі правителі-шведи нагадували служилих князів» [126, с.57]. Т. Н. Джексон і Г. В. Глазиріна визначили Ладозьке «ярлство» як «умовне утримання» [93], намагаючись показати, що, ймовірно, у сазі знайшло відображення давньоруське кормління, яке фігурує в руських джерелах лише з XV ст., але веде свій початок, за висновками кола дослідників (С. В. Юшков, В. Т. Пашуто, М. Б. Свердлов), з більш раннього часу, а тут описане в термінах норвезької вейцли. Але, як зазначалося раніше, згодом Глазиріна, ґрунтуючись на дослідженні Н. Л. Пушкарьової [198], змінила власну думку.

Про Ейліва саги згадують також й у зв'язку з Харальдом Суворим: у «Гарній шкірі» Харальд названий «другим хьовдінгом» після Ейліва; у «Колі земному» вони стали хьовдінгами «разом з Ейлівом»; у «Гнилій шкірі» стверджується, що «Харальд незабаром зробився тим, хто охороняє країну», і вони з Ейлівом «бували час від часу разом у військовому поході»; згідно з «Хульдою» став «Харальд великим хьовдінгом і взяв на себе охорону країни в конунга Яріцлейва, а другим [був] Ейлів». Нарешті, про один військовий похід Харальда і Ейліва йдеться у вісі Скальда Тьодольва Арнорссона, ісландського скальда першої половини XI ст. (бл. 1010 – бл. 1066).

Його безіменна поема про Харальда Сігурдарсона була складена близько 1055 р. Її початкова строфа [300, S. 368] збереглась у «Гнилій шкірі» (розбита на дві частини), «Колі земному» і «Хульдї», а перша половина цієї строфи – у «Гарній шкірі»:

Конунг Яріцлейв добре прийняв Харальда і його людей. Став тоді Харальд хьовдінгом над людьми конунга, що охороняли країну, разом з Ейлівом, сином ярла Рьогнвальда. Так говорить Тьодольв: «Одне і те ж затіяли два хьовдінга там, де сидів Ейлів: вони стали щитом до щита. І східні вінди були затиснуті в ущелині. Воїни завдали жорстокого уроку ляхам» [36, s. 70].

Тьодольв, на жаль, не підтверджує і не спростовує повідомлення саг про намісництво Ейліва, однак його віса, на мою думку, є переконливим

свідченням перебування Ейліва і Харальда на Русі та надає інформацію про їх військову службу.

Повертаючись до теми династичних зв'язків, зазначу, що синами Інгігерд і Ярослава, за свідченням Сноррі, були Вальдамар, Віссівальд і Хольту Сміливий.

Вальдамар Яріцлейвссон і Віссівальд Яріцлейвссон можуть бути ототожнені із синами Ярослава Мудрого – Володимиром (1020–1052 рр., князь новгородський 1036 р. – 4 жовтня 1052 р.) і Всеволодом (1030–1093 рр., великий князь київський 1077, 1078–1093 рр.). Утім, інформація про конунга Вальдамара в сагах суперечлива: з одного боку, він – син Яріцлейва, тобто Володимир Ярославович, але, з другого боку, він – батько Харальда/Мстислава, тобто Володимир Всеволодович Мономах (н. 1053 р., великий князь київський 1113–1125 рр.). У більшості саг Володимир Мономах вважається сином Ярослава Мудрого.

Подібна «глуха» згадка в сагах імені Хольті Сміливого, сина Яріцлейва, веде до численних тлумачень: у ньому бачили й Іллю, й Ізяслава, і Святослава. Є. А. Ридзевська стверджувала, що Хольті, «судячи з деяких даних, – той же Всеволод» [217, с. 67]. Т. Н. Джаксон також висловлюється на користь даного тлумачення [107, с. 142, 146]: дослідниця зазначає, що в редакції S «Саги про Олава Трюггвасона» ченця Одда про конунга Вальдамара (Володимира Святославича) сказано, що «цей Вальдамар був батьком Яріцлейва, батька Хольті, батька Вальдамара, батька Харальда, батька Інгібьорг, матері Вальдамара, конунга данів» [34, S. 24]. У цьому повідомленні однієї з найбільш ранніх саг відкривається руське ім'я Хольті, сина Яріцлейва, бо ним може бути лише Всеволод Ярославич, батько Володимира Мономаха, і лише в даному джерелі Володимир Ярославич і Володимир Всеволодович Мономах не злилися в одну особу, як у всіх інших сагах.

У наведеній вище схемі контаміновані відомості різних саг, а тому в ній присутні і Віссівальд (Всеволод), і Хольті (Всеволод), і Вальдамар, син

Яріцлейва (Володимир Ярославович), і Вальдамар – його онук (Володимир Всеволодович).

Шлюб доньки Інгігерд і Ярослава Єлизавети (Еллісів) з норвезьким конунгом Харальдом Сігурдарсоном, укладений близько 1044 року, завдяки перекладам російських поетів (Н. А. Львова, І. Ф. Богдановича, К. Н. Батюшкова) XVIII–XIX ст. «Пісні норвезького витязя Гаральда Хороброго» (створеної, вочевидь, у XIII ст. [359, с. 515]) перетворився на романтичну легенду: «Коли побачив Гаральд молоду князівну, прекрасну Єлизавету Ярославну, полонили його її ясні очі й соболині брови, тонкий стан та лебедина хода – і покохав він Єлизавету на віки вічні» [358, с. 402]. Насправді все було значно прозаїчніше.

Лише в двох джерелах – «Гнилій шкірі» [27] та «Хульдї» [25] (що сходять до попередньої) – містяться відомості про сватання Харальда до Єлизавети Ярославни:

«Харальд їздив по всьому Аустрвегу і здійснив багато подвигів, і за це конунг його високо цінував. У конунга Яріцлейва і княгині Інгігерд була дочка, яку звали Елісабет, нормани називають її Еллісів. Харальд завів розмову з конунгом, чи не захоче той віддати йому дівчину за дружину, сказав, що він відомий родичами своїми і предками, а також почасти й своєю поведінкою. Конунг відповідає на цю промову добре і сказав так: „Це добре сказано; думається мені, з багатьох сторін доньці моїй підходить те, що стосується самого тебе, але тут можуть почати говорити великі хьовдінги, що це було б дещо поспішне рішення, якщо б я віддав її чужоземцеві, у якого немає держави для управління і який до того ж недостатньо багатий рухомим майном. Але я не хочу тим не менш відмовляти тобі в цьому одруженні; краще залишити тобі твою пошану до слушного часу, навіть якщо ти трохи почекаєш; використаєш ти для цього, вважаємо ми, і святість конунга Олава, і твою власну фізичну та духовну досконалість, оскільки ти так тут прожив, що собі ти придбав славу, а нам шану і великий успіх нашій державі; дуже

ймовірно також, що, розпочавшись у такий спосіб, збільшиться ще більше твоя слава й шана“. Так вони завершили свою розмову.

Після цього вирішив Харальд відправитися геть з країни, зібрав він тоді великий загін людей, розлучилися вони з конунгом Яріцлейвом кращими друзями.»

П. А. Мунк висунув припущення, що сватання на початку 1030-х рр. відбутися не могло, а радше мало місце після повернення Харальда з Візантії, оскільки на час, що розглядається, Єлизаветі навряд чи могло бути більше, ніж десять років [313, S. 534]. Однак частина дослідників з тих, котрі роком народження князівни вважають 1025-й [301; 302], не висловлюють думки про порушення черговості подій у саговому викладі [110].

Що ж до історій про палку закоханість дикого варяга Харальда у по-візантійськи витончену та по-слов'янськи пишну Єлизавету, то вони пояснюються романтизмом XVIII–XIX століть – епохи, коли закохані могли чинити безумства, красти наречених, навіть стрілятися через кохання. Як зазначає Г. Б. Бедненко, «вікінги XI століття билися через жінку хіба що в черзі на неї. І зовсім не були схожі на кіношних „гардемаринів“ (буквально, „стражів моря“). Сваталися ж вкрай виважено та обмірковано, насамперед, якщо йшлося про шлях до престолу» [379].

Бедненко наголошує, що сватання Харальда їй здається малоймовірним з двох причин: по-перше, на виданні в Ярослава була старша донька Анастасія; по-друге, Сігурдарсон того часу загалом не міг вважатися перспективним нареченим. До Візантії Харальд, на думку Бедненко, вирушив, аби випробувати удачу та здобути багатства, необхідні для завоювання норвезького престолу [379].

Фігура Харальда Хардроди (Суворого Правителя) також є показовою в ролі «містка» між епічною віхою та новим, «династичним етапом» русько-скандинавських відносин. Він вирушає з Києва «туди, де араби з норманнами бій ведуть на землі і на морі», до Візантії. Ця пора його діяльності, що повністю належить ще епосі вікінгів, висвітлена в сагах і драпах з широким

використанням східноєвропейських, руських епічних мотивів, що входили до загального дружинного фонду. Повернувшись до Києва з казковими багатствами, Харальд домагається руки Єлизавети Ярославни. І вся його подальша доля – повернення до Норвегії, утвердження на престолі, тривала боротьба із сусідніми королями і, нарешті, героїчна загибель у битві за англійський престол – це вже, власне, Середньовіччя [138].

Зазначені шлюби – Ярослава з Інгігерд і Єлизавети з Харальдом – були складником послідовної зовнішньої політики Ярослава Мудрого. Сто років потому Мстислав Володимирович оновлює династичні зв'язки, тим самим дбайливо підтримуючи русько-скандинавські міждержавні відносини.

У «Сазі про Олава Тихого», норвезького конунга від 1066 до 1093 року (за «Гарною шкірою») і в «Сазі про синів Магнуса» (за «Гнилою шкірою», «Колом земним» і «Хульдою»), котра оповідає про Сігурда Хрестоносця (1103–1130), Ейстейна (1103–1122) й Олава (1103–1115), а також у «Сазі про Кнютлінгів», що присвячена данській історії, зустрічаються фрагменти, які можна назвати «генеалогічними довідками». Ось яскравий приклад такого тексту:

«З Гюдою, донькою конунга Харальда (Англійського – *В. П.*), одружився конунг Вальдамар, син конунга Яріцлейва в Хольмгарді та Інгігерд, доньки конунга Олава Шведського. Сином Вальдамара і Гюди був конунг Харальд, який одружився з Крістін, донькою конунга Інгі Стейнкельссона. Їх доньками були Мальмфрід та Інгібьорг. З Мальмфрід був одружений спочатку конунг Сігурд Хрестоносець, а потім Ейрік Еймун Ейрікссон, конунг данів. З Інгібьорг Харальдсдоттір, сестрою Мальмфрід, одружився Кнут Лавард, брат Ейріка Еймуна. Їх дітьми були конунг Вальдамар, і Крістін, і Катерін, і Маргарета. Вальдамар, конунг данів, одружився з Сіфією, донькою конунга Валада в Пуліналанді та королеви Рікіси. Їх дітьми, конунга Вальдамара і Сіфії, були конунг Кнут і конунг Вальдамар, і королева Рікіса» [20, Вл. 295–296].

Отже, текст починається з хронологічної та змістовної помилки: зі змішання двох Володимирів – Володимира Ярославича і його племінника Володимира Всеволодовича. Гюда – це Гіта (Гіда), донька англійського короля Харальда, сина Гудіні, котра померла наприкінці 1090-х рр. Згідно з гіпотезою А. В. Назаренка, на Русі Гіта Харальдівна прийняла, за звичаєм того часу, православне ім'я Анна [173, с. 77, примеч. 79]. З огляду на процитований вище текст і ще цілу низку саг [27, S. 169; 36, S. 258; 26, S. 203; 8, XI. 6.3], на Гіті оженився Володимир, син Ярослава Мудрого, проте, як справедливо зазначив С. Х. Кросс, хронологічні міркування змушують думати, що це був не син, а онук Ярослава Мудрого, Володимир Мономах, народжений 1053 р., великий князь київський 1113–1125 рр. [285, р. 182].

Вживане в науці датування шлюбу Володимира Всеволодовича Мономаха та Гіти – 1074/1075 р. – спирається лише на дату народження їх старшого сина Мстислава – лютий 1076 р. [5, стб. 190; 134] Зважаючи на те, що Саксон Граматик відзначав участь данського короля Свена Естрідсена в укладенні цього шлюбу, а також одночасність німецько-чернігівських і німецько-данських переговорів на початку 1070-х рр., А. В. Назаренко вбачає в цьому шлюбі «прояв скоординованої міжнародної політики» молодших братів Ізяслава Київського – Святослава Чернігівського і Всеволода Переяславського, батька Володимира Мономаха, – «1069–1072 рр., спрямованої на ізоляцію Болеслава II, головного союзника Ізяслава Ярославича». Відповідно він відносить час укладення шлюбу до періоду між 1072 і 1074 рр. [175]

Відомості про шлюб Харальда Вальдамарссона і Крістін, доньки шведського короля Інгі Стейнкельссона (бл. 1084 – бл. 1100), укладений бл. 1095 р., містяться в «Гнилій шкірі» [27, S. 169], «Гарній шкірі» [20, ВІ. 295], «Колі земному» Сноррі Стурлусона [36, S. 258], «Сазі про Кнютлінгів» [26, S. 203]. Руським літописам Христина (Крестина) відома як дружина Мстислава – «Мьстиславляя Хрьстіна» [2, 21, 205]. Дружині Мстислава також

приписуються дві фрагментарні печатки з Новгороду з легендою «свята Христина» [258, с. 33].

На тій підставі, що джерела називають Христину дружиною і Мстислава Володимировича, і Харальда Вальдамарссона, А. В. Назаренко доходить висновку, що «Харальдом саги іменують саме Мстислава». Він віддає перевагу цим даним перед повідомленням «Генеалогії данських королів» абата Вільгельма (кінець XII ст.), який називає чоловіком Христини «руського короля» Izizlauus (або в іншому списку – Iuzillanus). Виходячи з другого читання, Назаренко резюмує, що це місце «вочевидь зіпсовано; „правильне“ ж читання Izizlauus (Ізяслав?) міститься в копії, виготовленій відомим антикваром Арне Магнуссоном у першій чверті XVIII ст. з рукопису, котрий згодом загинув у пожежі 1728 р., і цілком могло бути результатом „виправлення“ при копіюванні незрозумілого імені» [173, с. 66, 74, примеч. 13; 13, pp. 182–183].

Отже, Харальдом, сином Вальдамара, саги називають, за загальним визнанням дослідників, Мстислава, сина Володимира Мономаха, 1075 року народження, великого князя київського у 1125–1132 рр., названого так «на честь свого англійського діда» [190, с. 135].

Про шлюби доньок Мстислава Маль(м)фрід і Інгібьорг (Енгільборг) повідомляють «Гнила шкіра» [27, S. 169], «Гарна шкіра» [20, ВІ. 295], «Коло земне» Сноррі Стурлусона [36, S. 258] і «Сага про Кнютлінгів» [26, S. 224].

Маль(м)фрід, донька Харальда Вальдамарссона, – Мальмфрід Мстиславна, що була (ймовірно, з 1111 р.) дружиною норвезького конунга Сігурда Хрестоносця (1103–1130), а через три роки після його смерті, 1133 р., – Ейріка Еймуна. В.Т. Пашуто вважає, що в першій третині XI ст. «Київ і Новгород повинні були мати політичні зв'язки з Норвегією і Данією хоча б тому, що Мальмфрід Мстиславна, 1111 р. перебуваючи в Шлезвігу у ярла Ейліфа, вийшла заміж за сина норвезького короля Магнуса III Сігурда I, котрий повертався з хрестового походу; залишившись вдовою (1130), вона стала дружиною данського короля Еріка Емуна (1134–1137), який уклався в

Норвегії після смерті свого батька, данського короля Еріка III Доброго» [190, с. 146]. Донька Сігурда Хрестоносця і Мальмфрід Мстиславни названа, як і дочка Інгіборг Мстиславни, на честь їх бабусі, дружини Мстислава Володимировича, Крістін.

Інгіборг, донька Харальда Вальдамарссона, – Інгіборг Мстиславна, сестра Мальмфрід Мстиславни. Анонімна «Genealogia Regum Danorum», записана бл. 1218 р., називає Інгіборг донькою Христини та Ізяслава, а не Мстислава [10, s. 160–161]. Ще один варіант імені чоловіка Христини абат Вільгельм Ебельготський зафіксував у своєму листі 1194/1195 р. архієпископу Лунденському – Різлав [10, VI. 42].

Кнут Лавард – син данського короля Ейріка Доброго (1095–1103), брат по батьку Ейріка Еймуна, данський принц, герцог Шлезвільський, бодрицький король у 1129–1131 рр., вбитий 1131 р. [190, с. 146]. Його прізвисько означає або «той, хто (роз)дає хліб», або «пан» [363, с. 81, примеч. 7]. Про шлюб (бл. 1117 р.) Кнута Лаварда і Інгіборг (Енгільборг), доньки Харальда/Мстислава, найрозлогіше оповідає «Сага про Кнютлінгів»:

«Того часу був конунгом на сході в Хольмгарді Харальд, син конунга Вальдамара, сина Яріцлейва, сина Вальдамара, вихователя конунга Олава Трюггвасона. Матір'ю конунга Харальда була Гюда, донька Харальда, конунга англів, Гудінасона. Конунг Харальд був одружений з Крістін, донькою Інгі Стейнкельссона, конунга свеїв, і сестрою королеви Маргрет, з якою тоді був одружений Нікулас, конунг данів. Доньками конунга Харальда в Хольмгарді і Крістін були Мальмфрід, яка була дружиною Сігурда Хрестоносця, конунга Норвегії, і Енгільборг» [26, S. 203–206]. Деякий купець на ім'я Відгаут вирушив у подорож на схід до Хольмгарда з дорученням Кнута Лаварда просити для нього руки Енгільборг. Харальд дав позитивну відповідь на сватання Кнута до його дочки. Незабаром у Данії було зіграно весілля. «У святого Кнута Лаварда та Енгільборг було три доньки, Маргрет, Крістін і Катрін, яка була видана заміж у Аустрвег; а Крістін взяв за дружину Магнус Сліпий, норвезький конунг, син Сігурда Хрестоносця; Маргрет взяв

за дружину Стіг Біле Перо зі Сконе. [...] А коли святий Кнут Лавард загинув, Енгільборг, його дружина, чекала дитину; тієї зими вона була на сході в Гардаріки у конунга Харальда, свого батька. Вона народила хлопчика і назвала його Вальдимар; він народився через сім днів після загибелі святого Кнута Лаварда, свого батька; в ранньому віці він був великим і гарним [дитям] і в усьому перевершував інших. Доки він був дитиною, він ріс на сході в Гардаріки в сім'ї своєї матері, і незабаром став улюбленцем всього народу» [26, S. 216–217].

В. Т. Пашуто припустив, що «син Інгеборг і Кнута – майбутній данський король Вальдемар I (1157–1182), названий так, мабуть, на честь діда, Мономаха» [190, с. 147; 307, р. 16]. Згідно з «Сагою про Кнютлінгів», яка в даному конкретному випадку здається Дж. Лінду достовірною [307, р. 16], Вальдемар народився на Русі через сім днів після вбивства його батька і провів там раннє дитинство. На момент шлюбу Інгіборг і Кнута Лаварда (бл. 1117 р.) сага стверджує, що батько нареченої, Харальд-Мстислав, сидить у Хольмгарді (Новгороді); коли ж мова заходить про приїзд до нього Інгіборг 1130–1131 р., ідеться не про Хольмгард, а про Гардаріки (Русь), і це, на думку Лінда, пов'язано з тим, що Мстислав був уже того часу великим князем київським. Така відмінність навряд чи могла бути відзначена компілятором XIII ст., а тому вона відображає, за Ліндом, автентичність повідомлення саги. Інформатором автора саги він вважає названого в ній ісландського скальда Атлі Свейнссона, котрий був з Вальдемаром у битві 1157 р. [307, note 43]. Однак Т. Н. Джаксон висловлює сумнів щодо свідомого протиставлення Хольмгарда і Гардаріки, а також того, що другий топонім набував при цьому не зовсім йому властивого значення (звичайне їх співвідношення: перший – ім'я міста, столиці держави, що позначається другим топонімом) [381].

Ейрік Еймун – син данського короля Ейріка Доброго (1095–1103), брат по батьку Кнута Лаварда, данський король Ерік II Пам'ятливий (1134–1137). Його шлюб з Мальмфрід Мстиславною (сестрою Інгіборг, з котрою був

одружений Кнут Лавард) укладено 1133 р. Дж. Лінд вважає, що шлюб другого сина Ейріка і другої доньки великого київського князя Мстислава Володимировича не був випадковістю, а виступив складником боротьби за владу між братами Ейріком і Кнутом, з одного боку, і їхнім кузеном Магнусом, сином Нільса, одруженим на польській принцесі Рікісі, доньці Болеслава III з другого. Після вбивства Магнусом беззбройного Кнута 1131 р. Ейрік виступив проти короля, і через три роки громадянська війна закінчилася його перемогою, а також загибеллю Нільса і його сина Магнуса. Під час війни Ейрік відновив дансько-руський альянс, одружившись з сестрою Інгібьорг, Мальмфрід, вдовою Сігурда Хрестоносця [308].

Вочевидь династичні зв'язки між правлячими дворами в епоху феодально-монархічних держав були дієвим засобом розвитку й регулювання політичних відносин, тому їх і слід розглядати як закономірну форму еволюції русько-скандинавських зв'язків, що виражала перехід цих зв'язків у нову, державно-політичну якість. Показовим є те, що спрямовані на звеличення північноєвропейських правителів саги, аннали і хроніки поцінують руських «конунгів» нарівні зі скандинавськими, що свідчить про велику популярність і вплив перших у Північній Європі. Матримоніальні династичні зв'язки руського княжого роду з королівськими фаміліями Скандинавії свідчать, з одного боку, про широту зовнішньополітичних зносин Русі та її активну зовнішню політику, а з другого боку – про могутність середньовічної Русі, до союзу з якою прагнули скандинавські країни [191, с. 194].

Також слід констатувати, що саме Русі належить ініціатива в розвитку зазначених взаємин зі Скандинавією, де значно раніше, ніж у Північних країнах, конституювалася побудована на візантійських нормах концепція верховної феодальної влади. Творцем нової системи стосунків став знаний скандинавськими хроністами «конунг Яріцлейв», який до кінця своєї діяльності не лише претендував на рівноцінний візантійському титул «царя» [210, с. 416], але й уміло зафіксував родинними зв'язками стабільні

відносини зі скандинавськими королівствами, котрі саме за правління Ярослава набувають системного характеру; форми міждержавних відносин – військово-політичних, торговельних, культурних і конфесійних – суттєво розширюються й урізноманітнюються. Отже, саме Ярославом Володимировичем було закладено підґрунтя для системи міжнародних династичних зв'язків руських монархів, що функціонувала до XIII ст. [323, S. 426–429].

Князівські шлюбні союзи XI–XII ст. – це також важливий показник тодішньої політичної і – до певної міри – культурної орієнтації Київської Русі. Як мною вже зазначалося, Давньоруська держава була безумовно зорієнтована на європейський Захід.

Можна підсумувати, що розгалужені династичні зв'язки руських князів з дворами європейських держав XI–XII ст. красномовно свідчать про велику політичну роль Русі в тогочасній Європі. Тими часами монарші шлюби служили тільки політичним цілям, і правителі європейських держав прагнули породичатися з могутніми київськими князями та заручитися їхньою підтримкою в дипломатичних і воєнних акціях.

2.3. Економічний складник відносин

До початку XI ст. більшість скандинавів прямувала на Русь, керуючись комерційними інтересами. Це, зокрема, знайшло свій відбиток у мовних запозиченнях (див. підрозділ 2.1) і рунічних написах: їх лексика показує, що в якій би формі не проходила участь скандинавів у житті Давньої Русі X–XI ст., яку б функцію в суспільстві вони не виконували, основна мета їх відвідувань – це особисте збагачення, придбання матеріальних цінностей шляхом торгівлі, пограбувань або винагороди за службу. За свідченням зазначених написів найбільшою популярністю користувався останній шлях [156]; проте німецьке срібло, яке досягало Скандинавії після 980 р., було не

здобиччю чи платнею найманцям, а, зокрема, являло собою прибуток від торгівлі, котру зі знанням справи вели жителі Готланда – про що йтиметься нижче.

Слід відзначити неможливість варязьких набігів на руські території для пограбування (як це траплялося на Заході). Як відомо, до складу Давньоруської держави входили переважно землі, що лежать у глибині материка. Морські кораблі, що приходили з Балтики, могли підніматися річкою Волхов тільки до Старої Ладogi (Альдейг'юборга). Проминувши Альдейг'юборг, мандрівники були змушені пересідати в човни, досить легкі для того, щоб волоком перетягувати їх сушею в обхід порогів і через вододіли річок. Ніколи корабель вікінгів не пропливав річками нинішніх Росії та України. Пороги, вододіли і мілини серйозно утруднювали плавання. Пороги часто тягнулися на 20–40 км, подолати їх було нелегко. У цих місцях рух річкою можна було легко контролювати. У подібних умовах неможливо було нагрянути раптово, пограбувати і безперешкодно зникнути – так, як це вдавалося вікінгам у приморських областях. На землях по той бік порогів і вододілів відкриті археологами скандинавські старожитності зосереджені переважно в містах і на могильниках, що використовувалися городянами [232]. Ці міста, їх мешканці та «гості» (іноземці: наприклад, ремісники або змушені втікати зі своєї країни правителі) перебували під контролем і захистом князя. Скандинави на Русі не були першопрохідцями: вони трималися давно і добре відомих річкових шляхів, а те, що лежало осторонь цих шляхів, залишалося невідомим скандинавам; вони, певне, туди і не прагнули. Стає зрозумілим, чому саги і хроніки зафіксували всього два випадки нападу на власне руські землі: спалення Ладogi ярлом Ейріком Хаконарсоном 997 р. і похід ярла Свейна Хаконарсона 1015 р. по Східному шляху до Карелії і на Русь.

Як зазначає Г. С. Лебедев, Русь багато в чому забезпечила північні країни ресурсами, необхідними як для початку будівництва феодального суспільства (не менше 4–5 млн. марок срібла; при цьому мізерну частку,

близько 0,25% становив державний відкуп 882–1054 рр., що не перевищував 12–13 тис. марок), так і для завершення його (комплекс політичних ідей, що надихали королів-місіонерів). В обмін вона використовувала військові, почасти – культурні ресурси, що утворились у вигляді своєрідного, за термінологією дослідника, «перевиробництва надбудовних елементів», породжених соціальним рухом вікінгів. Підсумком цього обміну стало тривале творче співробітництво, яке зумовило розвиток міжнародних відносин на півночі європейського континенту на багато століть уперед [138].

Спираючись на писемні пам'ятки IX–XIII ст., археологічні та лінгвістичні дані, дослідникам вдалося визначити ті галузі комерції та види товарів, до яких виявляли інтерес скандинави, а саме: «дорогоцінні тканини» (візантійського виробництва і, можливо, ті східні тканини, що привозили на Русь з півдня і південного сходу з Булгар), «дорогі хутра» (зокрема, соболь, про що говорить запозичення відповідного давньоруського слова в низці європейських мов [150, с. 62–75, 72]), «розкішний столовий посуд» (близькосхідна поливна кераміка іранського виробництва, східні вироби з металу, витвори візантійського художнього ремесла або місцевий новгородський посуд) [111], раби (припущення про подібну галузь торгівлі можна зробити, ґрунтуючись на статті «Руської Правди», яка говорить про раба, що втік від свого варязького господаря [83]).

Повертаючись до торгівлі хутром, слід навести розповідь Адама Бременського про *Sembi* або *Pruzzi*, що жили на острові *Samland*, «вельми людинолюбних людей, що відправляються на допомогу тим, хто терпить лихо на морі, або піддався нападу піратів. <...> Золото і срібло вони цінують дуже мало. В достатку у них дивовижні хутра, слава яких отруїла наш світ смертною отрутою погорди. Але на ці хутра вони споглядають як на істинні нечистоти, на наш сором, як я вважаю, бо ми всіма правдами і неправдами прагнемо до мантиї з шкурок куниці, як до вищого щастя. Тому вони віддають своє безцінне куниче хутро за вовняне вбрання, зване *faldones*»

[229]. Правий Адам у цьому описі *Sembi*, чи ні, але не може бути сумніву в тому, що його слова надзвичайно добре узгоджуються зі становищем готландців. Звичайно ж, вони не знали достатку срібла і золота. Місцевого хутра в них не було, але вони мали тісні зв'язки з багатими хутром регіонами Карелії, де у великій кількості знайдені готландські прикраси одинадцятого століття [317]. За археологічними даними для Карелії цей час був надзвичайно багатим, а до XI століття готландці вже почали навідуватися до Новгороду, де згодом вели активну торгівлю (див. нижче). Саме з цієї області, де хутро, безумовно, відрізнялося дешевизною, готландці могли вивозити його на Захід, продаючи там з величезним прибутком, причому частину виручки становили тканини, які можна було реалізувати в Карелії та інших місцях. Кораблі в готландців, зрозуміло, були, і про них досить красномовно говорять різьблені камені цього острова [229, с. 67]. Цілком імовірно, що осадка цих суден була невеликою, оскільки гаваней поблизу Готланду не було. Його жителям доводилося використовувати судна, які було легко витягти на сушу, і цей легкий флот з малою водотоннажністю забезпечував їм величезну перевагу в їх торгівлі предметами розкоші. Рухаючись вгору за течією руських рік, вони могли проникати дуже далеко, можливо, навіть до самого Новгороду, при цьому їм не доводилося перевантажувати власні товари з корабля на корабель, а кращим захистом від піратів їм, імовірно, служила швидкість [275, S. 196]. Німецькі монети, яких чимало на Готланді та руській Півночі, напевно, є наслідком цієї вигідної торгівлі.

За зауваженням Кнуда Расмуссена, Новгород не лежав на Великому волзькому шляху між Сходом і Заходом, але був форпостом Південної Русі на далекій півночі і водночас – пунктом не такого значущого торгового шляху по Дніпру. Зміна торгової ситуації наприкінці X століття перетворила Північно-Західну Русь у кінцевий (або початковий) пункт для експорту руських лісових товарів у Західну Європу, а Новгород – у природну столицю цієї території. Новгород, на думку дослідника, більше не потребував

належності до Київської Русі, тому Ярослав і відмовився платити данину київському великому князю 1014 р. Одружившись ж на дочці шведського монарха, князь встановив тісні зв'язки з тими колами у Швеції, які бажали сприяти участі Новгороду в міжнародній системі, здатній гарантувати його торгівлю із Заходом; інакше кажучи, Новгород, виходячи з однієї міжнародної системи, шукав контактів для формування нової системи. Але «після смерті Кнуда Великого створена ним північна морська держава розвалилася, і наступні два століття скандинавські країни відігравали другорядні ролі в Європі. Система так і не сформувалась і не дала ніякого результату. Скандинавські країни продовжували свою традиційну орієнтацію на західні культурні та ідеологічні центри, а Новгород зрештою так і залишився зі своїм центром і своєю системою в Росії. Світ почав поділятися на Схід і Захід» [202].

Що б не рухало Ярославом 1014 року, на момент сватання до Інгігерд він, з усією визначеністю ведучи боротьбу за київський престол, не міг мислити тільки з позицій князя новгородського. Утім, включення Новгороду в західноєвропейську міжнародну систему не суперечило великокнязівським інтересам, більше того, прагнення до цього видається мені економічною складником проскандинавської орієнтації Ярослава як правителя Русі.

Як відомо, процвітання Новгороду ґрунтувалося на торгових відносинах з Балтикою (яка була центром міжнародної торгівлі в середньовічній Європі), і хоча пізніше німецькі міста об'єднались у Ганзейський союз, який став головним чинником у торгівлі Заходу з Новгородом, в одинадцятому й на початку дванадцятого століття варяги були найзацікавленіші в цих торговельних відносинах [83].

Про зв'язки Новгороду з Данією в XI ст. свідчить на сторінках своєї «Хроніки» Адам Бременський, повідомляючи про поїздки в Остроград (Новгород) і про одруження новгородського князя Іллі з данською принцесою [211, с. 35].

Тривалий час провідне становище в торгових зв'язках Балтики займав острів Готланд, що перебував майже в центрі Балтійського моря і з політичного боку майже незалежний ні від однієї з Прибалтійських країн. Завдяки своєму географічному становищу впродовж X–XII ст. він був проміжним пунктом на торговельних шляхах Балтійського і Північного морів. На Готланді неодмінно зупинялись усі купці, котрі вели торгівлю в балтійському регіоні. У X ст. встановлюються прямі контакти Новгороду з Готландом, центром балтійської торгівлі в ранній час, і Швецією, що документовано великою кількістю скарбів арабських монет у зазначених регіонах, які потрапляли туди через Новгород [211, с. 35–37].

У XI ст. наслідком жвавої торгівлі Новгороду з Готландом стала поява торгового двору з церквою св. Олава (про яку вже йшлося в параграфі 2.1, детальніше див. дискусію [111; 148, с. 125–132]) для купців з Готланду, які проживали в місті або були постійними гостями [155; 156]. У свою чергу, на Готланді в XII ст. з'явилися руські церкви, очевидно, споруджені для обслуговування руських купців, що регулярно приїжджали на острів. До теперішнього часу виявлено фундаменти двох церков новгородського типу в єдиному в XII–XIII ст. місті Готланду Вісбю [355] та наявність залишків руського фрескового розпису в церквах поселень Гарда і Челлунге і, мабуть, також у Сундрі, Хавдхем, Еке і Дальхемі [355, S. 451–458; 354, S. 370–406]. Точаться дискусії щодо того, чи всі ці храми належали руським купцям, чи, можливо, руські живописці залучалися для виготовлення розписів у місцевих шведських храмах (див. 3.1). У будь-якому випадку, відкриття цілої групи пам'яток руського живопису та архітектури XII ст. на Готланді – визначна віха у вивченні русько-шведських культурних зв'язків раннього середньовіччя.

Тоді ж, у XII столітті, в Новгороді виникла так звана Готландська «факторія». Це свідчить про те, що балтійська торгівля з Новгородом проходила переважно через Готланд. Коли німецькі міста розширили сферу своїх торгових справ до Новгороду, спершу вони також залежали від

готландського посередництва. 1195 р. був підписаний торговельний договір між Новгородом, з одного боку, і готландцями та німцями з другого [83].

Зрозуміло, новгородські купці точнісінько так само подорожували за кордоном. Вони утворили новгородське подвір'я в Вісбю (де досі існує Новгородська вулиця [211, с. 36]) на Готланді, відвідували у Швеції її головне торгове місто Сігтуну, міста Нючепінг і Торсхелла, приїжджали до Данії, а також до Любека і Шлезвіга [83; 224]. У новгородських літописах записано, що 1131 р. на зворотному шляху з Данії загинуло сім руських кораблів з усім вантажем. 1157 р. шведський король Свейн III захопив багато руських кораблів і розподілив весь товар, що був на них, між своїми солдатами. Зазначимо, до речі, що 1187 р. імператор Фрідріх II дарував рівні права на торгівлю в Любеку готландцям і русам [83; 224].

Отже, до XII ст. торговельні зв'язки Русі і Скандинавії носили певною мірою постійний, регламентований характер. Дослідники зовнішньої торгівлі Давньої Русі відзначають, що, «якою б мізерною не була кількість джерел, джерела ці дозволяють дійти висновку, що вже в ту далеку пору склалися порівняно стійкі системи міждержавних торгових союзів» [187, с. 108]. Письмові пам'ятки фіксують окремі порушення торгових угод. Новгородський перший літопис під 1134 р. зазначає, що «рубаша новгородць за моремь въ Дони (в Данії. – В. П.)» [2, с. 23]. А під 1188 р. – що «рубаша новгородьце Варязи на Гътехъ» [2, с. 23]; у відповідь на це Новгород розірвав торговий мир: «Не пустиша из Новагорода своихъ ни единого мужа за море, ни съла въдаша Варягомъ, нъ пустиша я без мира» [2, с. 23].

Аналогічне свідчення міститься в «Гнилій шкірі», де розповідається про поїздку на Русь уже згаданих мною в 2.2 купців Карла і Бьорна, і про немир'я «між Свейном, сином Альвіви, і конунгом Яріцлейвом, тому що конунг Яріцлейв вважав, що норвежці зрадили конунга Олава Святого, і якийсь час не було між ними торгового миру [27, S. 3–4]». Ретельний аналіз даного епізоду дав Є. А. Мельниковій можливість припустити, що між 1025 і 1028 рр. було укладено русько-норвезький торговий договір, дія якого

поширювалася на новгородські території. Найважливішим предметом договору були, на думку дослідниці, свобода торгівлі для норвезьких купців на Русі і гарантія їх безпеки [148, с. 116–120].

У «Гнилій шкірі» також відображений той важливий для нас факт, що торгівлею до цього часу опікувалися владні кола. Повідомлення саги, вочевидь, відповідає висновку, що Давньоруська держава з моменту свого утворення взяла на себе керівництво зовнішньою торгівлею та її юридичний захист [187, с. 82].

Що ж до норвезько-руських економічних контактів у XII–XIII ст., то А.Р. Льюїс заперечує їх наявність, вважаючи, що цього часу в норвезько-новгородської торгівлі з'явилися посередники в особі данських і німецьких купців [306, S. 484]. Його точку зору не поділяв І.П. Шаскольський, що дійшов на підставі аналізу джерел висновку, що «поїздки норвежців по Балтійському морю в руські землі переважно з торговими цілями тривали й після «епохи вікінгів», в XII і XIII ст. [249, с. 44]». Пізніші дослідження підтверджують, що дослідник мав рацію. Так, Т.Н. Джаксон наводить уривок з «Кола земного» Сноррі Стурлусона, де йдеться про скальда Сігвата, котрий розпитував норвезьких купців, що їздили до Хольмгарда, про конунга Магнуса. Цей фрагмент заснований на вісі (строфі з поеми) скальда Сігвата, але, за зауваженням Джаксон, у самій вісі ніяких купців «хольмгардсфарі» немає, вони є плодом творчості Сноррі, а відповідно, і відображенням реальності першої третини XIII ст. [111].

Отже, торгівля Новгород і Скандинавських країн знайшла відображення в пам'ятках давньоскандинавської писемності. Джерела містять відомості про торгівлю Новгорода з Норвегією та Швецією (Готландом) з X ст. і до середини XIII ст., повідомляють про існування в Новгороді готського торгового двору з церквою св. Олава, характеризують Новгород як великий центр транзитної міжнародної торгівлі, через який надходили в Скандинавські країни твори ремесла і художніх промислів

Візантії та країн Сходу, а також як центр торгівлі дорогоцінними руськими хутрами, добре відомими всій середньовічній Європі.

На водному шляху, що веде з Балтики вглиб Русі і далі на Схід, ключове положення займала Ладога (Стара Ладога, скандинавський топонім Альдейг'юборг). Опорними і контрольними пунктами від неї і до Новгороду служила низка укріплених поселень, що розташовувались уздовж Волхова, – Любша, Нові Дубовики, Городище, Холопий Городок. А. Н. Кірпічников вважає, «що торговельно-пропускні функції Ладозької області, що чітко виступають за часів новгородсько-ганзейської «комерції», були успадковані від значно більш ранньої пори [125]». У сагах, на думку Т. Н. Джексона, ми знаходимо підтвердження цієї тези [111]. Також у Ладозі, згідно з повідомленнями саг і археологічними даними, перебував виробничий комплекс, пов'язаний з кораблебудуванням і ремонтом вантажних суден [111].

С. І. Кочкуркіна досліджувала поховання з монетами, терезами та гирьками, що належать до приладозької курганної культури (на межі I–II тисячоліть це Південно-Східне Приладожжя з басейнами річок Сясі, Тіхвинки, Вороніжки, Паші, Капші, Ояті, Свірі, район Прионежжя з річковими системами річок Олонки, Тулокси, Відлиці та північний берег Онезького озера). Гирьки могли знаходити в похованнях без монет чи терезів, проте знайдені вони лише в чоловічих похованнях з мечами, списами, бойовими сокирами, що свідчить про високий статус похованих (котрі, за твердженням дослідниці, займали ключові позиції на водних артеріях Південно-Східного Приладожжя) та про атрибути професії купця-воїна [342].

За кількістю згадок у давньоскандинавських джерелах Полоцьк йде вслід за Новгородом, Києвом і Ладогою. Кожна звітка вимагає детального аналізу із залученням інших письмових джерел, археологічних матеріалів, даних топоніміки, нумізматики. Необхідно також враховувати жанрову специфіку пам'яток давньоскандинавської писемності, і насамперед – у

питаннях хронології. Зокрема, у сагах, записаних не раніше XIII ст., простежуються сліди інформації, що належать до часу, про який ідеться в цих джерелах. Так само і географічні твори значною мірою відображають фонд знань, поширених у Скандинавії в усній традиції. І хоча за хронологією фіксації в джерелах Полоцьк поступається Ладозі й Новгороду, це означає, за уявленнями Т. Н. Джаксон, лише те, що скандинави, котрі рано освоїли східноприбалтійські землі, Західну Двіну, Ладугу і Новгород, Полоцька досягли як би з другою хвилею просування вглиб Східної Європи. Розглянуті у праці Джаксон матеріали з усією очевидністю засвідчують про тісні і тривалі полоцько-скандинавські контакти [111].

Як показують писемні джерела, не лише шведи торгували по водних шляхах зі Східною Європою. Однак нечисленність слідів данців, норвежців та ісландців спонукала археологів вважати їх просування на схід мінімальним. Як зазначила норвезька археолог Анне Стальсберг, упродовж понад ста років в обговореннях і дослідженнях варязької проблеми на основі археологічних знахідок ішлося переважно про відносини між Давньою Руссю і Швецією або Давньою Руссю і Скандинавією в цілому [233, с. 93]. Це природно за трьома важливими причинами: по-перше, Швеція – та частина Скандинавії, яка розташована ближче до Давньої Русі і, так би мовити, звернена до неї; по-друге, археологічний матеріал скандинавського походження, знайдений на території Русі, вказує саме на зв'язки зі Швецією; і по-третє, у Скандинавії найбільша кількість речей і монет давньоруського та східного походження, знайдених на території Швеції. За сагами відомо, однак, що серед скандинавів, які подорожували на Русь, були також і норвежці. Отже, є достатньо підстав шукати знахідки, що свідчать про специфічно норвезько-давньоруські контакти. Стальсберг відзначає що в наукових виданнях бракує публікацій оглядів археологічних матеріалів, які свідчать про норвезько-руські зв'язки в епоху вікінгів. У своїй праці дослідниця дає загальне уявлення про матеріали, які можуть відобразити або відображають саме норвезько-руські зв'язки, і намічає перспективи їх

вивчення. Емпіричною базою для Стальсберг послужили, окрім інших, її неопублікований каталог «Scandinavian Viking Age Finds in Rus'», що включає знахідки, зроблені до 1990 р., а також дослідження Маріанне Ельдорхаген про різновиди овальних фібул у Північній і Середній Норвегії.

Отже, завдяки живим і яскравим розповідям давньоісландських саг нам відомі конкретні норвежці та їх пригоди, передусім пригоди конунгів на Русі. Однак, як я вже намагалася продемонструвати, саги є творами авторів, які писали століття потому, й історична достовірність цих творів – предмет дискусій серед істориків. Відповідних шведських саг немає. Збереглася лише одна давньоісландська сага про похід шведа – сага про Інгвара Мандрівника. У Швеції, на відміну від Норвегії, знайдено велику кількість рунічних каменів, які є сучасними епосі й історично достовірними джерелами, але їхні тексти – лаконічні і сухі, і згадані в них люди не так близькі нам, як персонажі саг. Виникає запитання: чи відображають археологічний і нумізматичний матеріали русько-норвезькі відносини, про які розповідають саги?

Про зв'язки між Норвегією і Давньою Руссю свідчать три групи археологічних знахідок: давньоруські речі, знайдені на території Норвегії; норвезькі речі, знайдені на території Давньої Русі; речі східного походження, що потрапили до Норвегії через Русь. Стальсберг вважає малоімовірною можливість ідентифікувати західноєвропейські речі, що потрапили в Давню Русь через Норвегію, оскільки важко встановити, які з них проникли саме через Ересунн з Північного моря в Балтійське.

Першу категорію знахідок становлять речі давньоруського походження, знайдені на території Норвегії. Не маючи результатів досліджень норвезьких музеїв, можна сказати тільки про одну безсумнівно давньоруської знахідку епохи вікінгів на території Норвегії: срібника Ярослава Мудрого у складі скарбу з 416 срібними монетами (цілими і у фрагментах), злитком срібла, шматками плитки зі срібла. Як стверджував норвезький нумізмат Колбьорн Скорє, скарб заритий після 1023 р. [408]

Монета знайдена 1891 р. на фермі Несбоен на острові Большойа, неподалік від міста Мольде у фюльці Мере і Ромсдаль на узбережжі Середньої Норвегії [196, с. 143, рис. 18]. Крім цього срібника у Державному історичному музеї в Стокгольмі зберігаються два срібники невідомого походження, знайдені, можливо, також у Норвегії або у Швеції. Дані срібники є великою рідкістю, оскільки вони належать до нечисленної групи монет, знайдених винятково навколо Балтійського моря. Той факт, що тільки одна монета знайдена на території Давньої Русі, спонукав багатьох дослідників зробити припущення, що ці срібники насправді є наслідуваннями. Нині вони вважаються справжніми, карбованими Ярославом Мудрим у Новгороді [196, с. 150]. Карбування даних срібників пов'язане з оплатою варязьких найманців, яких Ярослав 1018 р. найняв на службу для війни за великокняжий престол, що пояснює поширення цих монет у Швеції, Норвегії та на узбережжі Балтійського моря [196, с. 147]. Може Ярославу також потрібні були гроші у зв'язку з розривом з батьком ще в 1014–1015 рр. Срібники важкої ваги могли бути карбовані пізніше, у 1024–1026 рр. [196, с. 149], але не всі дослідники погоджуються з цим. Як би то не було, до Норвегії потрапив один зі срібників (може бути – 3), який Ярослав, ймовірно, відчеканив у Новгороді в 1015–1019 рр., щоб заплатити своїм найманим варягам. Звичайно, неможливо сказати, чи служив воїн з острова Большойа в армії Ярослава на Русі. Але, як справедливо вважає В.М. Потін, знахідка срібника «на території Швеції і Норвегії говорить не стільки про економічні, скільки про політичні та військові відносини Русі і Скандинавських країн [233, с. 96]».

Друга головна група знахідок – речі норвезького походження, знайдені на території Русі. Група складається з 19 монет XI ст. і 3 виробів з «мильного каменю». Не можна виключити, що вони потрапили з Норвегії на Русь через Швецію. Скарби, у складі яких знайдені норвезькі монети, містять монети різних країн і, певно, зібрані неодноразово, тому вони свідчать про торгівлю, а не про плату найманим воїнам. Монети тільки двох норвезьких правителів представлені в давньоруських скарбах: Харальда Суворого (1045–1066 рр.) і

його сина Олава Тихого (1066–1093 рр.). Норвезьких монет давніше середини XI ст. на Русі не знайдено, оскільки до Харальда в Норвегії чеканилося дуже мало монет. Найбільш ранні й дуже рідкісні монети карбовані Олавом Трюггвасоном наприкінці X ст. Тільки Харальд Суворий почав регулярну чеканку монет [408]. Через те що Харальд багато років жив і у Давній Русі, й у Візантії, природно задатися питанням, чи позначилися тамтешні впливи на його монетах. Монети, карбовані в Данії, поки Харальд був у Візантії, виконані за візантійськими зразками, а монети, карбовані для Харальда данським монетним майстром тоді, коли він разом із співправителем, племінником Магнусом, воював за данський престол 1047 р., виконано за англо-саксонськими прототипами без слідів прямих візантійських зразків [408]. У мотивах норвезьких монет Харальда після 1047 р., так званих трікветра-монет, немає ніякого візантійського або східного впливу: вони зроблені за данськими зразками. Трікветра-знак відомий на меровінзьких монетах, англо-саксонських *sceatta*, монетах данського міста Хедебю, в Англії (Йорк), у Німеччині, на данських монетах (Хардекнута, Магнуса, сина Олава, і Свена, сина Естрід) [408], тобто це суто північно-західний мотив. Проте одна риса вказує на візантійський вплив: вартість металу монет Харальда набагато менша їх номінальної вартості. Також немає слідів впливу руських монет на монетах Харальда [408]. Цікаво, що на монетах наступного короля Норвегії, сина Харальда Олава Тихого, виразно простежуються візантійські впливи.

Окрім згаданих речей, важко виділити речі норвезького походження серед рясного скандинавського матеріалу, знайденого на території Давньої Русі. Недарма культура Скандинавських країн епохи вікінгів часто трактується як єдине ціле – загальні риси їх матеріальних культур набагато різючіші, ніж відмінності. Форми виробів – як знарядь праці, зброї, так і прикрас, – декоративні стилі, матеріали й обробка явно подібні. Однак відмінності все ж існують, що, безсумнівно, спонукає дослідників до подальших пошуків.

Третьою категорією знахідок, яка може свідчити про норвезько-руські відносини, є східні вироби, що потрапили до Норвегії через Давню Русь і, напевно, почасти через Швецію, а саме – терези і гирьки, арабські дирхеми та інші предмети східного імпорту (прикраси, тканини, вишивка тощо). Однак з урахуванням хронологічних меж мого дослідження цікавіші видаються візантійські монети, які могли потрапити до Норвегії через Русь або були перевезені через європейський континент на заході чи через Середземномор'я. На території сучасної Норвегії знайдено 17 золотих солідів, 4 срібні мілліарезії, 3 наслідування мілліарезіям, 1 бронзовий фолліс. Монети карбовані в 582–1067 рр. і були зариті між 852–1067 рр. [408] Вміст 5 скарбів з візантійськими монетами, знайдених у Норвегії, відомий: до них входять й арабські і, переважно, західноєвропейські монети, так що за вмістом неможливо сказати, чи потрапили вони в Норвегію через Русь. Не допомагає з'ясуванню питання і картина їх поширення, яка може бути наслідком припливу монет як зі сходу, так і з південного сходу, оскільки вони знайдені на крайньому південному заході Норвегії або близько до Осло-фіорду [408]. Два пункти, однак, можна виокремити. По-перше, природно допустити, що варяги, які служили в гвардії візантійського імператора, брали із собою додому візантійські монети. По-друге, норвезький нумізмат К. Скорє вказує на знахідки на Русі наслідувань мілліарезіям, карбованих Василієм II і Костянтином VIII (976–1025), і висловлює думку про те, що 3 наслідування мілліарезіям, знайдені в Норвегії, зроблені на сході або південному сході від Норвегії [408]. Нарешті, Харальд Суворий, згідно із сагами, повернувся до Норвегії зі служби в імператорській гвардії у Візантії з небувалим багатством, до складу якого, природно, повинні були входити і візантійські монети.

Я схильна погоджуватись з А. Стальсберг у тому, що доки не з'явиться новий матеріал, який дозволить детальніше вивчити весь комплекс свідочств, навряд чи можливе обговорення норвезьких знахідок на Русі і руських знахідок у Норвегії на тлі загального археологічного і нумізматичного

матеріалу, що свідчить про зносини між народами Скандинавії і Давньої Русі. Археологічний матеріал, на думку Стальсберг, «дає лишень, так би мовити, чорно-білу картину, а письмові джерела – скандинавські саги, рунічні написи, давньоруські літописи, арабські, візантійські, латинські описи – додають кольору й облич. Найважливішими свідоцтвами про відносини між Норвегією і Руссю продовжують залишатися давньоісландські саги і в подекуди – візантійські джерела про варягів з Норвегії; археологічні та нумізматичні знахідки є тільки додатками до них [233, с. 114]». Мені видається, що все ж не варто недооцінювати важливість археологічних знахідок, оскільки саме вони здатні підтвердити або спростувати оповідання саг. До того ж, як відтак зазначала згадана дослідниця, «археологічні знахідки не можуть розповісти про окремих людей та їх імена або про події, однак вони говорять нам про світ, у якому жили ці люди і відбувалися ці події. Археологічні джерела достовірніші, ніж писемні в тому сенсі, що вони включають в себе як би випадкові сліди минулого, які були «відібрані» часом, тоді як писемні джерела містять лише те, що їх автори вважали гідним і доречним записати [232]». У випадку дослідження норвезько-руських торговельних відносин XI–XII ст. усі види джерел, безумовно, рівноцінні: так, у руських писемних пам'ятках немає будь-яких відомостей про взаємини з Норвегією аж до XIV ст. [249, с. 42, примеч. 169], але про них читаємо в сагах, відомості яких, у свою чергу, підкріплюються нумізматичними даними (окрім наведених вище, слід згадати представлене свого часу А.Р. Льюїсом зведення знахідок у Норвегії саманідського срібла, візантійських монет X–XI ст. і куфічних дирхемів XI ст., здатних надходити туди завдяки русько-норвезьким торговим контактам [306, pp. 358, 434–435; 196, с. 38]).

Отже, економічний аспект русько-скандинавських відносин зазначеного періоду дає нам повніше уявлення про балтійську політику обох сторін. Від цієї політики, як автор намагався показати, залежала й успішність торгових устремлінь купців, що видно на прикладі норвежців Карла і Бьорна. Також очевидна вагомість для дослідників як археологічних у цілому, так і

нумізматичних, зокрема, свідоцтв, здатних доповнити і скоригувати створену за допомогою письмових джерел картину.

2.4. Від найманця до конунга: військова діяльність скандинавів на Русі

Скандинавські джерела зберегли відомості про залучення якоїсь частини скандинавів до внутрішнього життя давньоруського суспільства, і насамперед – до війська князя як, професійної військової сили. Як було зазначено в підрозділі 2.3, лексика рунічних написів демонструє, що основною метою відвідувань скандинавами Русі було особисте збагачення, причому найпопулярнішим шляхом придбання матеріальних цінностей була винагорода за службу, тому що про неї неодноразово згадується в написах, а пласт термінів і виразів, які свідчать про військові заходи скандинавів, численніші та різноманітніші, аніж слова і вирази, що говорять про розвиток торговельних зв'язків [156].

Інформації про походи норманів на Русь у джерелах майже немає. У тих небагатьох рунічних написах XI ст., які згадують Гарди і Хольмгард, далеко не завжди можна розрізнити, про що йдеться – про військовий напад чи про торгівлю, оскільки вікінг завжди був і купцем, і воїном одночасно. На кінець VIII – початок XI ст. припадають розповіді саг про поїздки вікінгів до Східної Прибалтики і про сезонні напади їх розрізнених дружин з метою пограбування на Ейстланд і Курланд [104]. До XII–XIII ст. відносяться повідомлення про прикордонні конфлікти у Фіннмарку. Як вже було зазначено в 2.3, повідомлень про військові походи безпосередньо на Русь у королівських сагах і хроніках усього два: про датоване 997 р. спалення Ладоги ярлом Ейріком Хаконарсоном і про похід ярла Свейна Хаконарсона (1015 р.) по Східному шляху до Карелії і на Русь.

Надзвичайно важливими для мого дослідження є археологічні свідчення про бурхливу військову діяльність скандинавів в епоху Ярослава Мудрого. Так, переважна частина пам'ятників, встановлених на честь людей, що загинули або побували «у Гардах» або «на Сході» (41 + 24 в пам'ять про учасників походу Інгвара), зараховується до XI ст. З них першою половиною – серединою XI ст. датується 21 рунічна стела (+ 24 Інгварових камені) і 9 – IX–XI ст. в цілому. До середини – другої половини XI ст. відноситься всього 11 стел. Хронологічне розподілення пам'яток виразно свідчить про масовіший характер поїздок жителів Свеаланду (більшість каменів походить з Упланду і Седерманланду) саме в епоху Ярослава Володимировича. До цього ж часу належать і камені, встановлені на згадку про «вождів війська», котрі полягли на Русі; згадуються також битви «конунгів» на сході. Переважна більшість тих, на чію пам'ять встановлені камені, «померли», «були вбиті» або «полягли» під час поїздок на схід – що твердить про бурхливу військову діяльність скандинавів на Русі в першій половині XI ст. [148, с. 78–79; 159].

Ярослав Мудрий, однак, був останнім руським князем, що широко використовував скандинавських найманців для з'ясування внутрішньополітичних питань. «Повість минулих літ» двічі говорить про спеціальне запрошення варягів у моменти найвищого напруження боротьби: 1015 р., в період загострення відносин з Володимиром, і 1024 р., під час усобиці з Мстиславом. Крім того, присутність варягів у війську Ярослава відзначається 1015 р. (у розповіді про антиварязьке повстання в Новгороді), 1018 р. (боротьба зі Святополком і Болеславом), 1025 р. (при описі битви при Ліствені), 1036 р. (відбиття печенігів, що обложили Київ), 1043 р. (при розповіді про похід Володимира Ярославича на Візантію). Ці уривчасті і різночасні згадки свідчать про те, що під час свого правління як у Новгороді, так і в Києві Ярослав постійно тримав більший чи менший контингент найманців-варягів у складі свого війська. Про те ж говорять і численні скандинавські джерела: саги, згадані вище рунічні написи тощо.

XI–XIII століттями датуються знахідки в Масковічах – понад 100 фрагментів кісток птахів і тварин з нанесеними на них рунічними написами. Руни виявляють зв'язок зі скандинавською «побутовою» рунічною писемністю XII–XIV ст. Л. В. Дучіц і Є. А. Мельникова вказали як на один з імовірних «контингентів носіїв цієї писемності» – на «скандинавських найманців-воїнів, що служили в дружинах руських князів і зупинялися тут на шляху між гирлом Західної Двіни і Полоцьком, дещо осторонь від основної дороги» (при наявності прямого водного зв'язку із Західною Двіною і сухопутного шляху вздовж Двіни, що проходив через Браслав [69, с. 85, 91]), «або перебували тут деякий час на поселенні які гарнізон полоцького князя» [114, с. 215].

З-посеред численних військових і торгових походів вікінгів у Східну Європу найвідоміший скандинавським джерелам похід кінця 30-х – початку 40-х рр. XI ст., зроблений шведами під проводом хевдінга на ім'я Інгвар. Зазначений похід закінчився трагічно, велика частина його учасників загинула, про що свідчать, зокрема, згадані вище так звані Інгварові камені. Цей військовий захід вікінгів у Східній Європі Є. А. Мельникова ототожнила з походом князя Володимира Ярославича 1043 р. [159]. Ним завершується останній етап русько-скандинавських військових відносин епохи вікінгів.

Актуальним є питання про оплату найманців, тим паче, що основною метою походів скандинавів як на Русь, так і в інші країни було збагачення, як уже зазначалось. Питання про форми і розміри оплати скандинавських найманців на Русі розглядали такі дослідники, як А. І. Лященко [145], Є. А. Мельникова [154], Т. Н. Джаксон (у зв'язку з аналізом «Пасма про Еймунда» [109]) і М. Б. Свердлов (при характеристиці діяльності скандинавів на Русі того часу [223]). З огляду на їхні висновки, угода Ярослава зі скандинавами, згадана в «Пасмі про Еймунда» та в коротких повідомленнях руських літописів, демонструє, що скандинавські дружини розглядалися Ярославом лише як наймана бойова сила, що використовувалася за потреби в міжособній (інколи і в міждержавній) боротьбі. Джерела характеризують

варягів як професійну частину руського княжого війська, а також як виконавців волі того князя, на службі котрого вони були. Інтереси найманців обмежувалися суто матеріальними чинниками.

Скандинавські рунічні написи, зокрема, поминальні тексти, містять цінну інформацію про соціальну структуру суспільних верств, пов'язаних із поїздками «на Схід, у Гарди», про їх взаємини – родинні, товариські або ділові. На 11 пам'ятниках згадуються «фелаги» – товариші, компаньйони з торговельного заходу або соратники з дружини. У колі тих, хто був залучений до зв'язків із Руссю – бонди, «кращі мужі», молоді воїни – «дренги» (які склали основний контингент дружин вікінгів), слуги, домочадці, дружинники. Один з пам'ятників (Колінд у Данії) встановлений ремісником-ковалем, брат якого помер на Сході [138, с. 63–65].

Обширна термінологія розкриває характер поїздок. Вони відбувалися на великих торгових судах (*knorr*), з командою 15–20 осіб, так само, як і на швидкохідних бойових *skeid*. Капітани кораблів, а нерідко і їх власники та ватажки дружин позначалися терміном *styrimadr* – у джерелах він застосований до глави як військових, так і торгових походів. Останнє підкріплено низкою торгових термінів: згадуються кораблі з цінними товарами, шкірами, хутрами, шкурами, терезами (в написі на коробці для терезів з Сігтуни; варто зазначити, що аналогічні терези та футляри до них широко відомі в археологічних пам'ятках як Скандинавії, так і Східної Європи). Судячи з деяких текстів, певну організаційну роль у торгівлі XI–XII ст. відігравали скандинавські церкви, відомі за писемними й археологічними джерелами в Новгороді і Смоленську [158, с. 193; 90, с. 140–150]. Лаконічність текстів не дозволяє деталізувати цілі поїздок: кілька разів згадується про «нажите на Сході» багатство, майно, спадщину чи золото. Джерелом цих коштів могли бути як торгові операції, так і військові походи. Ватажки походів (конунги, стюрімани, форінги тощо) названі неодноразово. Симптоматична поява спеціалізованого терміна *pingalid* для позначення

найманого війська. Одночасно з ним вживається шведське слово *grid*, що позначає дружину, а також інші слова військової термінології.

На думку А. А. Хлевова, з організаційної точки зору в епоху вікінгів мали місце три основні типи військових формувань: народне ополчення, дружини конунгів і вільні дружини вікінгів [350, с. 51–52]. Дослідник відзначає, що «в стадіально близьких суспільствах Європи, що переживали тотожний етап розвитку – у межах так званої Балтійської цивілізації, серед фінських і балтійських племен, на Русі, можливо у Польщі – формувалися подібні форми дружин. Причому скандинавські дружини були саме зразком для наслідування – як найефективніші у своєму роді приклади. За їх образом і подобою збивалися команди з жадібною до військових нововведень молоді та досвідчених воїнів у суміжних зі Скандинавією країнах, їх зброєю, – частиною придбаною, частиною скопійованою, – вони озброювалися» [350, с. 57]. Однак через непідкріпленість джерелами дане твердження викликає закономірні сумніви.

Археологічний матеріал свідчить про помилковість уявлення про те, ніби київське озброєння цілком було норманським. Разом з тим, не можна заперечувати певний внесок (приблизно з 900 р.) варягів у військову справу Давньої Русі, що сприяв зростанню і зміцненню військової могутності слов'ян. Цей внесок не був обумовлений їх перевагою. Нормани в Східній Європі діяли на вже підготовленому до швидкого оформлення військово-феодальної організації ґрунті, де задовго до їх появи визріли умови для активного прогресу у військовій справі. У південно-східне Приладощзя, Ярославське Поволжя, Смоленське і Київське Подніпров'я, Суздальське Опілля скандинави приносили кращі з наявних у їх розпорядженні зразки зброї, навички пішого бою і вправного кораблеводіння. За посередництва вікінгів на Русь надходили каролінзькі мечі та скрамасакси, північні наконечники піхов мечів, деякі форми іноземних списів, сокир, стріл, круглі щити, деталі (втім, небагато) кінської зброї. Самі прибульці відчували сильний вплив місцевих умов. Під час поневірян на руських просторах і на Сході

вони перейняли шаблю, стали ширше вживати кольчуги, конічний шолом, кочівницьку піку, східний чекан, руські бойові сокири, можливо, складний лук, округлі стремена та інші приналежності упряжі, навчилися новим прийомам кінного бою. Цей процес, безумовно, був взаємозбагачуючим і багатобічним [248]. Прогрес в озброєнні вікінгів під впливом східноєвропейських умов мав певне значення і для формування ранньофеодальних сил самої Скандинавії. Яскравою ілюстрацією цього твердження можна вважати одне з камерних поховань Бірки (№ 735) з похованням воїна в супроводі жінки і коня. Серед чоловічих речей – масивна шпилька з довгою голкою, прикрашена трьома масками, на манер зображення маски з гніздовського скарбу 1868 р. У жіночому похованні, окрім фібул (типу 51-е), знайдено дзеркало, залишки шовкової матерії, дзвіночок східноєвропейського походження. Але найцікавішим є комплект озброєння: меч з опущеним перехрестям (риса, на думку зброєзнавців, суто східна), піка й овальні стремена. Увесь цей набір міг скластися тільки «в Гардах», в умовах постійного військового контакту з кочівницьким степом. Перед нами, мабуть, одне з типових поховань «русів у Бірці», пишна могила варяга, котрий після довгого життя на Русі повернувся на батьківщину, де він, судячи з поховального обряду, посів чільне місце серед свейській ранньофеодальної знаті [272, S. 256–259].

Співвідношення в давньоруській дружинній культурі західноєвропейського (каролінзького), скандинавського і власне руського компонентів дуже виразно простежується за характером найважливішої з категорій дружинного спорядження, атрибуту соціального стану давньоруського «лицарства», воїнів-дружинників – мечам IX–XI ст. На території Давньої Русі відомо 87 типологічно визначених мечів того часу. Клинки 55-ти з них були розчищені при дослідженні, проведеному в 1963–1964 рр., у результаті чого на лезах проступили невідомі раніше написи ремісників, різні накреслення і маскування. Динаміка поширення типів каролінзьких мечів, представлених на Русі і в скандинавських країнах,

показова для розвитку русько-скандинавських відносин. З приблизно трьох десятків типів мечів, в епоху вікінгів відомих у Скандинавії, на Русі представлено 12 (з деякими варіантами); не менше 4 типів мечів IX–X ст. слід розглядати як такі, що сформувалися на Русі [121, табл. XIV]. Можна виділити кілька основних груп типів мечів. Рання група, характерна для початку епохи вікінгів, представлена типами В і Н, поширеними в IX ст. (варіанти останнього – і в X ст.). Зріла група типів – ошатно декоровані мечі зі складнопрофілірованими наверш'ями, набула значного поширення в «дружинній культурі» ранньофеодальної знаті [138, с. 125–127] і представлена типами D, E, S, T-1, T-2 (сюди входить меч з Монастирища). Пізні типи мечів епохи вікінгів представлені на Русі типами U, V, W, X, Y, Z; поширилися з другої половини X й проіснували до XI ст. Особливу групу складають «руські форми»: мечі типів Z-особливий, А-місцевий і «скандинавський» (фоцеватівський меч) [121, с. 34–37]. Загалом, мечі IX – першої половини XI ст. зустрічаються в басейнах Дніпра, Ладозького озера і Верхньої Волги, концентруючись у районах найдавніших міських центрів.

З великокнязівським двором у саговій традиції нерозривно пов'язані імена «королів-місіонерів» Норвегії (на Півночі усі вони так чи інакше стверджували феодальну державність, освячену християнською церквою (детальніше див. 3.3) – Олава Трюггвасона, Олава Святого, Магнуса Доброго, Харальда Суворого [110], та інших знатних норвежців, котрі під час свого перебування на Русі несли військову службу. Відтак мною зроблено спробу розібратися, що саме приховують сагові вирази «керувати тими воїнами, які охороняли землі конунга» [20, к. 23], «відав обороною Гардаріки» [27, S. 17–19], «зробився... хьовдінгом над людьми конунга, що охороняли країну» [36, s. 70] або ж «тримати в них оборону країни і в усьому Гардаріки» [215].

У підрозділі 2.2 йшлося про присвячену Харальду Сігурдарсону вісу Тьодольва, котра, вочевидь, свідчить про перебування Ейліва і Харальда на Русі та надає нам інформацію про їх військову службу: «Одне і те ж затіяли

два хьовдінга там, де сидів Ейлів: вони стали щитом до щита. І східні вінди були затиснуті в ущелині. Воїни завдали жорстокого уроку ляхам [36, s. 70]». Посади Харальда й Ейлів та поділ функцій між ними у війську, що охороняло країну, джерела фіксують по-різному, як уже зазначалось у 2.2. Нагадаю, що від саги до саги статус Харальда підвищується: якщо в «Гарній шкірі» Харальд названий «другим хьовдінгом» після Ейлів, то в «Колі земному» вони стали хьовдінгами вже «разом з Ейлівом», а в «Гнилій шкірі» стверджується, що «Харальд незабаром зробився тим, хто охороняє країну» і вони з Ейлівом «бували час від часу разом у військовому поході». Автор «Хульди» йде ще далі, твердячи, що став «Харальд великим хьовдінгом і прийняв на себе охорону країни в конунга Яріцлейва, а другим [був] Ейлів».

Є. А. Ридзевська дійшла висновку, що «організація найманої військової служби перебуває в руках Ейлів, очевидно, за дорученням Ярослава» [216], а Харальда, як слідує з джерел, князь поставив «на чолі своєї варязької дружини» [217, с. 68]. З даним твердженням не готова погодитися Т.Н. Джаксон, котра підкреслює, що саги (принаймні «Хульда») приписують Харальду охорону всієї Давньоруської держави, тобто роль куди значнішу, і ця роль достатньо відповідає тому стереотипу, який існує в сагах для зображення перебування скандинавського конунга на Русі – варто згадати, на думку дослідниці, що ту ж посаду, згідно з сагами, було надано на Русі й Олаву Трюггвасону: «Конунг Вальдімар поставив його хьовдінгом над тим військом, яке він відправив охороняти свою країну» [110]. Т. Н. Джаксон також посилається на Сігфуса Бльондаля [279], який висловив сумнів, що Ярослав міг поставити п'ятнадцятирічного Харальда «хьовдінгом над людьми конунга, що охороняли країну», і разом з Бенедіксом стверджував, що «це настільки очевидне перебільшення, що воно стає безглуздим». Водночас, вважають дослідники, цілком імовірно, що Ярослав не відмовився від допомоги цього молодого воїна та його людей і, не забуваючи про його королівський рід, дав йому якусь другорядну офіцерську посаду» [280, р. 54]. Дані міркування Бльондаля і Бенедікса (про другорядну офіцерську посаду)

перегукуються зі свідченнями візантійського полководця XI ст. Кекавмена про службу Харальда в імператорській варязькій гвардії:

Привів він із собою і військо, п'ятсот відважних воїнів. Отже, він прибув, і василевс його прийняв як годиться, потім відправив Аральта з його військом у Сицилію (бо там перебували ромейські військові сили, ведучи війну на острові). Прийшовши туди, він вчинив великі подвиги. Коли Сицилія була підкорена, він повернувся зі своїм військом до василевса, і той ушанував його чином манглавіта. Після цього стався заколот Деляна в Болгарії. Аральт брав участь у поході разом з василевсом, маючи при собі своє військо, і в боротьбі з ворогами здійснив справи, гідні його благородства та відваги. <...> Коли ми прибули до Мосінополя, василевс, нагороджуючи Аральта за те, що він брав участь у війні, вшанував його титулом спафарокандідата. <...> І Аральт не нарікав тому, що удостоївся [лише] рангу манглавіта чи спафарокандідата! Більш того, навіть будучи королем, він зберігав вірність і дружбу до ромеїв [56, с. 283, 285].

Чи не міг Харальд не ремствувати «тому, що удостоївся [лише] рангу манглавіта чи спафарокандідата», з тієї причини, що зазначені візантійські військові звання в очах його норвезьких (і загалом скандинавських) сучасників виглядали куди почесніше (і, можливо, уподібнювалися вітчизняним, а отже, дещо спотворювались і спростовувалися)? І чи не могли спогади норвежців про службу Харальда на Русі зазнати подібної, незумисної, по суті, «фільтрації», заклавши тим самим підґрунтя для спочатку усної, а згодом і сагової традиції?

Цікаво, що в поховальній драпі Арнора Тордарсона, складеної в пам'ять про Харальда Суворого близько 1067 р. і цитованої в «Молодшій Едді» у вигляді уривка, використано нетиповий кеннінг, що позначає Ісуса Христа, – «вартовий/охоронець Греції і Гардів» (*Girkja vörð ok Garða*). Кеннінг сходить, на думку Ф. Б. Успенського, до біографії конунга (якому, за звичаєм скальдичної поезії, уподібнюється Христос – докладніше див. у 3.3), добре знаної сучасниками: у Константинополі Харальд бере участь у військових експедиціях і охороняє разом зі своїми людьми імператора, а при дворі свого майбутнього тестя, Ярослава Мудрого, він очолює скандинавів, які охороняли країну (себто виконує майже ті ж функції й обов'язки, які він

виконував у Візантії). У прозових текстах (таких як «Гнила шкіра», «Гарна шкіра», «Коло Земне», «Хульда»), стверджує далі вчений, Харальду приписується статус «захисника країни», до нього застосовується термін *landvarnarmaðr*, який нерідко використовується стосовно варягів, котрі вступили на службу до іноземного государя. А отже, вираз «охоронець Греції і Гардів» майже синонімічний тим характеристикам, якими Харальд Суворий наділяється в сагах (*landvarnarmaðr, ...höfðingi mikill ok hafði landvörn, höfðingi yfir landvarnarmönnum*) [242].

Варто також зазначити, що давньонорвезькі слова *vörðr* (вартовий, охоронець, захисник) і *varða* (вартувати, чатувати, охороняти, захищати, стерегти) походять від протогерманського *wardojan- [411] – як і пізніші європейські слова, що позначають термін «гвардія» (італійське *guardia*, англійське *Guards* тощо). Як відомо, у наукових колах за добірною привілейованою частиною візантійських військ, що складалася з іноземців-північан, закріпилася назва «варязької гвардії/гвардії верінгів» (див., приміром, у І. Янссона: «Десь наприкінці X століття константинопольський імператор заснував при своєму дворі особливий скандинавський загін – варязьку гвардію» [259, с. 4]) . За уточненням О. М. Лугового [374], у 989 р. було створено перший великий постійний контингент росів – шеститисячну «Роську міру», чисельність особистого складу якої зумовила розподіл за національною ознакою на кілька структурних одиниць: «рос», «варанги» та «кульпінги» (фінські найманці). Послуговуючись свідченнями джерел, дослідник зазначає, що хоча Русь й продовжувала займати місце головного постачальника найманців на цьому напрямку, найактивнішу роль починають відігравати саме скандинави-варанги. Вони перейняли головні функції росів: сформували гвардійську частину (палацові варанги, що охороняли палац і особу імператора, а також приймали участь в придушенні заколотів) та були представлені в регулярній армії і провінційних тагмах (зовнішні варанги). До таких зовнішніх варангів вочевидь належали й люди Харальда. В період 989–1070 рр. Луговий констатує високий рівень юридичної самостійності

найманців: зокрема, ватажками-архонтами чи прімікіріями останніх, на його думку, в більшості випадків виступають представники знаті з власного етнічного (тобто скандинавського) середовища. Таке твердження узгоджується зі свідченнями джерел, за якими Харальд очолив своє військо.

Отже, Ф. Б. Успенський має рацію, твердячи, що військові обов'язки (і, можливо, посада теж, оскільки повідомлення сучасників-скальдів, як бачимо, лаконічні й не детальні) Харальда Сігурдасона на Русі були майже тотожні його обов'язкам у Візантії. На користь цього говорить і термін *landvarnarmaðr* – якщо припустити, що він позначає охорону землі (земель) в буквальному сенсі охорони кордонів та стратегічно важливих пунктів розміщеною там «вартою»¹ (котру можна також залучати до улагодження конфліктів у прикордонних областях чи провінціях та екстериторіальних військових експедицій).

А отже, вираз «тримати оборону в усьому Гардаріки» вказує не стільки на значущість варязької дружини даного типу (вона ж – «відправлене охороняти країну військо»), скільки на її мобільність: певно князь не закріплював за такими скандинавами захист лише якоїсь визначеної території чи пункту (приміром, північно-західних воріт Русі – Ладоги), а використовував їх військову допомогу ширше, там, де бачив у цьому потребу (наприклад, Харальд і Ейлів «стали щитом до щита... завдали жорстокого уроку ляхам», що вченими асоціюється з походом Ярослава і Мстислава 1031 р. на Польщу).

Насамкінець варто зазначити, що відповідно до середньовічного «літературного етикету» в оповіданнях про службу вікінгів іноземним правителям дійсні факти могли бути спотворені тим стереотипним описом,

¹ На думку автора показовим є те, що тотожне давньонорвезькому *landvarnarmaðr/landvörð/landvarða* англійське *landguard* зустрічається у назвах місцини Languard Point і форту Landguard Fort в англійському графстві Саффолк. Форт було побудовано в стратегічно важливому місці, побіля портового міста Фелікстоу задля захисту його сусіда на іншому березі гавані, – порту Харідж, найпівнічнішого порту в Ессексі, розташованого на березі Північного моря [405].

що підкорявся загальній установці на прославлення персонажа саги [204]. Даної теми автор вже торкався в 2.1 у зв'язку із тлумаченням сагового образу Ярослава Володимировича; відтак хотілося б акцентувати, що зображення вікінга (і не лише вікінга-найманця) в сагах прямує двома основними напрямками: його образ ідеалізується за допомогою, з одного боку, уславлення його гіперболізованих чеснот, а з другого – протиставлення йому його оточення, як дружнього, так і ворожого. Ворог повинен володіти силою і жорстокістю, щоб бути гідним героя і щоби перемога над ним виявлялася подвигом доблесті, сили або розуму. Друг може володіти деякими перевагами, але ні в якому разі не перевершувати ними героя. Обидва способи героїзації широко застосовані автором згаданого нами «Пасма про Еймунда», проте залучення дослідниками сагового контексту дало змогу вичленити достовірні факти, зокрема, відомості про форми і розміри оплати скандинавських найманців.

Можна дійти висновку, що військовий аспект відносин Давньої Русі і Скандинавії до початку XI ст. являв собою підсумок найвищих у ранньому середньовіччі плідних військових і торговельних контактів, що прискорили темп розвитку місцевої військової справи. Незважаючи на незгоду, що подекуди траплялася, зазначені відносини будувалися на засадах взаємної зацікавленості і породили дружні міждержавні зв'язки та взаємовигідне технічне співробітництво.

В епоху Ярослава Мудрого відбулася низка кардинальних змін, першою й найважливішою з яких став перехід від особистісних і спонтанних до міждержавних і системних відносин. Так, на зміну некерованому і неконтрольованому припливу окремих загонів вікінгів з різних Скандинавських країн прийшли зумовлені внутрішньополітичними інтересами Русі контакти з кожною зі Скандинавських держав окремо. Рекрутування військових сил, уже регульоване і викликане конкретною ситуацією, проводилося не через прямий договір з ватажком загону, а через звернення до верховного правителя відповідної скандинавської держави, який сам формував військо, що потім направлялося на допомогу Ярославу.

Також відбулося перенесення домінуючого напрямку зовнішньої політики з Візантії на Захід і Північ, продиктоване внутрішньополітичним станом початкового періоду правління Ярослава: необхідністю протистояти Святополку і Польщі, котра його підтримувала. У цій боротьбі отримати допомогу було можливо не з Візантії, а лише на Заході і, насамперед, на Півночі через уже існуючі традиції русько-скандинавських відносин. Надалі Балтійський регіон посідав у зовнішній політиці Русі епохи Ярослава чи не центральне місце. Прекрасна обізнаність з подіями в цьому регіоні й активне використання Ярославом мінливих відносин між самими Скандинавськими країнами свідчить про формування системної зовнішньої політики князя на Балтиці.

З XI ст. істотно розширились і стали різноманітнішими форми міждержавних відносин, військово-політичних, торгових, культурних і конфесійних. Військово-політичні й торговельні контакти зі Скандинавськими країнами почали передбачати обмін посольствами, вони вперше зазнали дипломатичної регламентації і стали об'єктом договору. Також здійснювалося пряме втручання у справи Скандинавських країн

методами «таємної дипломатії», що забезпечувало бажаний для руського князя результат.

Династичні шлюби, на відміну від попередніх часів, укладалися на державному рівні і фіксували встановлення дружніх або союзницьких відносин Русі з країнами Балтійського регіону. Розгалуженість цих матримоніальних зв'язків красномовно свідчить про велику політичну роль Русі в тогочасній Європі. Тими часами монарші шлюби служили тільки політичним цілям, і правителі європейських держав прагнули породичатись із могутніми київськими князями та заручитися їхньою підтримкою в дипломатичних і воєнних акціях.

Показовими прикладами таких династичних союзів є одруження Ярослава Мудрого з Інгігерд Олавсдоттір Шведською та шлюб їх доньки Єлизавети (Еллісів) з Харальдом Суворим. Варто підкреслити, що майже невідомій давньоруським літописам Інгігерд сагами приписується впливова роль у політичному, економічному й культурному житті тогочасної Русі. Вірогідно, що, окрім стереотипної героїзації шведської принцеси, скандинавські джерела також відображають дійсне соціальне становище жінки в скандинавському суспільстві XI ст. Що ж до історій про палку закоханість дикого варяга Харальда у по-візантійськи витончену та по-слов'янськи пишну Єлизавету, то їх поява вочевидь завдячує як середньовічній літературній традиції, так і романтизму XVIII–XIX століть.

До початку XI ст. більшість скандинавів прямувала на Русь, керуючись комерційними інтересами. Це, зокрема, знайшло свій відбиток у мовних запозиченнях і рунічних написах: їх лексика показує, що в якій би формі не проходила участь скандинавів у житті Давньої Русі X–XI ст., яку б функцію в суспільстві вони не виконували, основна мета їх відвідин – це особисте збагачення, придбання матеріальних цінностей завдяки торгівлі, пограбуванням або винагороді за службу. За свідченням зазначених написів, найбільшою популярністю користувався останній шлях; проте німецьке срібло, яке досягало Скандинавії після 980 р., було не здобиччю чи платнею

найманцям, а зокрема, являло собою прибуток від торгівлі, котру зі знанням справи вели готландці.

Економічний аспект русько-скандинавських відносин XI–XII ст. дає повніше уявлення про балтійську політику обох сторін. Від цієї політики залежала й успішність торгових устремлінь купців. Також очевидна вагомість для дослідників як археологічних у цілому, так і, зокрема, нумізматичних свідоцтв, здатних доповнити і скоригувати створену за допомогою писемних джерел картину.

Вікінги були одночасно і купцями, і воїнами. На Русь вони прямували майже винятково з мирними цілями – вести торгівлю або ж запропонувати свої послуги як найманців. Такі послуги широко використовував Ярослав Володимирович для з'ясування як внутрішньо-, так і зовнішньополітичних питань, про що свідчить широке коло скандинавських і давньоруських джерел. Найцікавішими видаються написи на рунічних стелах. Ці поминальні камені також засвідчують участь шведів у військовому поході кінця 30-х – початку 40-х рр. XI ст. у Східну Європу, який може бути ототожнений з походом князя Володимира Ярославича 1043 р. Ним завершується останній етап русько-скандинавських військових відносин епохи вікінгів.

Згадані рунічні написи містять цінну інформацію про соціальну структуру суспільних верств, пов'язаних із поїздками «на Схід, у Гарди», про характер таких поїздок і взаємини їх учасників – родинні, товариські або ділові. Джерела також фіксують форми і розміри оплати найманців та службові обов'язки варязької дружини руського князя.

Військова сфера взаємин Давньої Русі і Скандинавії на XI ст. являла собою підсумок найвищих у ранньому середньовіччі плідних військових і торговельних контактів, що прискорили темп розвитку місцевої військової справи. Незважаючи на незгоду, що подекуди траплялася, військові відносини будувалися на засадах взаємної зацікавленості і породили дружні міждержавні зв'язки та взаємовигідне технічне співробітництво.

Створені в добу Ярослава форми слов'яно-скандинавських відносин зберігали певне значення і після того, як припинився разом з епохою вікінгів рух найманих варязьких дружин. Проте зміст цих відносин, у XI–XII ст. переважно політичних, змінювався в міру зміцнення феодального ладу в країнах Північної Європи і насамперед після початку агресії лицарів-хрестоносців у Прибалтиці, що була спрямована проти слов'янських, балтійських і прибалтійсько-фінських народів. Якщо за правління Володимира Мономаха і Мстислава Володимировича Великого ще зберігалися мирні й стабільні зв'язки зі скандинавськими державами, то вже перший хрестовий похід шведів 1155–1157 рр. до Фінляндії (котра до того здебільшого була сферою впливу Новгороду) та їх напад на Ладогу ознаменував початок військової конфронтації.

РОЗДІЛ 3

СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИЙ СВІТ І СКАНДИНАВІЯ: ОБМІН ДУХОВНИМИ ЦІННОСТЯМИ

3.1. Контакти та взаємовпливи в сфері матеріальної культури і мистецтва

До XI століття загальні основи культурного та художнього розвитку народів Балтики отримували різне за своїм виглядом культурно-художнє вираження в кожній із областей. Можна виділити кілька сфер, у яких виявлялася балтійська культура. Безсумнівно, виділяється загальна для всього регіону сфера художньої культури, що спирається на досягнення європейської. У ній використовуються близькі або тотожні образотворчі орнаментальні мотиви, такі, як «плетінка», рослинні «вусики», елементи звіриного орнаменту тощо. У мистецтві малих форм часом неможливо встановити локальні відмінності і визначити точне місце виготовлення окремих категорій прикрас, наприклад бронзових або срібних браслетів [327]. Друга сфера характеризується тим, що матеріальні художні цінності, котрі надходять з-за моря не тільки втягуються в обмін між жителями балтійського узбережжя, але й відтворюються в місцевих майстернях. До цієї категорії належать численні речі: такі, приміром, як різьблені кістяні орнаментовані гребені [284], специфічна кераміка (можливо, навіть виробництво слов'янських за походженням гончарних форм у Швеції); виготовляються певні види зброї. Найпоказовіше поширення на Балтиці численних пишно декорованих мечів, про які вже йшлося в 2.4. Багато інших художніх виробів, що сходять до зразків східного (арабського, візантійського, хозарського, іранського, тюркського тощо) виробництва, також були засвоєні і відтворені місцевими майстрами й у такий спосіб увійшли до фонду балтійської культури. Це стосується так званих бойових сокир з борідкою, оброблених срібною інкрустацією або мідними

накладками; те ж можна припустити щодо покрою та оздоблення деяких видів одягу (приміром, сприйняті скандинавами опосередковано через Русь набірні пояси [171; 169; 170; 347] і розстібні каптани [162]). Не виключено також, що користувалися широким попитом змієподібні браслети, за походженням пов'язані з балтськими та фіно-угорськими племенами, що вироблялись і на інших племінних територіях [99; 225, с. 121–123]. У поширенні таких надрегіональних явищ певну роль відігравали полонені майстри або мандрівні ремісники, які час від часу згадуються в писемних джерелах, а інколи пізнаються завдяки археологічним знахідкам.

Загальнобалтійського характеру, окрім художніх виробів, деяких орних землеробських знарядь і кінської упряжжі, що поширилася за посередництва слов'ян, придбали також набори залізних ремісничих інструментів. Виявлений під час розкопок Є. А. Рябініна в Старій Ладозі комплекс ремісничих знарядь [218] свідчить про налагоджені контакти в цій сфері вже в середині VIII ст. Те ж стосується й поширення, а потім і місцевого виробництва скляних бус, які в період до значного поширення монетного срібла, напевно, відігравали роль засобу грошового обігу; у деяких областях ця їх роль у міновій торгівлі хутром простежується і в X–XI ст. [283; 147] Слід зазначити, що подальше вивчення знайдених у похованнях як бус, так і фібул здатне прояснити низку питань щодо статі, роду занять, майнового стану тощо скандинавів, котрі відвідували Русь (і русів, котрі відвідували скандинавські країни, відповідно) [328; 348].

Нарешті, наступну сферу художньої діяльності становлять вироби з яскраво вираженою племінною або етнічною специфікою, котрі якщо і потрапляли в чуже середовище, то не викликали в ньому наслідувань; такими, наприклад, є слов'янські S-видні скроневі кільця, виявлені в Скандинавії. Норманські жінки не носили цих прикрас. Три таких кільця, знайдені в одній з могил у Станго на Готланді, вказують, що тут похована слов'янка. Як предмети з дорогоцінного металу такі кільця потрапили до деяких скарбів срібла, знайдених на Готланді, у Сконе, у Смоланді.

Виготовлені вони були, мабуть, у низов'ях Одеру [338]. Подібно зазвичай оцінюються скандинавські шкаралупоподібні, кільцеподібні і трипелюсткові фібули. Шкаралупоподібні фібули були істотним функціональним і декоративним елементом етнографічно своєрідного костюма скандинавських жінок. Знахідки таких фібул у слов'янських землях, насамперед у похованнях, виразно вказують на поховання скандинавок, а якщо поховано чоловіка, то, імовірно, на його не слов'янське, а радше балтське або фінське походження. Так вважає, зокрема, дослідниця курганів південно-східного Приладозжя С. І. Кочкуркіна. Однак у перших століттях II тис. н. е. у прибалтійських лівів ці прикраси ввійшли до складу місцевого етнографічного костюма і були доповнені цілком самобутніми розкішними нагрудними привісками; подібні доповнення скандинавських фібул місцевими фіно-угорськими прикрасами відомі і в деяких приладозьких курганах [131; 132, с. 28–30, 63; 335, S. 119–121, Taf. 35, 36; 136, с. 208–210]. Одиночні знахідки на поселеннях, звичайно, могли бути військовою здобиччю. Нарешті, поширення рунічних каменів або рунічних написів на місцевих матеріалах настільки ж виразно вказує на присутність скандинавських різьбярів, котрі володіли рунічним письмом.

Ще з VI ст. з'являються різноманітні, усе рясніші джерела, з яких надходять різні за масштабом і за характером імпульси, взаємодія і переробка яких на Балтиці ведуть до формування протягом епохи вікінгів якісно нової, різноманітної у своїх проявах балтійської культури. Разом з низкою суттєвих спільних рис від самого початку ця культура характеризується і важливими відмінностями. Племена і народи Балтики в усіх аспектах й сферах створюють власні варіанти цієї культури, що ґрунтується, однак, на єдиному загальному фонді західноєвропейських, півночно- та середньоевропейських, римсько-візантійських і навіть арабо-мусульманських культурних традицій.

Звертаючись від загальної характеристики балтійської культури до слов'яно-скандинавської взаємодії – у її аспектах матеріальної культури і соціокультурних норм – як у військово-дружинній, так і в міській, торгово-

ремісничій сферах, зазначу, що, судячи з поширення археологічно документованих атрибутів, згадана взаємодія починається з другої половини IX ст., досягає максимуму в другій половині X ст., а з кінця X – першої половини XI ст. простежується вже самостійний для кожної культури подальший розвиток спільно вироблених інновацій, так само, як створення якісно специфічних, принципово нових соціокультурних норм, зокрема – яскраво представлених «руськими формами» мечів, невідомих у Скандинавії, або меморіальними рунічними каменями, котрі саме відтоді широко розповсюдились у північних країнах і застосувалися навіть у похоронних ритуалах зрусичених варягів на Русі [226].

Русько-скандинавський семантично-знаковий обмін найінтенсивніше реалізувався в розвитку орнаментики. При цьому, Русь була не тільки джерелом, але й посередником у передачі на північ угорських, тюркських, арабських, середньоазійських і візантійських мотивів, образів і технічних прийомів [137, с. 153]. Вищим проявом взаємодії стало виробництво «речей-гібридів» у X ст., що характеризують процес синтезу різних за походженням етнокультурних традицій у ранньофеодальній дружинній культурі. Скандинавське походження деяких мотивів – Один з віщими птахами; герой, якого пожирає змія; хижий птах (сокіл) у польоті (на наконечниках піхов мечів), звірі, що борються, – відповідно врівноважується поширенням у північному мистецтві пальметки, рослинних східних мотивів, форм поясних бляшок і наконечників, ажурних кресал, аденофор, техніки й декору плетених браслетів і гривень (у ювелірному ремеслі Готланду), руків'я мечів з опущеним перехрестям (типи L, P, X, Z, Æ, від IX до середини XI ст.). Про скандинавське озброєння, його наслідування та запозичення з Півночі типових виробів, а також про засвоєння варягами досягнень східноєвропейської військової справи і зброярського ремесла йшлося в 2.4. Варто додати, що, судячи зі знахідок амулетів-привісок на поселеннях на Рюриковому городищі під Новгородом і в Гніздові, котрі зображають

валькірій, у Скандинавії і на Русі користувався популярністю образ валькірії [193; 200].

Обговорення зазначених речей-гібридів XI ст., розпочате останніми десятиліттями минулого століття, у наукових колах триває й досі [180]. У контексті еволюції русько-скандинавських взаємин і їх вивчення привертають до себе увагу срібні підвіски-амулету у формі людського обличчя, так звані «маски вікінгів». З одного боку, це досить рідкісний тип підвісок, але водночас вони добре вписуються в загальний стильовий контекст зернених прикрас даного періоду. Знахідки їх, надто нечисленні, охоплюють, тим не менш, досить широку територію (від Готланду та Східної Балтії до Москви) і хронологічно також розкидані: від кінця X ст. до кінця XI – початку XII ст.

З приводу підвісок-масок у науковій літературі від самого початку їх дослідження існували дві різні точки зору. Б. Нерман, що опублікував 1929 р. знахідки зі скарбів у Фельхагені на Готланді і в Паравере (Естонія) у межах дослідження зв'язків між Скандинавією та Східною Прибалтикою, вважав естонську знахідку імпортом з Готланду, наводячи як паралелі два варіанти фельхагенських підвісок [316, S. 155]. Сучасні дослідники в Естонії дотримуються тієї ж точки зору на маски зі скарбів Східної Прибалтики [334]. М. Стенбергер, публікуючи готландські скарби, приділив багато уваги як самому скарбу у Фельхагені, так і підвіскам-маскам, вважаючи їх навпаки східним імпортом до Скандинавії [329, S. 197–199]. Більшість сучасних дослідників вважає цей тип амулетів скандинавським за походженням, відзначаючи їх гібридний характер [287, pp. 201, 264; 180, с. 54], причому, як і в усіх випадках, коли ми маємо справу з гібридними речами, не цілком зрозуміле питання про місце їх виробництва. Тут не допомагає порівняння їх у межах регіонів, оскільки існування різних варіантів підвісок у регіонах може бути викликано як різним місцем виробництва, так і зміною речей у часі. Розглянувши всю сукупність знахідок цього типу підвісок, Є. Ю. Новикова дійшла висновку, що амулету у вигляді людського обличчя,

поширені в Скандинавії в епоху вікінгів, на о. Готланд були перероблені в порожнисті підвіски на базі вже уживаної скандинавами техніки виготовлення порожнистих срібних прикрас з тисненням рельєфного зображення і його наступним прикрашанням зерню та сканню. Одночасно з цим підвіски, як і деякі інші ювелірні вироби, отримали орнамент, запозичений скандинавськими (судячи з усього, готландськими) ювелірами зі слов'янських прикрас (так звану «руську» зернь). Зазначений орнамент складався з геометричних фігур і правильних рядів, викладених дрібною зерню. У процесі контактів Готланда з Руссю і Прибалтикою такі вироби готландських ювелірів входили до обидвох регіонів, причому на Русі вони, мабуть, вписувались у місцевий срібний зернений убір завдяки своєрідному орнаменту. Не видається можливим з'ясувати, чи була кожна конкретна річ, знайдена на території Русі або Прибалтики, виготовлена на Готланді, чи могли існувати давньоруські репліки подібних виробів. Відомо, що на Русі також уміли виготовляти порожнисті тиснені прикраси із зерню, але це були речі місцевих, слов'янських типів, тоді як підвіски-маски являли собою скандинавські амулети, які мали значення, імовірно, лише в скандинавському середовищі. Що ж стосується підвісок з московського скарбу, то вони, безсумнівно, вже загубили семантичний зв'язок з язичницькими скандинавськими амулетами, але, на думку Новикової, не слід поспішати зараховувати їх до місцевих, руських виробів. Їх форма явно навіяна підвісками-масками більш раннього періоду. До того ж у складі московського скарбу є ще одна річ, яка свідчить про зв'язки з Готландом – браслет зі звірячими головками, а в Скандинавії кінця XI – початку XII ст. наявні прикраси, котрі, можливо, виготовлялись у наслідування слов'янським: зернь частково заміщена такими ж порожнистими напівсферичними ковпачками, як і на підвісках московського скарбу [186, с. 52–53].

Ще в 1980-х рр. радянські (російські) дослідники (А. Н. Кірпічников [124], Т. А. Пушкіна [201] та інші) довели неспроможність поширеної раніше

в наукових колах думки, що більшість прикрас скандинавських типів, виявлених на території Східної Європи, є привізними. Підставою для такого перегляду стали, по-перше, археологічні знахідки. З Городка на Ловаті походить уламок глиняної ливарної форми для виплавки зооморфних деталей прикрас [95, с. 143, рис. 11, 18], у Старій Ладозі знайдено кілька бракованих виробів, у складі яких роздільник для бус і голка кільцеподібної фібули [130, с. 35–38, рис. VIII, 1, 4]; найчисленніші сліди виробництва виробів з кольорового металу в стилі скандинавського мистецтва X ст., бракованих виробів і формочок походять з Городища [201]. По-друге, письмовими джерелами посвідчено існування на Русі «прийшлих або місцевих майстрів „нової генерації“, які працювали на території Східної Європи за скандинавськими зразками, що „зблякали“» [124, с. 159]. Так, у одному з посмертних руських див Святого Олава фігурує німий зброяр, який отримав зцілення у новгородській церкві св. Олава в XI ст.: «Думали деякі, що він має бути норман, тому що робив зброю, яку вживають тільки варяги» [110, с. 83–84; 52, S. 143–144; 53, р. 93–94; 54, s. 128; 29, к. 124]. По-третє, питання про нормансько-руський взаємовплив у сфері матеріальної культури на базі скандинавського археологічного матеріалу раніше піднімався М. Стенбергером [330, S. 24, N. 34, Abb. 170, 4], Г. Арбманом [273] та іншими дослідниками.

Впізнання, підрахунки і спроби достовірнішої інтерпретації вже згаданих груп речей (суто скандинавських, виробів наслідувального ремесла і предметів-гібридів, що орнаментально й конструктивно являють сплав мотивів і елементів Півночі, Заходу й Сходу), як бачимо, тривають. Питання про те, кому належали зазначені форми і браковані вироби, місцевим майстрам чи вихідцям зі Скандинавії, усе ще відкрите. На думку Анне Стальсберг, стилістичні особливості деяких знахідок (певно йдеться про наслідування і вироби змішаного типу) вказують на виробників або нескандинавського походження, або скандинавів не в першому поколінні [328, р. 72]. З огляду на все вищесказане існування місцевих майстрів не

викликає у мене сумнівів. Що ж стосується ремісників-норманів, то щось стверджувати куди складніше через брак фактичного матеріалу. Багато дослідників як аргумент залучають виявлену на Рюриковому городищі ливарну форму з «мильного каменю», однак зазначений камінь, що добувався в Норвегії майже до Полярного кола, а у Швеції лише в прибережних районах, був важливим торговим товаром (вироби з нього знайдені в 41 місці в Швеції, у 27 місцях у Данії, у 8 – у Німеччині (включаючи Хедебю), а також на Волині) [233, с. 105], а тому неможливо повністю виключити шанс купівлі руським майстром норвезької ливарної форми. Така ж двозначність характерна і для рунічного напису на поминальному камені XI ст.: «Гості, ремісник Асвіда, встановив цей камінь по Тові, який помер на сході, своєму братові» [157]. Невідомо, чи був згаданий Тові також ремісником або ж, наприклад, купцем, і чи не міг він, у такому випадку, торгувати скандинавською ремісничою продукцією.

Дуже важливим джерелом у питанні вивчення матеріальної культури мені видаються рунічні написи, адже їхні типи досить різноманітні (від нанесення на східні монети рунічних графіті і до поминальних каменів [113]) та інформативні (приміром, серед новгородських знахідок рун, вирізаних на кістці, зустрічається рунічний алфавіт XI ст., вирізаний якимсь скандинавом радше з навчальною, аніж з ритуальною метою, що фіксує досить реалістичний рівень культурної практики [226]).

Багата колекція речей XI ст. виявлена в Суздалі, на садибі одного з бояр, можливо, варяга за походженням; комплекс датується за монетою 1031–1051 рр. і, гіпотетично, утворився у зв'язку з пожежею 1096 р. Серед знахідок – ливарна форма для виготовлення прикрас, серед яких, поряд зі східноєвропейською лунницею, вирізані дві круглі підвіски: на одній зображено Одіна з воронами, на іншій в орнаментальну кайму включено рунічний напис, який вказує на приналежність амулета якомусь Олаву.

Близька за часом цій знахідці гральна кістка з Полоцька, на якій рунами вирізане побажання удачі (*kapi*). У культурі давньоруського населення міст,

пов'язаних з присутністю варягів на Русі, рунічна писемність епізодично використовувалася як у культових, так і в побутових цілях, очевидно, у варязькому середовищі [160].

Великий інтерес являє колекція написів і малюнків на кістці, виявлена при розкопках невеликого укріплення, що прикривало західний кордон Полоцького князівства і, ймовірно, служило митним пунктом на Західній Двіні, у городищі поблизу села Масківці. Тут знайдено понад 100 кісток зі знаками; з 310 накреслень приблизно 260 (25 видів знаків) ототожнюються з рунами [114]. Судячи з розмітки кісток, характеру прочитаних слів, загальному контексту знахідок, вони, можливо, являють собою залишки своєрідної технічної документації, відомості митного пункту, у якому розташовувався в XI–XII ст. варязький гарнізон з чиновниками, підлеглими полоцькому князю. Отже, речі з рунічними написами на них, знайдені в міських центрах Давньої Русі XI–XII ст., дозволяють констатувати адміністративно-господарські, побутові й сакральні-магічні сфери тогочасних слов'яно-скандинавських контактів.

Становлення прикладного мистецтва, архітектури, живопису, літератури Давньоруської держави значною мірою відображало знайомство з європейською культурою, і не лише за допомогою найближчих сусідів Русі – західних слов'ян і угорців, балтів і фіно-угрів, скандинавських вікінгів на північному заході і тюркських кочівників на південному сході. У період утворення Давньоруської держави інтенсивні зовнішні зв'язки охопили величезний простір, від Британії до Багдада. Вузлами зосередження цих зв'язків і цінностей та образів, що надходили за новими каналами комунікацій, стали найбільші давньоруські міста і передусім Київ. Митця тут оточував строкатий світ різнобарвних образів далеких і близьких країн, а скандинавські вироби з притаманною їм звірячою орнаментикою, сюжетами смертельної боротьби тощо, які відображали північну «епоху вікінгів» з її руйнацією старого світу, у період такої ж інтенсивної ломки дофеодальних підвалин деякий час імпонували і дружинникам Русі. Однак це мистецтво,

кризове й швидкоплинне за самою своєю природою, навіть у себе на батьківщині відмирає як тільки язичництво змінюється християнством. Нові ідеологічні цінності як у Скандинавії, так і на Русі підпорядковують творчу діяльність і її образний лад дисципліні державно організованої феодалної ієрархії, що диктує вже нові, середньовічні форми мистецтва.

На думку більшості дослідників, руське мистецтво у випадку північних запозичень часто прагнуло їх помітно пом'якшити і видозмінити, продовжуючи і розвиваючи у своїх «мирних» рослинних мотивах елліністичні традиції, надаючи середземноморським мотивами місцевого забарвлення, знаходячи їм власну інтерпретацію. Водночас руські художники продовжували оперувати спільними зі скандинавами мотивами і сюжетами, знали і виробляли спільну мову символів, комбінували симпатичні їм візерунки. При всьому цьому очевидна життєстійкість київського художнього ремесла: воно пережило крах язичницького світу і цілком ужилося з християнством, надавши вирішального впливу формуванню середньовічного руського мистецтва. Сила слов'яно-руської художньої творчості проявилась і в тому, що, ледве зміцнівши, вона вплинула на північну майстерність. У скандинавській орнаментиці, уже починаючи з ранніх етапів «епохи вікінгів», відзначених першими контактами зі слов'янськими землями, а насамперед у міру розвитку цих контактів, рослинні мотиви, ритмічне стрічкове плетіння все більше витісняли вкорінені, традиційні звірині образи. Переробка скандинавського мистецтва почалася далеко від його батьківщини, на просторах Східної Європи. Імпульси мистецтва Сходу в північному художньому ремеслі при найближчому розгляді виявляються слов'яно-руськими.

Потрібно підкреслити, що Києву належить визначна роль у становленні руського мистецтва. Упродовж X ст. тут «кипить» напружена робота: скандинавські, візантійські, арабські, угорські, великоморавські художні імпульси переробляються в єдиний, самостійний стилістичний напрям. Йому притаманні рослинний плетений орнамент, спокійні «килимові» візерунки,

неприйняття напружених північних звіриних мотивів і агресивних чудовиськ, звернення до власних епічних мотивів. Уже в цей період створюються шедеври одночасно «національної» і світової художньої ваги: такі, приміром, як руків'я і піхви так званої «шаблі Карла Великого», Тур'ї роги з Чернігова, металеві збруйні убори. Окремі елементи мистецтва сусідніх країн, звичайно, наявні й утримуються в мистецтві київських (та інших міських) ремісників, але вже з другої половини X ст. вони обрали власний оригінальний шлях [35].

XII століття було часом активних контактів Візантії та Західної Європи. У системі цих взаємин Візантія була стороною, у якій переважно запозичували ідеї, включаючи художні. Даний процес не обійшов стороною і скандинавські країни, зокрема острів Готланд. Однак острів мав деякі особливості: тут мистецтво Візантії було постійним чинником, котрий діяв на художнє життя впродовж тривалішого проміжку часу, що розпочався задовго до XII ст. Це підтверджують археологічні знахідки, пам'ятки живопису і скульптури. Найповніше уявлення про мистецтво Готланда XII ст. дає живопис, оскільки він представлений різночасними пам'ятками, що порівняно непогано збереглися. До першої половини століття відносять фрагменти розписних дощок, виявлених у церквах парафій Еке, Сундре і Дальхема. До другої половини століття належать фрескові ансамблі, що збереглися переважно в храмах парафій Гарда і Челунге.

Розглядаючи пам'ятки живопису острова, усі дослідники небезпідставно пов'язують їх з традиціями візантійсько-руського мистецтва. Для пояснення настільки великого значення візантійського чинника в художній культурі острова XII ст. вчені пропонували різні моделі реконструкції соціокультурного життя Готланду.

Існує принаймні три такі моделі. Перша була розроблена Е. Пільтц і Е. Лагерльофом [36]. Відповідно до цієї концепції Готланду XII ст. являв собою своєрідний «острівець Східної Європи», де існували руські подвір'я, працювали руські майстри. Ця модель заснована на тому, що ансамблі

панельного живопису виконані руськими майстрами. Пам'ятки фрескового живопису створені, на думку вчених, одночасно, у середині XII ст. руськими або візантійськими художниками. Замовниками декорації храмів виступали руські громади, підтвердженням чому, як вважають дослідники, є сам розпис. Власну концепцію вчені також обґрунтовують історичними даними про тривалі взаємозв'язки острова зі Східною Європою і Візантією.

Друга модель діаметрально протилежна першій. Вона запропонована Е. А. Гордієнко, яка вважає, що фрески церков Гарда і Челунге являють собою «відправні точки двох течій у скандинавському мистецтві кінця XII – першої половини XIII ст.» [37]. Інакше кажучи, художня культура Готланду вписується в скандинавську історію мистецтва. Дослідниця вважає, що розписи церков у парафіях Гарда і Челунге виконані місцевими, готландськими майстрами на межі XII–XIII ст. При цьому вона не заперечує наявності візантійських рис у фресках обох храмів, пояснюючи їх тісними контактами Готланда і Новгороду, насамперед торговими, які не могли не відбитися на мистецтві острова. Панельний живопис дослідниця не розглядає.

Третя модель займає проміжне становище між вищезгаданими. Вона вибудовується з висновків, зроблених А. Катлером і Г. Сванстрьомом [37]. Учені допускають, що в XII ст. на Готланді основоположною була західноєвропейська традиція. Про це свідчать архітектура і скульптура, що пасують художнім тенденціям Західної Європи. Однак завдяки особливостям географічного положення й історичного розвитку острова, тут на межі XII–XIII ст. виникають вогнища русько-візантійської культури. Цікаві нам пам'ятки острова являють собою, на їх думку, разове явище, обумовлене збігом певних історичних обставин. Такого роду пам'ятки могли з'являтися на острові впродовж порівняно короткого проміжку часу, який Г. Сванстрьом обмежує першою третью XIII ст. – періодом, коли, на думку вченого, були побудовані руська церква і храм Св. Ларса у Вісбю. Ця концепція ґрунтується на двох положеннях: 1) твердження Г. Сванстрьома про те, що

всі три групи панельних розписів були замовлені руськими купцями і виконані в другій половині XII ст. однією артільлю руських майстрів; 2) думки обох дослідників, що фресковий живопис у Гарді і Челунге виник одночасно на межі XII–XIII ст. і виконаний руськими або візантійськими майстрами.

Матеріали, накопичені до цього моменту, серед них і результати порівняльного стилістичного аналізу, зробленого С. Я. Васильєвою [38], дозволили їй запропонувати ще одну, на мій погляд цілком переконливу, модель формування та існування візантійського компонента в художній культурі Готланда. Васильєва вважає, що до XII ст. на Готланді – завдяки географічному положенню острова, його близькості як до світу Давньої Русі та Візантії, так і Західної Європи, активним торговельним контактам з цими регіонами – склався клімат постійного культурного взаємообміну. Подібні явища мали місце, наприклад, у Венеції, на острові Райхенау. Саме це і визначило специфіку сформованої на Готланді острівної культури, яка майже не має аналогій у Скандинавії. Серед збережених розписів усієї Скандинавії існує лише одна пам'ятка – фрески храму парафії Торпа в області Вестманланд (Центральна Швеція), які зіставні з живописом цікавих нам пам'яток Готланду. Це, у свою чергу, лише підтверджує те, що існувала можливість запрошення й візиту до Швеції майстрів, вихованих у східно-християнській художній традиції. Пам'ятки Готланду говорять про те, що острів являв собою своєрідний осередок культури, де художні традиції Візантії отримали активний розвиток.

Розгляд русько-скандинавської культурної взаємодії був би неповним без згадки норвезько-шведської дискусії про походження зрубної техніки будівництва, настільки характерної для Норвегії та Швеції. У Норвегії стало аксіомою, що дана техніка проникла туди з Русі впродовж або наприкінці епохи вікінгів, стверджує Анне Стальсберг [39]. Найбільш ранні справжні зрубні будинки в Норвегії та Швеції датуються XI ст., і дослідникам здавалося природним шукати коріння техніки на Русі, де зрубні будинки

відомі вже з VIII–IX ст. (у Старій Ладозі, у фіно-угорському городищі Березняки на Верхній Волзі III–V ст.). Однак Стальсберг не підтримує цю гіпотезу, аргументуючи, що між зрубними традиціями Норвегії та Швеції, з одного боку, і Русі – з другого, є істотні відмінності. Ранній руський (слов'янський) спосіб рубки зрубу, в обло, дуже простий, і він майже не розвивався з VIII ст. Зруби даного слов'янського типу відомі в Норвегії в містах, де в XI–XII ст. так будували житла. Пізніше, аж до наших днів, у сільській місцевості так будували тільки такі грубі споруди як колодязі, бики мостів, сінники на випасі. Уже в XI ст. в Норвегії стає відомим принципово інший спосіб рубки зрубу, на основі якого зрубна техніка в Норвегії розвивалася далі (досконалий спосіб рубки зрубу з'явився в XIII ст.). Існування двох традицій змушує дослідницю сумніватись у теорії про спільне коріння норвезько-шведської і руської зрубних технік. Не можна не погодитися з тим, що для ширшого обговорення питання про запозичення зрубної техніки потрібне вивчення того, як могли переноситися ремісничі знання та досвід і як швидко вони могли набути великого поширення і потрапити всюди, де був дешевий будівельний матеріал; також потрібні хорологічне і хронологічне дослідження на основі точної фіксації всіх відомих типів зрубної техніки в Європі та Азії. Головна проблема, яка ускладнює подальше вивчення, полягає в тому, що дерево гниє і накопичення знань залежить від випадковостей умов збереження, що впливають на репрезентативність огляду.

Спираючись на на вищесказане, можна дійти такого висновку: слов'яно-скандинавські взаємини, являючи собою органічну частину Балтійської цивілізації загалом, були прикладом взаємно сприятливого союзу стадіально близьких, але безсумнівно самодостатніх культур і суспільств. До початку XI ст. із загальнішого культурного фонду «епохи вікінгів» виокремилися згодом різні (хоч і такі, що продовжували взаємообмін) скандинавський і руський шляхи культурного розвитку, що разом із перетворенням відносин Давньої Русі і Скандинавських країн на

міждержавні стало, розглядаючи ширше, початком нового цивілізаційного етапу.

3.2. Зміст і особливості літературних відносин

Русько-скандинавські літературні відносини епохи середньовіччя – особлива сфера, що вимагає специфічних методів дослідження, тому я торкнуся її лише остільки, оскільки це необхідно в межах даного дослідження. Як вже неодноразово зазначалося, скандинави зіграли свою роль у формуванні руського дружинного озброєння, посприяли розвитку на Русі прикладного мистецтва [96], виступили і як культурні посередники між Давньою Руссю та іншими країнами, наприклад Візантією й Англією [81].

Деякі дослідники вважають гідними довіри вказівки саг на «енергію і самостійність» [214, с. 23] давньоруських княгинь варязького походження, що були при княжих дворах «найбільш дійсними провідниками іноземного культурного впливу» [72, с. 20]. Однак, пам'ятаючи стереотипне сагове зображення дружин-скандинавок руських князів [148, с. 123] (котре автор розглянув у 2.2.), слід з обережністю давати оцінку їх діяльності на Русі. Але докази М. П. Алексеєва щодо примітної ролі дружини Володимира Мономаха Гіти (Гіди) Харальдсдоттір (Guði Haraldsdóttir) в історії давньоруської освіти видаються досить переконливими [62].

Справа в тому, що в Exeter-Book на л. 80a–81b рукопису, серед інших творів релігійного і дидактичного змісту, міститься цікава пам'ятка, не озаглавлена в оригіналі, але зазвичай звана видавцями “Fäder Larcwidas” – «Батьківські повчання» [58], створення якої орієнтовно відносять до початку VIII ст. [320, S. 68, 110]. Ця пам'ятка дійшла до нас у єдиному зазначеному списку, але, напевне, свого часу була досить поширеною, хоча й у певному середовищі. Згідно з М. П. Алексеєвим, «Батьківські повчання» являють собою своєрідний шкільний і виховний посібник, спеціально пристосований

для занять із підростаючими членами королівської сім'ї. Разом із фактом належності згаданого вище списку «Батьківських повчань» єпископа Леофріка, близького до короля Едуарда, змусило дослідника зробити припущення, що ця пам'ятка могла бути відома Гіті Харольдівні так само, як і її братам, котрі 1066 року, імовірно, ледь вийшли зі шкільного віку. «Чому не припустити далі – зауважує Алексєєв, – що вже перебуваючи на Русі, того часу, коли її сини від Володимира Мономаха, разом із первістком Мстиславом, названим в пам'ять діда Гарольдом, досягли шкільного віку, Гіта не могла дати своєму чоловікові ідею написати аналогічний твір?» [62, с. 61].

Далі вчений переконливо доводить міжнародну поширеність різних «Повчань» батька до сина (або дітей) і їх величезну популярність у всіх окремих літературах Заходу. А також і те, що ніде ці повчання не отримали такого великого і настільки раннього поширення, як в Англії, де захоплювалися ними вже в англосаксонську епоху. Алексєєв вважає цікавим те, що в Англії, настільки відкритої в Середні віки континентальним літературним впливам, окрім латинських повчань, були відомі і французькі «Castoiment», і німецькі аналогії, і навіть візантійські: так, відоме у візантійській літературі повчання батька до сина, зване зазвичай «Спанеа», збереглося в оксфордському рукописі в редакції, що значно відрізняється від звичайної. Почасті подібна до неї і та руська редакція пам'ятки, котра сходить до південно-слов'янських перекладів і була відкрита академіком Н. К. Нікольським у виданому Є. В. Петуховим під виглядом оригінального руського твору рукописі [62, с. 69]. Перерахувавши безліч подібних «Повчань» у руській літературі, з яких ще далеко не всі видані, Н. К. Нікольський зауважує, що для з'ясування питання про походження найдавнішої з руських пам'яток даного роду – «Слова деякого батька до сина свого» Святославова Ізборніка 1076 р., «потрібен ще довгий перегляд аналогічних (не лише за формою, але й за змістом) настанов, що

зустрічаються у візантійській і слов'янській літературах як у різних житіях, так і у вигляді окремих „Повчань“» [182, с. 203–205].

Не вважаючи можливим упевнено стверджувати про безпосередню або непрямую спорідненість «Повчань» Володимира Мономаха [55] та англосаксонських “Fäder Larcwidas” до побудови єдиного ланцюга повчань батька до сина у світовій середньовічній літературі (де як окремі ланки знайшли б своє місце пам'ятки візантійські і латинські, слов'янські, романські та германські), М. П. Алексєєв все ж допускає, що встановлена ним аналогія може виявитися важливою насамперед для з'ясування питання про форму «Повчання» Володимира Мономаха. У дослідженні цього питання, на його думку, велике значення повинні мати саме літературні аналогії, лише завдяки яким вочевидь і можливо реконструювати надто зруйнований часом первісний вигляд твору Мономаха. Серед згаданих особлива роль має належати саме такій ранній пам'ятці, як “Fäder Larcwidas”, яка старша багатьох не тільки латинських, але й візантійських пам'яток цього роду.

Унаслідок зіставлення згаданої англосаксонської пам'ятки з боку її формальної будови з «Повчанням» Мономаха дослідник дійшов висновку, що між обома творами багато спільного: очікувано схожі загальні місця, які можна зустріти і в багатьох інших творах християнської літератури, але важливим є те, що обом пам'яткам надано подібної форми [62, с. 79]. Через брак даних Алексєєв не береться довести, що в основі цієї подібності лежить безпосереднє запозичення, однак стверджує про існування спільного для повчань джерела, яким, на його думку, є Соломонові «Притчі».

Зв'язок “Fäder Larcwidas” із «Притчами» відзначив Ген-Брінк [282, S. 22]; до аналогічного висновку для давньоруської пам'ятки дійшов Н.В. Шляков [255]. Останній вважає, що «Повчання» написано «під сильним впливом богослужіння першого тижня посту; не без впливу і тих „книг княжих“, з яких обирав укладач Святославова Ізборніка 1076 р., а може і самого збірника. Ідею ж написати повчання дали особливо паремії з

Приповістей Соломона і послання духовенства до князів з приводу поста, котрі того часу були у звичаї» [62, с. 110]. І він же, раніше, про повчання Святославова Ізборніка: «Ці послання безсумнівно були відомі Мономаху і повинні були відбитися на його „Повчанні“... але поштовх до появи як їх самих, так і „Повчання“ Мономаха, дала безсумнівно „Книга Приповістей Соломоніх“» [62, с. 90–91].

Існування цього спільного для англосаксонського і давньоруського творів джерела зайвий раз підтверджує припущення М. П. Алексеєва: якщо з «Притч» Соломонових, у двох окремих випадках, на різних кінцях середньовічного світу могли вийти два твори, подібні за формою і, можливо, за своїм призначенням, то це означає, що між ними могли бути й усні посередники, що надихнули на створення подібних творів.

Цим міркуванням, утім, не усувається можлива залежність «Повчання» Мономаха від візантійських і слов'янських джерел, оскільки немає ніякого сумніву, що Мономах досить розумівся у візантійській і слов'янській літературах. Так, у його «Повчанні» знайдено де безсумнівні, а де ймовірні сліди Прологу, Шестодніву, Бесіди Василя Великого, слова Григорія Богослова, слова Афанасія Синаїта, учительного Євангелія єпископа болгарського Костянтина тощо. Завдяки дослідженню Алексеєва стало можливим додати до них вказівку на можливість знайомства князя з англосаксонською пам'яткою, нехай навіть в усному переказі.

На закінчення погоджуся з висновком про те, що йдеться «не стільки про запозичення, скільки про аналогію, яка, як би ми до неї не поставилися, у будь-якому разі підкреслить культурну близькість настільки, здавалося б, далеких одна від одної земель, як Англія (а з урахуванням міцності тогочасних політичних, культурних та інших англо-данських зв'язків, також і Данія – *В. П.*) і Русь у XI ст.» [62, с. 80]

Як уже було розглянуто в 2.1 даного дослідження, саги через свою літературно-художню специфіку далеко не в усьому можуть служити достовірним джерелом для вивчення історії русько-скандинавських

культурних відносин. Описи варязьких пригод на Русі рясніють романтичними і казковими «бродячими» мотивами: тут і корабельні аварії, і розбійники, і викрадення, і чудові порятунки й пізнавання. У «сагах про давні часи» була обов'язковою казкова фантастика, і в багатьох з них змальовуються поїздки до далеких міфічних країн і передусім «на схід», тобто, зокрема, у Гардаріки (на Русь). Тому і в сагах, що описують події X–XI ст., поїздки в Гардаріки зазвичай більше схожі на сагу про давні часи, аніж на сагу про ближчу епоху. Також, як мною вже зазначалося, літературний етикет передбачав героїзацію образу скандинава на Русі.

Ісландські скальди були відомі всюди, куди ступала нога скандинава, – від дворів норманських государів, розкиданих по всьому узбережжю Північної Європи, до Іспанії, Сицилії, Візантії та Києва. Скальди відігравали велику роль при війську Олава Трюггвасона [220], який, за свідченнями ісландських саг, провів кілька років при дворі конунга Вальдамара (князя Володимира Святославича). При дворі ж Ярослава Мудрого бували знамениті норвезькі скальди Харальд Сміливий і Сігват, улюблений пісняр Олава Харальдссона. У підрозділі 2.2 йшлося про Харальда Суворого, котрий сватався до доньки князя Єлизавети Ярославни (Еллісів) – він також був й одним з пізніх норвезьких скальдів. Поетичного мистецтва конунг навчився у своїх ісландських родичів, а життя прожив не менш яскраве, ніж, приміром, герой «Саги про Егіля» ісландський скальд Егіль Скаллагрімссон. Р. М. Самарін вказує, що «пісня Харальда про Ярославну – характерний приклад любовної лірики скальдів [220]», але, на думку Т. Н. Джаксон, «такого роду „любовна лірика“ для творчості північних скальдів надто не типова („Но северные скальды грубы, / Не знают радостей игры, / И северным дружинам любви / Янтарь, пожары и пиры“). – О. Мандельштам» [110]. Що ж до адресата згаданих „віс радості“, то в них ім'я Єлизавети не назване: «Корабель пройшов повз обширну Сицилію; швидко йшов корабель, на якому були хоробрі мужі; ми були горді, як і можна було очікувати;

найменше чекаю я, щоб боягуз досяг того ж; але все ж таки дівчина в Гардах немов і не хоче мене знати» [212, с. 58].

За іронічним зауваженням Д. М. Шарипкіна [250], складена Харальдом пісня пригодилася йому в багатьох «Гардах» для залицання за численними дівчатами: у сагах описано історію викрадення Харальдом візантійської принцеси Марії, ще однієї «дівчини у Гардах», адже «„Гарди“, „Гардаріки“ і „Хольмгард“ в сагах здебільшого не стільки реальні, скільки епіко-географічні позначення»; а в «Книзі з Плоского острова» говориться навіть, що кохану Харальда, гардську діву, звали не Єлизавета і не Марія, а «Сількісів, дочка Хакі» [212, с. 71]. Дослідники зазначили, що згадана Сількісів – персонаж не історичний, а казковий [212, с. 71]. Що ж стосується «дівичі Марії», що фігурує в цій історії, то, за зауваженням В.Г. Васильєвського, «Марія, звичайно, згадується в сучасній Гаральду візантійській історії, але це була мати імператора Михаїла V, скинутого з престолу й осліпленого. Якщо її викрав норвезький герой у часи Костянтина IX (сага розповідає про викрадення слідом за осліпленням Мономаха), то варто подивуватися його вибору, оскільки це була вже занадто літня жінка» [81, с. 280]. Романтична історія з закоханістю Харальда в принцесу Марію і ревнощами імператриці Зої нагадує досліднику «сюжет німецької поеми про короля Ротера», а також «Сагу про Тідрека Бернського». «Не наша справа розбирати, яке сказання мало вплив на утворення, склад і розвиток іншого. Але, напевне, повість про Харальда в XII столітті у своїй любовно-романтичній частині розповідалась трохи інакше. Вільгельм Мальмьосберійський (пом. 1141), плутаючи Гаральда щодо прізвиська, але правильно називаючи його братом св. Олава, пише, що він у юності, перебуваючи на службі візантійського імператора, збезчестив одну знатну жінку і за те, за наказом імператора, був кинутий на поживу леву, але лише голими руками задушив звіра... (Це повторюється і в інших пізніших письменників). Тепер цього лева немає в Гаральдовій сазі, але дуже

ймовірно, що він у ній був, так само, як є сцена з убивством лева в поемі про короля Ротера» [81, с. 236, 237, 238].

Ще спірнішим є питання про так звані варязькі усні перекази у складі «Повісті минулих літ». Як відомо, до їх кола відносять кілька оповідань: про покликання на Русь Рюрика з братами, про військові походи і дивовижну загибель Олега, про пригоди князя Ігоря і княгині Ольги, про одруження Володимира Святославича тощо. Наукова література про ці перекази неозора [118; 143, с. 158–160; 144; 230; 252; 253; 353]. Частина дослідників вважала, що всі розповіді, героями яких є варязькі князі на Русі, – варязькі за своїм походженням [332; 322]. Решта вчених, розсудивши, «якщо переказ... говорить про варягів, то це ще не означає, що тільки ці останні були середовищем, у якому він склався» [212, с. 162], віднесла «варязькі оповіді» у складі найдавнішого літопису до творів споконвічно руського дружинного фольклору [222; 69]. Висувалися компромісні гіпотези, згідно з якими «варязькі» перекази, хоча і занесені на Русь скандинавами, за своїм походженням є греко- та східно-античними [326]. Однак роль культуртрегерів варягам загалом не була властива [212, с. 29], оскільки вони прямували до Візантії і на Русь аж ніяк не для збирання та літературної обробки фольклорного й етнографічного матеріалу. До того ж грецькі і близькосхідні перекази могли занестися на Русь не варягами, а самими греками або слов'янами [250]. Також допускалося, що «варязькі» розповіді в «Повісті минулих літ» і схожі на них романтичні епізоди в сагах створені незалежно один від одного, але з орієнтацією на загальні літературно-історичні джерела [281, S. 109–112], які до нас не дійшли, і відновлюються за допомогою «вищої критики тексту» (так звані хронікати) [61, с. 26]. Найпереконливішою мені видається гіпотеза І. П. Шаскольського, згідно з якою «поява однотипних сюжетів ставала наслідком однакового рівня суспільного розвитку або була відображенням усною народною творчістю історичних подій, причому скандинавські саги активно відгукувалися на руські події» [224]. Щодо ж використання варязьких переказів у

найдавнішому руському літописі – дослідник зазначає, що ґрунтовний текстологічний аналіз, а також порівняння текстів не підтверджують цієї думки А. Стендер-Петерсена [332; 274, р. 89; 212, с. 195–236].

Також видається хибним не піддавати жодному сумніву те, що літературно-фольклорні зв'язки між Руссю і Скандинавією завжди були такими ж інтенсивними, як торгові та військово-політичні. Як слушно зауважує Д. М. Шарипкін, варягів на Русі було чимало, однак дещо пізніше вона піддалася навалі куди численніших, ніж варязькі дружини, монголо-татарських полчищ, а про багатство русько-татарських літературних відносин тієї пори говорити не доводиться. «...Східні сюжети проникали до нас через західні кордони Русі, від західноєвропейських народів» [141, с. 12]. І справа, певне, не лише в тому, що руси з культурного боку стояли на вищому щаблі – історія знає скільки завгодно випадків, коли «варвари» досить сильно культурно впливали на цивілізованішу націю. Очевидно, з певного часу мав місце свідомий опір скандинавському впливу. На запитання: чому сліди «стилю вікінгів» у мистецтві Русі кінця XII ст. «менш значні, ніж можна було очікувати?» [96, с. 235] – Є. А. Ридзевська відповідає так: «У міру загострення в клерикальних колах конфесійних суперечностей між східною і західною церквою, сам термін „варязький“, „варязька віра“, став пов'язуватись із католицизмом, з латинством, варяги більше не трактуються як фактор перенесення християнства з Греції» [213, с. 9]. Отже, у XII столітті культурний вплив скандинавів почав відкидатися руською стороною. Як мені видається, про це можна судити за визначним твором давньоруської літератури – «Словом о полку Ігоревім».

Припущення, що «Слово» має щось спільне із сагами і поезією скальдів, не доведене і не спростоване, однак учені вказували на важливість цього питання [100, с. 371; 189, с. 14; 203, с. 109; 192, с. 81–87; 325, р. 99–124]. Для відповіді на нього необхідно з'ясувати, які традиції розвивав автор «Слова» в історії руської літератури як частини літератури всесвітньої і від яких традицій він відмовлявся. І тут на перший план виступає предтеча

великого поета – віщий Боян. Література про нього величезна, але ті слова, якими він схарактеризований на початку поеми («Боянь бо вѣщій, аще кому хотяше пѣснь творити, то растѣкашеться мыслію по древу, сѣрымъ вѣлкомъ по земли, шизымъ орломъ подъ облакы»), ще не пояснені досить переконливо.

Пам'ятка була відкрита на початку ХІХ століття, в епоху літературного преромантизму. Природно, що «Слово» осмислювалося його першовідкривачами в душі свого часу. За уявленнями романтиків, давній пісняр, будь то Гомер чи Оссіан, відрізнявся неприборканою фантазією, що не підкорялася ніяким естетичним нормам і канонам. Брязкаючи на лірі або арфі, він складав свої «солодкі гімни» про найважливіші події навколишньої дійсності. Він солодкогосло співав, і не було перепон для його епічного натхнення: його слухала вся природа, з якою його піднесена душа і чутливе серце перебували в найтіснішій спорідненості. Люди давнини, наївні й простодушні, обожнювали співака, і скрізь його супроводжувала гучна слава. Так було потрактовано і образ Бояна [18, с. 2; 231, с. 9]. Звичайно, скандинавські скальди, що реально існували та були насправді давніми й притому придворними співцями, у таку умоглядну схему не вкладалися.

Як не дивно, подібні типово преромантичні уявлення про давньоруського співця Бояна пережили епоху романтизму і реалізму та – у деяких головних своїх рисах – дожили до наших днів (ці ж уявлення почасти послужили фундаментом, на якому будують свою аргументацію скептики) [101, с. 94]. Весь цей час знаходилися критики, які, говорячи про Бояна, полишали академічну стриманість і сповнювалися піїтичного захоплення. Тоді все, що сказано в «Слові» про Бояна, розумілося як збір компліментів, що йдуть один за іншим з усе зростаючою інтенсивністю: дуже добре, що Боян – віщий, що він розтікався по древу, пам'ятав усобиці, напускав соколів на лебедів. Завершене вираження концепція про геніального і натхненного Бояна набула під пером Є. В. Барсова [70, с. 301, 303].

Ф. І. Буслаєв, як і більшість його сучасників, бачив у характеристиці Бояна «піднесення і розширення творчої фантазії», хоча й усвідомлював, що тут, зрозуміло, не піднесеність образу думки і широта погляду в сучасному розумінні цих слів [78, с. 394]. Як паралель згаданій характеристиці Буслаєв наводив зачин російської народної пісні:

Высота ли, высота поднебесная,
Глубота, глубота окиян море;
Широко раздолье по всей земли,
Глубоки омуты днепровские...

Однак ця подібність, на думку дослідника «Слова» Д. М. Шарипкіна [250], суто зовнішня. Таку широту в архаїчного співця досі ніде відкрити не вдавалося. Співаків, чия фантазія не підпорядковувалася б суворим естетичним нормам і буяла в піднебессі, історія літератури не знає. Неприборканий творчий порив у пісенній славі князю недоречний; вона створюється за суворими правилами, на певний випадок, з певного приводу і на відому особу. У зачині «Слова» йдеться не про безмежність Боянового натхнення – навпаки, автор «Слова» визначає йому чіткі межі.

Інші дослідники припускали, що характеристика Бояна – риторичний вступ, розроблений за прийомами класичної поетики й обов'язковий для будь-якого епічного поета візантійської школи. Боян «заміняє автору музу» [161, с. 62]. Олександр Веселовський писав: «Дружинні співаки забуті. Так забутий був наш Боян; стилю його „замислень“ не розкрити під риторичною фразеологією автора „Слова о полку Ігоревім“» [82, с. 321]. На думку М. Халанського, весь вступ змальовує, як Боян «розбігався мислю по гусях, по струнах, надумував слова пісні та мелодію і беручи перші акорди (як чинять теперішні бандуристи)». При цьому Халанський помічав, що «музичний інструмент, під акомпанемент якого давні північногерманські співаки оповідали свої пісні, арфа, в англосаксонській поезії називається деревом веселощів (*gomenvudu*)» [245, с. 216–217]. Дійсно, один із смислових пластів вступу – це Боянова гра на якомусь музичному інструменті, позначеному

розгорнутим багаточленним метафоричним перифразом, основотвірний елемент якого («древо») досить поширений як образна основа багатьох давньопівнічних кенінгів [60, с. 30]. Метафора в зачині «Слова» змушує музичний інструмент Бояна набути космічно-величезних масштабів, роблячи його як би осередком людського світу. Д. М. Шарипкін задається питанням, чому ж автор «Слова» такий противник натхненної гри на музичних інструментах, і доходить висновку, що, очевидно, зачин у «Слові» має й інший сенс: суперечка з Бояном – не застиглий риторичний прийом, а проголошення нового естетичного кредо. Так думав А. С. Пушкін: «...невідомий творець „Слова о полку Ігоревім“ не забув оголосити на початку своєї поеми, що він буде співати по-своєму, по-новому, а не тягнутися слідами старого Бояна. ...Не вирішу, чи дорікає тут Боянові чи хвалить, але, у будь-якому випадку, поет наводить це місце як приклад того, як складали пісні в давнину. ...Живий і швидкий опис вартий іносказань солов'я старого часу» [360, с. 149]. У ХХ ст. цю думку науково обґрунтували Д. С. Ліхачов [140, с. 30; 142, с. 59, 117–118] і Г. Н. Пospelов [195, с. 42–45].

Шарипкін доводить, що піснетворчість Бояна із стадіально-типологічного боку перебуває в спорідненості з поезією скальдів і що про це можна судити з тексту «Слова»; похвальні пісні скальдів і Бояна являють собою стадію, проміжну між фольклором і літературою, коли виділяється саме поняття поезії, відбувається перехід «від співака до поета» (А. Н. Веселовський), «від панування безособової фольклорної творчості до усвідомленого особового авторства» [238, с. 144]. Текст «Слова» дає досліднику підставу вважати, що Боян був безпосередньо знайомий зі скандинавською скальдичною традицією, а може і вчився у варязьких скальдів.

Варто погодитися з тим, що похвальні пісні Бояна за формою повинні були відрізнятися від тих похвальних пісень (драп) скальдів конунгам, котрі до нас дійшли. Поезія скальдів не може дати абсолютно чіткого уявлення про творчість Бояна – хоча б тому, що скальдичні вірші Х–ХІ ст. записані лише в

XIII столітті: двісті-триста років вони побутували в усній традиції, піддаючись спотворенню й позбавляючись смислу. Боян міг уводити у свої пісні різні новації, що не заборонялося скальдичною поетикою. Метафори Бояна могли бути простішими і прозорішими, ніж у скальдів, вільніше висловлювати абстрактні поняття (як кенінги в стародавній англосаксонській поезії) [376], у більшому обсязі містити християнсько-біблійний стилістичний елемент. І все ж таки в Боянових піснях, звернених до князів, не було поривів романтичної фантазії, філософської глибини або ліризму. Зміст цих пісень, які зараховувалися до найконсервативнішого жанру скальдичної поезії, досить трафаретний, скам'яніло-схематичний і стереотипний. Називалось ім'я князя, що прославлявся, імена його славних предків і уражених ним ворогів. Похвальна пісня «може початись із пропозиції вислухати створені скальдом вірші. Далі завжди слідує перелік подій у хронологічному порядку, прославляється хоробрість і щедрість того, кому присвячена пісня, згадуються приводи і битви, наводяться власні імена та географічні назви, причому, повторюються все ті ж традиційні деталі – біг прикрашених щитами кораблів (про кораблі Боян, імовірно, не співав, оскільки прославляв князів за їх перемоги в сухопутних боях – *В. П.*), блискання мечів, потоки крові, пожирання трупів вовками, воронами й орлами» [237, с. 101–102]. Скальдична строфа будувалася за такою нескладною сюжетною схемою:

(Такий-то) король висунув свій стяг,
 Обагрив свій меч (у такому-то місці),
 Він звернув у втечу ворогів,
 Вони (такі-то) побігли перед ним.

Важливо відзначити здогад Шарипкіна про те, що автор «Слова» міг бути знайомий з поезією скальдів і безпосередньо, незалежно від Бояна. У «Слові», зазначає дослідник, використовуються окремі стилістичні прийоми, що наводять на думку про скальдів; однак ці гіпотетичні елементи скандинавського впливу в тексті «Слова» не являють собою системи – на

противагу похвальним пісням Бояна, де скальдичні прийоми й образи становлять міцну стилістичну структуру. У цьому полягає відмінність поезії Бояна від «Слова».

Отже, порівняно з піснетворчістю Бояна «Слово» – новий, вищий етап в історії літератури, породжений «інтенсивним зростанням народних основ руської культури» [142, с. 210]. У Скандинавії сага не відкинула поезію скальдів, вона канонізувала її як історичне свідоцтво. «Слово о полку Ігоревім» відмовилося від поезії цього типу, чужої духу руського героїчного епосу, що розвивався.

Як бачимо, русько-скандинавські літературні зв'язки характеризувалися деяким паралелізмом і були взаємозбагачувальними до певного часу, проте загалом їх не варто вважати ідилічними. Складний, діалектичний процес взаємного пізнання руського та скандинавського народів у даній сфері відбувався поволі й поступово.

3.3. Характер, форми і розвиток релігійних зв'язків

Долі Русі і Скандинавії здавна були тісно пов'язані з історичного, політичного і торгового боку. Значний імпульс розвитку зазначених регіонів надала християнізація, проте спочатку даний процес ішов досить важко. Водночас позначались і «ключові точки», що вказують на його незворотність.

Епохальну подію – хрещення Києва князем Володимиром зазвичай відносять до 988 року і вважають «одномоментним». У «Житті Володимира особливого складу» із задоволенням описується, як хрестили киян, «заганивая в реку их аки стада и быст радость велия во граде...» [117; 251]. Але чим далі від Києва, тим більше зусиль доводилося докладати місіонерам. У скандинавських країнах (окрім Данії) християнізація йшла не швидше, до того ж жодному конунгу не могло спастись на думку хрестити натовп

язичників, «заганивая в реку их аки стада», а якби і з'явилася, здійснити її не було б можливості: озброєні за звичаєм, вільні бонди були залучені до язичницького культу, тісно пов'язаного із сільськогосподарським циклом. Однак на межі тисячоліть утвердження християнства було неминучим і в Скандинавії, і на Русі. При цьому не можна повністю виключити посередництва скандинавських вікінгів, масштаб котрого дослідниками оцінений неоднозначно. Приміром, Є. А. Ридзевська зазначає, що «варяги, безсумнівно, могли при нагоді брати християнство у Візантії і навіть мати з огляду на це і деякий вплив на ту верству давньоруського суспільства, з якою вони були найтісніше пов'язані, тобто на княже й військово-торговельне середовище, але цей вплив, цілком імовірно, був лише другорядним супутнім явищем у сфері інтересів, що пов'язували їх з Візантією і Руссю та були значно актуальніші для них, аніж питання релігії» [213, с. 20]. Натомість О.М. Луговий дійшов висновку, що «згідно до загальноімперської політики, найманці, як і інші вояки візантійської армії приймали православ'я і навіть мали власні церкви. Саме найманці були першою групою, яка масово переносила християнство на Русь та до Швеції. Натомість вже варанги XII ст. прибували до Візантії зі своїми культурами латинських святих, отримували право на сповідання та будівництво храмів, присвячених цим святим, св. Олаву та св. Августина Кентерберійському» [374, с. 11]. Питання участі норвезького конунга Олава Трюгвасона у хрещенні Русі досі лишається предметом дискусії у наукових колах (детальніше див. 3.4).

Олав Харальдсон продовжив розпочату його попередником справу християнізації Норвегії. Однак часом він діяв надмірно круто і навіть жорстоко, що множило коло ворогів та активізувало зовнішніх недругів (насамперед – англо-данські кола держави Кнута Могутнього). Як відомо, унаслідок язичницького заклоту Олаву довелося залишити батьківщину разом з сином Магнусом. Конунг прибув «до Гардаріки» 1029 року. Рік потому, залишивши на Русі сина, Олав рушив у свій останній похід – назустріч загибелі в битві при Стікластадірі (29 липня 1030 року). Незабаром

його було канонізовано [110; 148]. (До питання про прижиттєві й посмертні дива Святого Олава та його храм у Новгороді автор повернеться згодом.)

Правління Магнуса (1036–1047) залишило свій слід в історії країни й у вдячній пам'яті народу, що надав йому імені Магнуса Доброго. Незважаючи на нетривалість його перебування на престолі (до того ж, перші роки свого правління юний Магнус повинен був керуватися порадами досвідченіших людей), цей час став «точкою перевалу» в християнізації Норвегії, коли нові вірування набули великого поширення. Магнус Добрий усвідомив несумісність кровної помсти з життям християнської спільноти, що й виразилось у законах Норвегії. Велике значення мав розгром язичників з південної Балтики, які намагалися зупинити християнізацію Скандинавії. Після смерті Кнута, припинення його роду і розпаду англо-данської держави, Магнус став правити не тільки Норвегією, але й Данією [293].

Наступник Магнуса – Харальд Суворий також виявився пов'язаним з Руссю та родиною Ярослава Мудрого, про що вже йшлося у 2.1 і 2.2. Зведений брат Олава і палкий його шанувальник (він ще підлітком брав участь у битві при Стікластадірі), Харальд отримав поранення, але зумів врятуватися, а потім через Швецію дістався до Новгорода [291]. Завдяки його зусиллям християнізацію Норвегії в другій половині XI ст. було завершено. У Швеції ж, з її потужним прошарком язичників-бондів, процес ішов повільніше. Тоді ж відбувалась інтеграція південних областей Швеції, населених гаутами (гьотами), у життя єдиного «королівства свеїв і готів». Централізація влади допомагала християнізації, зокрема, зміцненню церковних структур. Так, у наступному, XII столітті ми вже бачимо і в Норвегії, і в Швеції предстоятелів церкви в сані архієпископа з-посеред кількох побратимів-єпископів, що керували єпархіями, а в данському місті Лунде – архієпископа-примаса всієї Скандинавії [291; 276]. Церковна залежність від німецького Гамбург-Бременського діоцезу припинилася.

Язичництво втратило в Скандинавії панівне становище; християнська цивілізація Європи поповнилася новим обширним регіоном. Дослідники,

однак, відзначають, що в цей період церковний устрій, культ, мистецтво в Скандинавії, разом з культурою Заходу, відчувають помітний вплив християнського Сходу, що йшов з Візантії і Святої Землі через Новгород. Це не дивує, якщо згадати, що Харальд торкнувся життя східного та південного православ'я [278; 280]. Цікавою мені видається позиція Я.Р. Хагланда, котрий, не бажаючи «замінити традиційну оцінку Харальда як владолюбного й егоїстичного правителя зображенням його благочестивим православним християнином, який заперечував владу архієпископа над Норвегією через власні релігійні переконання», водночас не має сумніву, що «всі розрізнені свідчення про існування в той час церковних звичаїв, відмінних від римокатолицьких, вимагають переоцінки, якщо ми хочемо з'ясувати, чи не був процес початкового поширення християнства в Норвегії складнішим, ніж запевняють нас середньовічні джерела» [244, с. 259–287.].

З його ж іменем пов'язаний показовий приклад того, як саме християнські ідеї, що прийшли до Скандинавії з хрещенням півострова, знаходять своє відображення у панегіричних поезіях скальдів. Ідеться про один з ранніх зразків тих скальдичних строф, де, за твердженням Сноррі Стурлусона, згадується Ісус Христос. Передбачається цитований у «Молодшій Едді» уривок з поховальної драпи Арнора Тордарсона (Скальда Ярлів), складеної близько 1067 р. в пам'ять про Харальда: «Я підношу молитви мудрому вартовому Греції і Гардів за роздавача смертей мужів (князів?); так я відплачую князю за дар» [242]. Вираз «вартувий Греції і Гардів» може вважатися кеннінгом Христа, однак, зважаючи на його нетиповість, виникає запитання: чим подібна нетиповість обумовлена? Я схильна погодитися з Ф. Б. Успенським, котрий, вивчивши даний момент, дійшов висновку, що не варто перш за все бачити в цьому вказівку на власне візантійське і/або руське походження християнства в Скандинавії чи вплив східного обряду на поезію скальдів [242], як це робили Є. А. Ридзевська, О. Пріцак та інші дослідники [213, с. 7, примеч. 2; 319, р. 253; 297; 304]. Зважаючи на вищесказане, головну роль тут відіграла добре відома біографія

самого конунга Харальда, який багато років служив при дворі візантійського імператора, а також неодноразово бував на Русі і поріднився з руським князівським домом. Якщо не задаватися питанням про справжню історичну роль варязької дружини у політичному житті Візантії і Русі (див. 2.4), а звернути увагу лише на її осмислення в скандинавській оповідній і поетичній традиції, то ми побачимо, що в прозових текстах («Гнила шкіра», «Гарна шкіра», «Коло Земне», «Хульда») Харальду приписується статус «захисника країни», до нього застосовується термін *landvarnarmaðr*, який нерідко використовується стосовно варягів, котрі вступили на службу до іноземного государя; і, отже, маючи на увазі буденний сенс прозової мови, вираз «вартовий, охоронець Греції і Гардів» (*Girkja vörð ok Garða*) майже синонімічний тим характеристикам, якими Харальд Суворий наділяється в сагах (*landvarnarmaðr, ... höfðingi mikill ok hafði landvörn, höfðingi yfir landvarnarmönnum*). Подібна близькість і провокує, за припущенням Ф.Б. Успенського, надто незвичайне позначення Христа в поминальній поемі про Харальда Суворого: Христос виявляється подібним не до земних правителів загалом, але насамперед до того конунга, за якого молиться скальд [242].

Говорячи про обмін духовними цінностями в політичному контексті, слід згадати про такий типовий для тогочасних русько-скандинавських зв'язків епізод, як прибуття на Русь братів Шимона й Фріанда, синів «варязького князя Африкана», котрі зазнали гонінь від дядька – літописного ватажка Якуна (Акуна) Сліпого і знайшли притулок при дворі Ярослава Мудрого. Після битви на Альті 1068 р. Шимон взяв православ'я «з усім своїм домом до 3000 душ зі своїми священиками» [48] та удостоївся отримання нового хрестильного імені Симона від преподобного Антонія. На кошти варяга було збудовано Успенський кафедральний собор Києво-Печерського монастиря, де згодом Шимон і був похований. Вигнанець забрав з собою з батьківщини золоті вінець і пояс з розп'яття – одного з найдавніших розп'ять типу *Volto Santo* в Скандинавії [224]. Цей пояс послужив, згідно з переказами, мірою довжини при будівництві згаданого Успенського собору,

а також церков у Ростові і Суздалі, де син Шимона Георгій був тисяцьким у Юрія Долгорукого [48; 119; 224].

Питання про етнічну належність та біографічні подробиці як Шимона, так і Якуна досі не закриті¹. І якщо наведене літописцем ім'я Якун (Акун) з певністю вказує на скандинава Хако(у)на², то згадані в Патерику імена Африкан³, Шимон⁴ і Фріанд – вочевидь хрестильні, наречені на честь християнських святих⁵ (що, зазначу, не дивно, зважаючи на агіографічний жанр джерела). Патерик підтверджує, що Шимон і його батько були християнами – «латинянами», тобто католиками: «Батько мій Африкан зробив хрест і на ньому зобразив фарбами богомужну подобу Христа, образ нової роботи, як шанують латиняни <...>. Той, хто колись був варягом, тепер же благодаттю Христовою став християнином, просвічений святим отцем нашим Феодосієм; залишив він латинську оману та істинно увірував у господа нашого Ісуса Христа з усім домом своїм, близько трьох тисяч душ, і з усіма священниками своїми, заради див, бувших від святих Антонія і Феодосія. Цей Симон був першим похований у тій церкві» [48]. Євген Кабанець дійшов висновку, що «становище навіть зрусілих „латинян“ у

¹ Р. З. Байєр вважав Якуна сином шведського короля Олава [368]; Ф. А. Браун не сумнівався в шведському походженні Якуна та Африкана [75, с. 360]; О. Прицак припустив, що літописного Якуна можливо ототожнити з норвезьким ярлом Хаконом Ейрікссоном (пом. 1029/1030 р.), сином хладірського ярла, правителя Норвегії та ярла Нортумбрії Ейріка Хаконарсона, який згадується у Сноррі Стурлусона [197, с. 447]. З цим припущенням погоджуються сучасні дослідники С. М. Міхеєв [163], Євген Кабанець [119, с. 89–90] та інші. Є.А. Мельникова – у контексті розгляду балтійської політики Ярослава Мудрого – не виключає, що Якун, чиє ім'я *Hákon* було значно більше поширене в Норвегії (й було родовим іменем хладірських ярлів, до яких належав і згаданий Хакон Ейрікссон), аніж у Швеції, був норвежцем [148, с. 101–102].

² Давньоскандинавське *Hákon*: *há* (високий) + *konr* (син), норвезьке *Håkon*, *Haakon* (Хокун).

³ Походить від латинського прізвища "африканець" – *Africanus*.

⁴ Біблейське Симеон; походить від давньоєврейського імені *שִׁמְעוֹן* (Шимон) – "Він (Бог) почув".

⁵ Окрім Африкана Петрійського, воїна, що постраждав за віру Христову за часи гонінь імператора Деція, відомі також преподобний Африкан і мученик Африкан [378; 388; 398; 407; 409]. Ім'я Фріанд автор пропонує читати як Фріард (*Friard* – від давньогерманського *fri* (вільний) + *hart*, *hard* (твердий, міцний), що веде нас до св. Фріарда Віндумітського [394; 403; 410].

Київській державі в останній третині XI ст. ставало ледь терпимим, а самі вони постійно наражалися на підозри й звинувачення в підступності й нещирості. Ці нападки, напевно, не оминули й Шимона, „милостника“ молодшого сина Ярослава Мудрого, який визнав на краще залишити „латынскую буесть“» [119, с. 99].

Намагання отримати з тексту Патерику більше інформації породжують все нові гіпотези з різним ступенем доказовості. Так, спостереження Кабанця щодо того, що чисельність так званого «дому» Шимона наближається до традиційного розміру тінгаліду (невеликої постійної армії з 3000 дружинників, що брала участь у морських походах вікінгів на Заході), дозволило йому схарактеризувати Шимона як військового командира найманої армії, а його прибуття на Русь – як екстремальну подію (вимушену міграцію-вигнання цілого анклаву дружинників, про що говорить Патерик) або ж навпаки – як цілком буденний епізод повсякденного життя професійного воїна-найманця. На погляд ученого, прибуття Шимона до Києва слід пов'язувати не з якимисьь екстраординарними обставинами, а, радше, з особистим запрошенням Ярослава Мудрого, який у 1030–1040-ві рр. здійснив кілька військових кампаній на західних і південних кордонах своєї держави – у Підляшші, Польщі, Литві, ятвязьких землях і в Пороссі й потребував у зв'язку з цим добре вишколеної збройної сили. Ремарка «съ иереи своими», продовжує Кабанець, «вказує, що варязький найманець тримав біля себе навіть особистих священників-духівників, які, за переконанням укладачів Патерику, належали до латинського сповідання. Ця промовиста деталь підкреслює, що Шимон збирався затриматися на Русі надовго, заради чого, власне, й зібрав навколо себе великий гурт прибічників й помічників, чиї послуги могли знадобитися йому в майбутньому. Така величезна кількість новоприбулих – васалів, слуг і навіть кліриків, – не лише підкреслювала гоноровий статус знатного сеньйора, але й, як слушно видається, вказувала на якісь особливі права та заслуги останнього. Складається враження, що Шимон розраховував на особливий прийом при

великокнязівському дворі й отримання достойного „кормління“, яке відповідало б його суспільному рангу» [119, с. 92]. І справді, як доводить дослідник, Шимон держав виняткову винагороду за свою службу руським князям, а саме – чималі земельні володіння у вигляді відчужуваного феодалного аллоду, якими міг вільно розпоряджатися, оскільки в майбутньому варяг подарував «имѣннѣ многа» Печерському монастирю. Ця маєтність могла перейти до нього лише за умови несення певних феодалних повинностей, передусім військової служби, стверджує Є. Кабанець, і допускає, що у вищезгаданому й полягала та велика «честь», якої Шимон, згідно з Патериком удостоївся від Ярослава Мудрого та його сина Всеволода [110; 148, с. 38–134].

Слід підкреслити, що історія церкви в країнах Скандинавії почалася значно раніше зазначеної межі XI–XII ст. Ще за життя Олава Харальдсона відбувся перший церковний собор, що заклав основи побудови церкви в Норвегії. Найважливішим етапом стало прославляння загиблого Олава, причому допомога в цій справі прийшла з Новгороду. Уже через рік після трагедії Стікластадіра, 3 серпня 1031 року, єпископ Грімкель, друг і супутник Олава в походах, оголосив його святим і урочисто переніс нетлінні мощі до церкви св. Клеменса (Климентя) в Нідаросі, що раніше була заснована конунгом. Проте навіть для місцевого прославляння було необхідно скласти низку текстів: житіє святого, розпорядок богослужіння, перелік зафіксованих чудес. Через десяток років усе це було готове, причому в переліку було, про що вже йшлося, чотири дива Олава, пов'язаних з Хольмгардом (Новгородом) [148; 110].

Роль Новгороду в прославлянні Олава пояснюється тим, що тут здавна жили варяги – воїни і торгові гості. Багато з них уже стали християнами, а тому мученицька кончина і заповідані Олавом чудеса зцілень стали їм відомі і прийняті близько до серця. Існує припущення, що конунг Харальд при повторних відвідинах Русі (близько 1043 р.) записав їх зі слів княгині та

інших свідків, а після повернення до Норвегії повідомив Магнуса і Грімкеля. Місцева канонізація Олава на батьківщині відбулася негайно.

Шанування Олава Святого швидко поширилось у регіоні. Природно, новгородські скандинави побажали й у себе мати храм на його честь. З «руських» див Олава [29, к. 79; 31, к. 185; 30, к. 189; 28, к. 5; 33, к. 179; 22, S. 431] два пов'язані особисто з ним, а два – з його храмом у Новгороді. Прижиттєве диво належить до перебування короля в Новгороді в 1029–1030 рр. і полягає в зціленні Олавом смертельно хворого хлопчика на прохання його матері і княгині. Друге зцілення могло бути і посмертним: один з скальдів стверджує, що пасмо волосся Олава «повернуло зір Володимиру». Хто такий Володимир, не повідомляється, напевно, він усім відомий. Імовірно, зціленим був юний Володимир Ярославич, первісток Інгігерд, майбутній творець Софійського собору в Новгороді¹.

Два інших дива пов'язані з церквою Олава. Одне стосується зцілення юнака-ремісника в храмі св. Олава. Інше полягає в порятунку всього Новгорода від катастрофічної пожежі: вогонь зтих, коли назустріч йому з храму вийшов священник з образом Олава.

Отже, «вічного конунга Норвегії» можна вважати й покровителем Новгорода.

До часу заснування храму святого Олава в Новгороді церковний розкол ще не відбувся. Однак відмінності в облаштуванні християнської церкви на Русі й на Заході були вже значні; для існування громади св. Олава було необхідне доброзичливе ставлення новгородської княжої й архипастирської влади.

¹ Діти Інгігерд і Ярослава, за свідченнями джерел, отримали відмінну освіту й були прикладом моральності і благочестя. Про це, зокрема, ідеться в похвалі св. князю Володимиру пресвітера Іларіона (бл. 1040): «...подивися на онуків і правнуків твоїх, як вони шанують благовір'я, тобою передане, як часто відвідують святі храми, як славлять Христа, як поклоняються Його імені!» [164]. У 40-х рр. XI ст. давній новгородський дерев'яний храм загинув при пожежі, і 1046 року на місці Владичного двору Володимиром Ярославичем за присутності великого князя Ярослава та княгині Інгігерд-Ірини було закладено новий собор – дещо північніше попереднього. Освячено Софійський храм було за даними різних літописів 1050 або 1052 року єпископом Лукою [2; 3; 6; 164; 181].

У XII ст. навколо церкви св. Олава розрісся вже згаданий мною Готський двір для новгородських скандинавів. Згодом тут же почали селитись і ганзейці, проте пізніше виник особливий Німецький двір, де католицька громада обрала покровителями св. ап. Петра і Павла, спорудивши свою церкву. Влаштовану на березі Волхова пристань для вивантаження товарів для обох «дворів» новгородці довго називали Гарольдовим вимолом (на згадку, вочевидь, про норвезького конунга) [148, с. 124–125; 351].

Хроніст Адам Бременський, кажучи про загальне шанування Олава, не випадково згадує слов'ян («склавів»). Храм св. Олава не був для новгородців чужим, ворожим місцем. Це впливає з питань священика Кіріка в так званому «Запиті» (XII ст.) [38, стб. 60]. Кірік повідомляє єпископа Ніфонта, що деякі люди «водять до варязького попа дітей на молитву». Бувало й матері носили туди немовлят для хрещення. Це викликало незадоволення православної ієрархії, хоча традиційно доброзичливе ставлення єпископів і архієпископів Великого Новгороду до католицької громади тривало понад чотири століття, до кінця існування незалежної Новгородської республіки.

3.4. Роль Русі в сакралізації норвезьких королів-місіонерів

«Тут, на Русі, – писав Г. С. Лебедєв, – зазвичай проходить якийсь ранній етап діяльності конунгів-вікінгів, королів-місіонерів. Тут вони знаходять своє духовне покликання; звідси починається пронизаний провіденційним устремлінням, мученицький зрештою похід на Північ, до ствердження державної єдності спадкової держави, осяяної християнською благодаттю. Олав Трюггвассон, Олав Святий і Харальд Суворий, котрий закріплює їх звершення, проходять немовби посвяту при дворі великого князя київського і йдуть на Північ, супроводжувані напутнім словом

Ярослава Мудрого – Яріцлейва скандинавських саг» [138]. Однак набагато раніше Є. А. Ридзевська висловила думку, що перший у цьому ряду норвезьких «королів-місіонерів» Олав Трюггвассон представлений у сазі ченця Одда як учасник хрещення Русі і посередник між Руссю і Візантією з метою возвеличення [213]; причому це звеличення конунга, на думку Т. Н. Джаксон [110], цілком органічно доповнює його традиційний у середньовічній літературі образ хрестителя північної частини світу [289]. Я. Р. Хагланд [244], оминаючи питання про дійсну історичну роль Олава Трюггвасона у хрещенні Русі, зосереджує свою увагу на можливих впливах східних церков на християнізацію Норвегії та доходить висновку, що загальними тенденціями середньовічної історіографії були прагнення не тільки применшити, але й повністю виключити згадки про можливі впливи Східної церкви під час раннього періоду християнізації Норвегії завдяки редагуванню літературних пам'яток, які могли ці впливи зафіксувати. Учений, зокрема, показав, що компілятор(и) розлогої «Саги про Олава Трюггвасона» за рукописами *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta* і *Flateyjarbok*, прославляючи місіонерську діяльність Олава Трюггвасона в «Пасмі про Рьогнвальда і Рауда», не надто прагнули згадувати території, підлеглі Східній церкві, унаслідок чого згадку Русі (Гарди/Гардаріки) було не просто вилучено – відповідні повідомлення були свідомо змінені так, щоб перенести місіонерську діяльність Олава в Англію і землі «Західного моря» (*fyrir vestan haf*), які можна було надійно пов'язати з римською католицькою церквою, а отже, і приписати їй, а не східним православним церквам, подальше хрещення Норвегії [244].

Імовірно, Давню Русь (Гарди/Гардаріки скандинавів) неправомірно бачити ні як якийсь сакральний простір, здатний надати імпульсу правителям Півночі, навіть «випестувати» їх, ні як подобу «декорацій» для розповіді саги, – істина лежить десь посередині.

Згадана героїзація конунга як неодмінний компонент літературного стереотипу «знатний скандинав на Русі», згідно з переконливою

аргументацією дослідників [361], передбачає художній вимисел як повний, так і той, що базується на реальних історичних подіях, відомих автору саги з того чи іншого джерела, – і передбачає, що як противники, так і друзі поступаються головному персонажу саги у визначальних, найважливіших якостях, а отже, їх недоліки відтіняють чесноти героя. При цьому, тим не менш, скандинавам уявлялося почесним перевершувати об'єктивно гідне оточення. Об'єктивність, імовірно, залежала і від поінформованості автора оповіді, і також від його очікуваної аудиторії: «Хоча у скальдів у звичаї все більше хвалити того правителя, перед обличчям якого вони стоять, ні один скальд не зважився б приписати йому такі діяння, про які усі, хто слухає, та й сам правитель, знають, що це явна брехня і небилиці. Це було б насмішкою, а не хвалою». Подібна етика, зокрема, пояснює достовірність скальдичної поезії і стереотипність саг.

Отже, як руські князі (передусім Ярослав-Яріцлейв, з ім'ям якого пов'язана значна кількість сюжетів ісландських королівських і родових саг), незважаючи на очікуване спотворення їх образів усною традицією й авторами саг, так і Русь у цілому, були добре знайомі скандинавським джерелам і оцінені ними досить високо. Уявляється доречним згадати, що, проводячи паралелі між біблійними і саговими текстами, у сюжеті Одда про втечу Олава з матір'ю «на схід у Гарди»¹ дослідники бачать біблійну розповідь про перебування Йосифа в Єгипті (що підтверджується і самим автором саги²); а отже, Русь посідає місце Єгипту, а дядько по матері юного Олава Сігурд, який викупив його з полону в Ейстланді й тоді перебував на службі в руського князя – місце «царедворця Фараонового» Єгиптянина Потіфара. Явне перебільшення тієї пошани, яку Сігурд мав від князя, вписується в зазначену стереотипну формулу возвеличення норвезького

¹ «Сага про Олава Трюггвасона Одда Сноррасона ченця» (*Saga Olafs Tryggvasonar av Oddr Snorrason munkr*)

² «Але Бог, який не хоче, аби приховувалися честь і слава його друзів, як не має світло ховатись у темряві, зробив тоді великою славу цього молодого чоловіка і звільнив його з цієї неволі, як у колишні часи звільнив він Йосипа [19, с. 9–10]».

вождя і служить підтвердженням безсумнівної «престижності» служби в правителів Гардаріки.

Для порівняння мені хотілося б навести такий фрагмент з «Кола земного»:

Через деякий час конунг (Олав Трюгвасон – *В. П.*) прокинувся і запитав, де гість і велів покликати його. Але гостя ніде не знайшли. На наступний ранок конунг велить покликати кухаря й того, хто готував напої, і запитує їх, чи не приходив до них якийсь незнайомиць. Ті кажуть, коли вони збиралися куховарити, підійшов якийсь чоловік і сказав, що дуже погане м'ясо варять вони до конунгового столу. Потім він дав їм два великих і жирних шматка яловичини, і вони зварили їх разом з іншим м'ясом. Тоді конунг велів усе це вариво викинути.

– Напевно, це була не людина, – сказав він, – це був, напевно, Один, у якого язичники довго вірили. Але Одіну не вдасться перехитрити мене [19, LXIV].

Поза сумнівом, сам Один, «всеотець» і «батько ратей», культ якого важко переоцінити для народів Півночі, є більш ніж показовим у ролі антагоніста Олава. Розглянемо даний пасаж детальніше.

Адам Бременський під 1080 р. пише: «Дехто казав, що він (Олав – *В. П.*) був християнином, інші – що він відступився від віри, але всі сходяться на тому, що він був дуже вправний у провіщеннях, пророкував долю і вірив у ворожіння за птахами. Тому він і отримав своє прізвисько Кракабен (Вороняча Кістка). Також розповідають, що він займався чаклунством і тримав при собі чаклунів, за допомогою яких завоював країну <...>» [112]. За часів Трюгвасона, як можна дійти висновку із «Саги про Одда Стрілу», боротьба з поклонінням язичницьким богам співіснувала з язичницьким світоглядом, який включав магію, чаклунство, знахарство тощо до низки повсякденних явищ [361]; зіставивши свідоцтва Сноррі і Адама, візьму на себе сміливість допустити, що Олав – як історична особистість, котру складно відокремити від персонажа літератури і легенд – не стільки витісняв язичницьку віру вірою в Христа, скільки, якщо можна так висловитися, під

заступництвом і з благословення останнього¹ намагався замінити у свідомості норвежців фігуру Одіна власною, багато в чому уподібнюючись «богу воронів» [15, с. 38] і «вовкові битви» [15, с. 9]. Гвін Джонс у своїй «Легендарній історії Олава Трюггвасона» охрестив конунга не ким іншим, як «годувальником воронів і вовків» [299, р. 7] – важко не побачити в цій поетичній характеристиці алюзію на супутників Одіна воронів Хугіна і Муніна та вовків Гері і Фрекі. Отже, християнська евгемеризація² певною мірою врівноважувалася сакралізацією, навіть міфологізацією історичних особистостей, як ми бачимо на прикладі Олава Трюггвасона і пізніше – Олава Харальдссона. Таке «язичницьке» християнство, адаптоване до місцевих вірувань (а місцями і таке, що злилося з ними), поступово заступало культу давніх богів.

У контексті викладеного вище Гарди «конунга Вальдамара» (князя Володимира) і весь Східний шлях, Аустрвег, в умах сучасників авторів саг про Олава Трюггвасона радше посіли місце їх міфічного Утгарда – «прихистку... сил відживаючого язичництва» [246], потрапити в який можливо, рухаючись на схід [14; 15], – аніж бачилися їм місцем духовної ініціації. Утім, Олав I Вороняча Кістка, як і його «попередник» Одін, прийшов на північ з новою вірою зі сходу, що, з другого боку,

¹ Котрий, як відомо, у скальдичній поезії уподібнювався земним володарям і в якомусь сенсі виступав їх «сеньйором» навіть більше, аніж небесним патроном; див., приміром, поетичне уподібнення Христа Харальду Суворому в кенінгу «вартовий, охоронець Греції і Гардів» (*Girkja vörð ok Garða*) поховальної драпи Арнора Тордарсона [242].

² Окрім процитованого опису зустрічі Олава з Одіном, див. у Сноррі «Сагу про Інґлінґів», II [19]:

«Країна в Азії на схід від Танаквісля зветься Країною Асів, або Житлом Асів, а столиця країни називалась Асгард. Правителем там був той, хто звався Одіном. <...> Одін був великий воїн, і багато мандрував, і заволодів багатьма державами. Він був настільки удачливий у битвах, що брав гору в кожній битві, і тому люди вірили, що перемога завжди повинна бути за ним. Посилаючи своїх людей на битву або з іншими дорученнями, він зазвичай спершу покладав руки на голову і давав їм благословення. Люди вірили, що тоді успіх їм забезпечений. Коли його люди опинялись у скрутні на морі чи на суші, вони закликали його, і вважалося, що це їм допомагало».

опосередковано прирівнює до оселі богів-асів Асгарду то Міклагард-Константинополь, то Русь-Гардаріки.

Олав Святий фольклору, з його рудою бородою, захистом людей від троллів¹ тощо, постав наступником бога Тора. Але для нас цікаво інше, а саме пов'язані сюжетно з Руссю прижиттєві та посмертні дива конунга, а також присвячений йому в Новгороді храм, літописна «варязька церква». Дане питання, на мій погляд, найповніше було розглянуто Є. А. Мельниковою [148, с. 125–132] і Т. Н. Джаксон [110]. Спираючись на їх дослідження, можна так визначити роль Русі в сакралізації Олава Харальдссона.

По-перше, прижиттєві дива Святого Олава, локалізовані на Русі, як і інші їм подібні дива зцілення «побутового» характеру, утворюють загальний так званий народний пласт оповідей про святого. Руські ж посмертні дива є двома з тих чотирьох, що відбулися за межами Скандинавії, і, ставлячи в центр подій церкву св. Олава в Новгороді, «не лише демонструють чудотворну силу святого, але... поміщають в епіцентр сюжету церкву та її священнослужителів як посередників між святим і його шанувальниками» [148, с. 129].

По-друге, «храмовий» характер зазначених новел свідчив про поширеність шанування норвезького святого аж до далекого, з точки зору скандинавів Новгорода, що, на думку Є. А. Мельникової, і спонукало єпископа Ейнштейна включити їх у складений ним «канонічний» звід [148, с. 129].

По-третє, популярності культу в середовищі новгородців і скандинавського контингенту на Русі активно сприяв під час свого перебування там зведений брат Олава Харальд Хардрода (Суворий Правитель). Якщо точне датування зведення присвяченого Святому Олаву храму в Новгороді все ще викликає суперечки в наукових колах [110], то

¹ Див., приміром, баладу «Святий Олав і троллі» [16; 17].

відсутність симпатій Ярослава до противників Олава і припинення ним торговельних відносин з Норвегією, а також гоніння на норвежців після приходу до влади Свейна Альвіусона можна вважати доведеним. Подібна політика Ярослава Володимировича, очевидно, активізувала спогади про Олава Харальдссона, тим самим зміцнивши позиції його родичів (брата Харальда, сина Магнуса), прихильників і шанувальників.

Важливим також видається висновок Мельникової про те, що церква св. Олава для скандинавів, які постійно проживають у Новгороді чи відвідують його, окрім свого культурного і конфесійного значення служила меті упорядкування торговельних зв'язків Новгорода з країнами Балтійського регіону.

Отже, мені уявляється можливим констатувати наявність культурно-ідеологічного, духовного обміну між Давньою Руссю і Скандинавськими країнами (зокрема, Норвегією) і підкреслити його двосторонній характер. Що ж стосується ролі Русі в сакралізації обох Олавів, Трюггвассона і Харальдссона, то не слід заперечувати, що «в композиції „Хеймскрінгли“ мотив перебування конунгів-місіонерів „на Сході в Гардах“ фіксує поворотні моменти в долі Норвегії» [138]. Поза сумнівом, це питання вимагає від дослідників свого подальшого розгляду.

Видима на початок XI ст. «гібридизація» культури Давньої Русі виступає як особлива якісна характеристика ранньофеодальної культури, показник інтенсивної культурної взаємодії. Змішаний, євроазійський характер дружинної культури, найраніше виявлений у ювелірному ремеслі, проявляється буквально в усіх сферах культури: озброєнні, кінській зброї, костюмі, наборі прикрас, бенкетному посуді, поховальному обряді. Це явище не є специфічним для Давньої Русі: така ж еластична й «гібридна» і культура Скандинавії епохи вікінгів, де взаємодіяли північногерманські і слов'янські, балтійські і фінські, англійські і фризькі, ірландські і франкські, східні і візантійські культурні складники.

Давньоруські пам'ятки дали дуже цікаві зразки «речей-гібридів», і хоча їх виявлення й узагальнення ще далеке від завершення, вже існує низка спостережень про деякі форми речей, батьківщиною яких, напевне, були майстерні ранніх міст Давньої Русі. Підвіски-маски у вигляді людського обличчя, шпильки з кільцеподібним наверш'ям і маскою, фібули у вигляді маски героя зі зміями, кресала із зображенням людини в оточенні птахів, ладозька декоративна сокирка з фігурками звірів (так само, як і деякі рукояті мечів) тощо орнаментально і конструктивно являють собою сплав мотивів і елементів Півночі, Заходу і Сходу.

Варто також підкреслити русько-скандинавський обмін XI–XII ст. у сфері прикладного та образотворчого мистецтва. Зокрема, пам'ятки Готланду говорять про те, що острів являв собою своєрідний осередок культури, де художні традиції Візантії отримали активний розвиток при руському посередництві. Проте літературно-фольклорні зв'язки між Руссю і Скандинавією не були настільки ж інтенсивними, до того ж вони ослабли з плином часу, як показує «Слово о полку Ігоревім». Своєрідним винятком могла бути Гіда Харальдсдоттір Ессекська, дружина Володимира Мономаха,

за посередництва якої руський князь, імовірно, познайомився з ранньосередньовічною пам'яткою «Fäder Larcwidas (Батьківські повчання)».

На межі тисячоліть не можна повністю виключити деякого ідеологічного посередництва скандинавських вікінгів. Нормани, очевидно, могли приймати християнство у Візантії і з огляду на це навіть мати деякий вплив на князівське та військово-торговельне середовище, але цей вплив, цілком ймовірно, був лише другорядним супутнім явищем у сфері інтересів, що пов'язували їх з Візантією і Руссю та були для них значно актуальнішими, аніж питання релігії. Участь же норвезького конунга Олава Трюггвасона в хрещенні Русі досі лишається предметом дискусії в наукових колах. В епоху Ярослава Мудрого при всіх суперечностях між Східною і Західною церквами (а також окремими діоцезами Західної церкви між собою) християнська церква залишалася єдиною, що сприяло як проникненню окремих культів (зокрема, культу св. Олава) й елементів західного християнства на Русь, так і східним впливам на Скандинавські країни. Однак з останньої третини XI ст., як демонструє приклад варяга Шимона, становище навіть зрусілих «латинян» у Київській державі погіршується, що мотивує їх до навернення у православ'я, а вже в «Запиті Кіріковому» (датованому не раніше 1147 р.) знаходимо чітке розмежування «руської» і «варязької» віри.

У композиції «Хеймскрінгли» мотив перебування «на Сході в Гардах» так званих королів-місіонерів Півночі – норвезьких конунгів Олава Трюггвассона, Олава Святого і Харальда Суворого – фіксує поворотні моменти в долі Норвегії, однак Давню Русь неправомірно бачити ні як якийсь сакральний простір, здатний надати імпульсу згаданим правителям, навіть «випестувати» їх, ні як подобу «декорацій» для розповіді саги, – істина лежить десь посередині, оскільки духовний обмін між Давньою Руссю і Скандинавськими країнами носив вочевидь двосторонній характер.

ВИСНОВКИ

У дисертації запропоновано теоретичне узагальнення і новий підхід до виконання важливого і актуального наукового завдання, що полягає у визначенні змісту, характеру, особливостей, етапів розвитку та наслідків взаємин Давньої Русі і Скандинавії у XI – першій половині XII ст.

На основі аналізу проблеми дисертант дійшов висновків, що мають наукову новизну і практичне значення.

1. Аналіз світової та вітчизняної *історіографії* виявив недостатній рівень наукової розробки окремих аспектів русько-скандинавських зв'язків, необхідність внесення певних коректив і доповнень у розгляд правління Ярослава Мудрого як зламної доби завершення епохи вікінгів та початку феодальної епохи міжнародних відносин нового рівня й спрямованості, а також істотних уточнень питання обміну духовними цінностями між Східнослов'янським світом і Скандинавією. Водночас, *джерельна база* дисертації, яка включає в себе давньоруські літописи, середньовічні аннали й хроніки, документи і листи, географічні і літературні твори візантійських, латиномовних та інших авторів, а також скандинавські саги і скальдичну поезію, археологічні, епіграфічних і нумізматичні пам'ятки, дає змогу заповнити згадані історіографічні лакуни та комплексно дослідити відносини Давньої Русі і Скандинавських країн як складників єдиної Балтійської культури в XI – першій половині XII ст.

Як основний елемент методології було обрано *соціокультурний системний підхід*, з точки зору якого зв'язки Східнослов'янського і Скандинавського світів розглядалися через призму Балтійської культури як сукупність окремих компонентів, котрі органічно утворюють єдине ціле, що визначає функціональне призначення як усієї системи, так і її елементів. Застосування соціокультурного підходу дозволило простежити як взаємозв'язки між внутрішніми елементами скандинавського і руського суспільств, так і взаємини між ними, а також відносини Скандинавії і Давньої

Русі з іншими системами, приміром, із християнською церквою, європейськими та східними спільнотами (від державних утворень і до купецьких союзів) тощо. Оскільки законом функціонування системи є структура, яка при змінюванні системи забезпечує її цілісність і збереження властивостей, у дослідженні застосовано *структурний підхід*.

Критичний метод, як перший і кінцевий у роботі будь-якого історика, став базовим методом із тих, що були застосовані дисертантом. Використання таких спеціальних історичних методів як структурний, компаративний і ретроспективний, а також методів екстраполяції та просопографії було насамперед зумовлено складним характером джерельної бази і дозволило певною мірою подолати її суперечливість. Задля ефективної обробки джерельного матеріалу автором було також застосовано метод історичної герменевтики, який органічно поєднався з семіотичним аналізом текстів і дозволив по-новому подивитися на джерела, що вже давно були введені до наукового обігу. Зокрема, *структурний метод* виявився корисним, аби виокремити у тексті джерела ті мовні засоби, які слугували його автору для надання власній оповіді авторитетності, переконливості тощо. *Компаративним (історико-порівняльним) методом* дисертант послуговувався для виявлення специфічних рис деяких давньоруських і скандинавських феноменів шляхом їх зіставлення. *Метод ретроспекції* допоміг дисертанту виявити такі складники історичного процесу, які мали властивість цілісності. *Метод екстраполяції* використовувався у двох напрямках: по вертикалі (перенесення методів і понять з інших галузів науки у сферу історичного знання) і по горизонталі (аналіз досліджуваного періоду з використанням знань про події, що їм передували тощо). *Просопографічний метод* було застосовано, аби простежити формування і механізм дії впливових особистостей і груп у політичному, економічному, військовому, релігійному, культурному та ін. просторах русько-скандинавської взаємодії. *Герменевтичним аналізом* автор послуговувався, розглядаючи Давню Русь і Скандинавію очима сучасників та нащадків; *семіотичним* – аналізуючи

систему культурних значень згаданих хронологічно паралельних, але таких, що мають свої відмінності культур.

2. Саме в XI ст. сягає свого максимуму рівень русько-скандинавського ідеологічного обміну. Він знайшов своє вираження в політичних і релігійних ідеях, династичних зв'язках, мовних запозиченнях, у використанні загального фонду відомостей при створенні національних літератур тощо і з найбільшою інтенсивністю проявився в поширенні через Русь соціокультурних цінностей і норм феодально-християнської державності, пов'язаних своїм походженням з найавторитетнішою з держав тієї епохи – Візантійською імперією. Згадані цінності саме на Русі набули доступнішої, пристосованої до соціальних традицій як слов'янських, так і скандинавських народів форми і в ній були засвоєні норманами.

3. Найголовнішою причиною проскандинавського зовнішньополітичного курсу Ярослава Володимировича в 10-х рр. було створення антипольської коаліції в процесі боротьби за київський стіл. Тому період від 1018 до середини 1020-х рр. у цілому відзначений посиленням русько-шведських і русько-данських зв'язків. Після зміни політичної ситуації в Скандинавії, коли новий шведський король Анунд-Якоб уклав союз з Олавом Харальдсоном, а отже, виникла військова конфронтація між Данією і шведсько-норвезькою коаліцією, Ярослав підтримав Швецію та Норвегію. Його ворожість щодо данської Норвегії в 30-ті роки XI століття постає продовженням балтійської політики 20-х років.

Балтійський регіон посідав у зовнішній політиці Русі доби Ярослава чи не найчільніше місце. Прекрасна обізнаність з подіями в цьому регіоні й активне використання Ярославом мінливих відносин між самими Скандинавськими країнами свідчить про формування системної зовнішньої політики князя на Балтиці.

Русько-скандинавські відносини зазнали змін у міру зміцнення феодального ладу в країнах Північної Європи і насамперед після початку агресії лицарів-хрестоносців у Прибалтиці, що була спрямована проти

слов'янських, балтійських і прибалтійсько-фінських народів. Якщо за правління Володимира Мономаха і Мстислава Володимировича Великого ще зберігалися мирні й стабільні відносини зі скандинавськими державами, то вже перший хрестовий похід шведів 1155–1157 рр. до Фінляндії (котра до того здебільшого була сферою впливу Новгороду) та їх напад на Ладугу ознаменував початок військової конфронтації.

4. Ціннісний обмін скандинавського і східнослов'янського світів супроводжував соціокультурні зв'язки як продукт розвитку русько-скандинавських політичних відносин у їх нерозривній єдності з династичними, військовими і торговельними контактами XI – першої половини XII ст. Зазначені взаємини являли собою невід'ємний складник культури тогочасної Північної Європи. В епоху Ярослава Мудрого відбулася низка кардинальних змін, першою й найважливішою з яких став перехід від особистісних і спонтанних до міждержавних і системних відносин. Істотно розширились і стали різноманітнішими форми зовнішньополітичних, військових, торгових, культурних і конфесійних зв'язків. Військово-політичні й торговельні контакти зі Скандинавськими країнами почали передбачати обмін посольствами, вони вперше зазнали дипломатичної регламентації і стали об'єктом договору. Також здійснювалося пряме втручання у справи Скандинавських країн методами «таємної дипломатії», що забезпечувало бажаний для руського князя результат.

Династичні шлюби, на відміну від попередніх часів, укладалися на державному рівні і фіксували встановлення дружніх або союзницьких відносин Русі з країнами Балтійського регіону. Розгалуженість цих матримоніальних зв'язків красномовно свідчить про велику політичну роль Русі в тогочасній Європі. Тими часами монарші шлюби служили тільки політичним цілям, і правителі європейських держав прагнули породичатись із могутніми київськими князями та заручитися їхньою підтримкою в дипломатичних і воєнних акціях.

Показовими прикладами таких династичних союзів є одруження Ярослава Мудрого з Інгігерд Олавсдоттір Шведською та шлюб їх доньки Єлизавети (Еллісів) з Харальдом Суворим. Варто підкреслити, що майже невідомій давньоруським літописам Інгігерд сагами приписується впливова роль у політичному, економічному і культурному житті тогочасної Русі. Вірогідно, що, окрім стереотипної героїзації шведської принцеси, скандинавські джерела також відображають дійсне соціальне становище жінки в скандинавському суспільстві XI ст. Що ж до історій про палку закоханість норвезького конунга Харальда у руську княжну Єлизавету, то їх поява вочевидь завдячує як середньовічній літературній традиції, так і романтизму XVIII–XIX століть.

До початку XI ст. більшість скандинавів прямувала на Русь, керуючись комерційними інтересами. Це, зокрема, знайшло свій відбиток у мовних запозиченнях і рунічних написах: їх лексика показує, що в якій би формі не проходила участь скандинавів у житті Давньої Русі X–XI ст., яку б функцію в суспільстві вони не виконували, основна мета їх відвідин – це особисте збагачення, придбання матеріальних цінностей завдяки торгівлі, пограбуванням або винагороді за службу. За свідченням зазначених написів, найбільшою популярністю користувався останній шлях; проте німецьке срібло, яке досягало Скандинавії після 980 р., було не здобиччю чи платнею найманцям, а зокрема, являло собою прибуток від торгівлі, котру зі знанням справи вели готландці.

Економічний аспект русько-скандинавських відносин XI–XII ст. дає повніше уявлення про балтійську політику обох сторін. Від цієї політики залежала й успішність торгових устремлінь купців. Також очевидна вагомість для дослідників як археологічних у цілому, так і, зокрема, нумізматичних свідочств, здатних доповнити і скоригувати створену за допомогою писемних джерел картину.

Вікінги були одночасно і купцями, і воїнами. На Русь вони прямували майже винятково з мирними цілями – вести торгівлю або ж запропонувати

свої послуги як найманців. Такі послуги широко використовував Ярослав Володимирович для з'ясування як внутрішньо-, так і зовнішньополітичних питань, про що свідчить широке коло скандинавських і давньоруських джерел. Найцікавішими видаються написи на рунічних стелах. Ці поминальні камені також засвідчують участь шведів у військовому поході кінця 30-х – початку 40-х рр. XI ст. у Східну Європу, який може бути ототожнений з походом князя Володимира Ярославича 1043 р. Ним завершується останній етап русько-скандинавських військових відносин епохи вікінгів.

Згадані рунічні написи містять цінну інформацію про соціальну структуру суспільних верств, пов'язаних із поїздками «на Схід, у Гарди», про характер таких поїздок і взаємини їх учасників – родинні, товариські або ділові. Джерела також фіксують форми і розміри оплати найманців і службові обов'язки варязької дружини руського князя. За правління Ярослава Володимировича на зміну некерованому і неконтрольованому припливу окремих загонів вікінгів з різних Скандинавських країн прийшли зумовлені внутрішньополітичними інтересами Русі контакти з кожною зі Скандинавських держав окремо. Рекрутування військових сил, уже регульоване і викликане конкретною ситуацією, проводилося не через прямий договір з ватажком загону, а через звернення до верховного правителя відповідної скандинавської держави, який сам формував військо, що потім направлялося на допомогу Ярославу.

Військова сфера взаємин Давньої Русі і Скандинавії на XI ст. являла собою підсумок найвищих у ранньому середньовіччі плідних військових і торговельних контактів, що прискорили темп розвитку місцевої військової справи. Незважаючи на незгоду, що подекуди траплялася, військові відносини будувалися на засадах взаємної зацікавленості і породили дружні міждержавні зв'язки та взаємовигідне технічне співробітництво.

5. Слов'яно-скандинавські зв'язки, являючи собою органічну частину «Балтійської цивілізації» загалом, були прикладом взаємно сприятливого союзу стадіально близьких, але безсумнівно самодостатніх культур і

суспільств. До початку XI ст. із загальнішого культурного фонду «епохи вікінгів» виокремилися різні (хоч і такі, що продовжували взаємообмін) скандинавський і руський шляхи культурного розвитку, що разом із перетворенням відносин Давньої Русі і Скандинавських країн на міждержавні стало, дивлячись ширше, початком нового цивілізаційного етапу.

Видима на початок XI ст. «гібридизація» культури Давньої Русі виступає як особлива якісна характеристика ранньофеодальної культури, показник інтенсивної культурної взаємодії. Змішаний, євроазійський характер дружинної культури, найраніше виявлений у ювелірному ремеслі, проявляється буквально в усіх сферах культури: озброєнні, кінській зброї, костюмі, наборі прикрас, бенкетному посуді, поховальному обряді. Це явище не є специфічним для Давньої Русі: така ж еластична й «гібридна» і культура Скандинавії епохи вікінгів, де взаємодіяли північногерманські і слов'янські, балтійські і фінські, англійські і фризькі, ірландські і франкські, східні і візантійські культурні складники.

Давньоруські пам'ятки дали дуже цікаві зразки «речей-гібридів», і хоча їх виявлення й узагальнення ще далеке від завершення, уже існує низка спостережень про деякі форми речей, батьківщиною яких, напевне, були майстерні ранніх міст Давньої Русі. Підвіски-маски у вигляді людського обличчя, шпильки з кільцеподібним наверш'ям і маскою, фібули у вигляді маски героя зі зміями, кресала із зображенням людини в оточенні птахів, ладозька декоративна сокирка з фігурками звірів (так само, як і деякі рукояті мечів) тощо орнаментально і конструктивно являють собою сплав мотивів і елементів Півночі, Заходу і Сходу.

Варто також підкреслити русько-скандинавський обмін XI–XII ст. у сфері прикладного та образотворчого мистецтва. Зокрема, пам'ятки Готланду говорять про те, що острів являв собою своєрідний осередок культури, де художні традиції Візантії отримали активний розвиток при руському посередництві. Проте літературно-фольклорні зв'язки між Руссю і

Скандинавією не були настільки ж інтенсивними, до того ж вони ослабли з плином часу, як показує «Слово о полку Ігоревім». Своєрідним винятком могла бути Гіта Харальдсдоттір Ессекська, дружина Володимира Мономаха, за посередництва якої руський князь, імовірно, познайомився з ранньосередньовічною пам'яткою «Fäder Larcwidas (Батьківські повчання)».

На межі тисячоліть не можна повністю виключити деякого ідеологічного посередництва скандинавських вікінгів. Нормани, очевидно, могли приймати християнство у Візантії і з огляду на це навіть мати деякий вплив на князівське та військово-торговельне середовище, але цей вплив, цілком ймовірно, був лише другорядним супутнім явищем у сфері інтересів, що пов'язували їх з Візантією і Руссю та були для них значно актуальнішими, аніж питання релігії. Участь же норвезького конунга Олава Трюггвасона в хрещенні Русі досі лишається предметом дискусії в наукових колах. В епоху Ярослава Мудрого при всіх суперечностях між Східною і Західною церквами (а також окремими діоцезами Західної церкви між собою) християнська церква залишалася єдиною, що сприяло як проникненню окремих культів (зокрема, культу св. Олава) й елементів західного християнства на Русь, так і східним впливам на Скандинавські країни. Однак з останньої третини XI ст., як демонструє приклад варяга Шимона, становище навіть зрусілих «латинян» у Київській державі погіршується, що мотивує їх до навернення у православ'я, а вже в «Запиті Кіріковому» (датованому не раніше 1147 р.) знаходимо чітке розмежування «руської» і «варязької» віри.

У композиції «Хеймскрінгли» мотив перебування «на Сході в Гардах» так званих королів-місіонерів Півночі – норвезьких конунгів Олава Трюггвассона, Олава Святого і Харальда Суворого – фіксує поворотні моменти в долі Норвегії, однак Давню Русь неправомірно бачити ні як якийсь сакральний простір, здатний надати імпульсу згаданим правителям, навіть «випестувати» їх, ні як подобу «декорацій» для розповіді саги – істина

лежить десь посередині, оскільки духовний обмін між Давньою Руссю і Скандинавськими країнами носив вочевидь двосторонній характер.

Отже, відносини Русі і Скандинавії являють собою нерозривну єдність політичного й соціокультурного аспектів. Період XI – першої половини XII ст. постає як епоха реалізації попередніх культурних надбань і побудови принципово нових суспільно-політичних систем і структур, що супроводжувалось активним ціннісно-ідеологічним і матеріальним обміном між Давньою Руссю і Скандинавськими країнами. Соціокультурний підхід, застосований автором, дав змогу відзначити особистісні внески в становлення та розвиток русько-скандинавських взаємин, а також ментальні трансформації, що їх супроводжували й були відображені в пам'ятках культури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Анналі, літописи, хроніки

1. 1. Адам Бременский. Славянские хроники / Адам Бременский, Гельмольд из Босау, Арнольд Любекский ; пер. И. В. Дьяконова и Л. В. Разумовской, ред.-сост. И. А. Настенко. – М. : СПСЛ, Русская панорама, 2011. – 584 с. – (MEDIÆVALIA: средневековые литературные памятники и источники).

1. 2. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / [под ред. и с предисловием А. Н. Насонова]. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1950. – 642 с.

1. 3. Повесть временных лет / [подгот. текста, пер., ст. и коммент. Д. С. Лихачева ; под ред. В. П. Адриановой-Перетц]. – [2-е изд., испр. и доп.]. – СПб. : Наука, 1999. – 668 с.

1. 4. Полное собрание русских летописей. Т. I : Лаврентьевская летопись. Вып. 2 : Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку / [под ред. И. Ф. Карского]. – [2-е изд.]. – Л. : Изд-во АН СССР, 1927. – 104 с.

1. 5. Полное собрание русских летописей. Т. II : Ипатьевская летопись / [под ред. А. А. Шахматова]. – [2-е изд.]. – СПб. : Тип. М. А. Александрова, 1908. – 108 с.

1. 6. Титмар Мерзебургский. Хроника / Титмар Мерзебургский; [пер. с лат. И. В. Дьяконова]. – М. : SPSL – Русская панорама, 2009. – 254 с.

1. 7. Islandske annaler indtil 1578 / [utg. av G. Storm]. – Kristiania : Det norske historiske Kildeskriftfond, 1888. – [Reprint Oslo : Norsk-Historisk Kjeldeskrift-Institutt, 1977]. – 667 s.

1. 8. Saxo Grammaticus. Saxonis Gesta Danorum. 2 vols. / Saxo Grammaticus; [primum a C. Knabe & P. Hermann recensita ; recognoverunt et ediderunt J. Olrik & H. Ræder]. – Hauniæ : Levin & Munksgaard, 1931. – Vol. I : Textus continens. – 609 p.

1. 9. Saxo Grammaticus. Saxonis Gesta Danorum. 2 vols. / Saxo Grammaticus; [primum a C. Knabe & P. Hermann recensita ; recognoverunt et ediderunt J. Olrik & H. Ræder]. – Hauniæ : Levin & Munksgaard, 1957. – Vol. II : Indicem Verborum Conficiendum [curavit Franz Blatt]. – 890 p.

1. 10. Scriptores rerum danicarum medii aevi / [ed. Laurids Engelstoft, Jacob Langebek, Peter Frederik Suhm]. – Hafniae : Godiche, 1772. – Vol. I. – 642 s.

1. 11. Scriptores rerum danicarum medii aevi / [ed. Laurids Engelstoft, Jacob Langebek, Peter Frederik Suhm]. – Hafniae : Godiche, 1773. – Vol. II. – 644 s.

1. 12. Theodrici Monachi. Historia de antiquitate regum Norwagiensium / Theodrici Monachi // Monumenta historica Norvegiæ / [utg. av G. Storm]. Kristiania : Trykt hos A. W. Brøgger, 1880. – 301 s.

1. 13. Wilhelmi abbatis Genealogia regum Danorum // Scriptores minores historiae Danicæ medii aevi / [ed. M. Cl. Gertz]. – Hauniæ : Levin & Munksgaard, 1917. – T. 1. – P. 182–183.

2. Епічні та фольклорні твори

2. 14. Беовульф. Старшая Эдда. Песнь о Нибелунгах / [пер. В. Тихомирова, А. Корсуна, Ю. Корнеева ; примеч. О. Смирницкой, М. Стеблин-Каменского, А. Гуревич]. – М. : Художественная литература, 1975. – 751 с. – (Библиотека всемирной литературы ; сер.1 ; т. 9).

2. 15. Младшая Эдда / [пер. О. А. Смирницкой ; под ред. М. И. Стеблин-Каменского]. – М. : Ладомир, 1994. – 256 с.

2. 16. Святой Олав и тролли // Скандинавская баллада / [пер. Г. В. Воронкова, Игн. Ивановского ; примеч. М. И. Стеблин-Каменского]. – М. : Наука, 1978. – [Репринт 2006]. – С. 31–34. – (Литературные памятники).

2. 17. Святой Олуф и тролли // Датские народные баллады / [пер. В. Потаповой ; примеч. Б. Ерхова]. – М. : Художественная литература, 1980. – С. 33–40.

2. 18. Слово о полку Игореве / [Под ред. В. П. Адриановой-Перетц]. – М. – Л. : Изд. АН СССР, 1950. – 483 с.

2. 19. Стурлусон С. Круг земной = Heimskringla / С. Стурлусон ; [изд. подготовили А. Я. Гуревич, Ю. К. Кузьменко, О. А. Смирницкая, М. И. Стеблин-Каменский]. – М. : Наука, 1980. – 687 с.

2. 20. Ágrip af Nóregskonunga sögum. Fagrskinna – Nóregs konunga tal / [Bjarni Aðalbjarnarson gaf út]. – Reykjavík : Hið íslenska Fornritafélag, 1984. – 420 s. – (Íslensk fornrit ; 29).

2. 21. Flateyjarbok / [Hrsg. : S. Nordal]. – Akranes : Flateyjarútgáfan, 1944. – B. I. – 578 S.

2. 22. Flateyjarbok / [Hrsg. : S. Nordal]. – Akranes : Flateyjarútgáfan, 1945. – B. II. – 522 S.

2. 23. Flateyjarbok / [Hrsg. : S. Nordal]. – Akranes : Flateyjarútgáfan, 1945. – B. III. – 597 S.

2. 24. Flateyjarbok / [Hrsg. : S. Nordal]. – Akranes : Flateyjarútgáfan, 1945. – B. IV. – 487 S.

2. 25. Guðmundsson, Þorgeir. Sögur Magnúsar konungs Góða, Haralds konungs Harðráða ok sona hans / Þorgeir Guðmundsson ; Rasmus Rask ; Kongelige Nordiske oldskriftselskab. – Kaupmannahöfn : Í Poppsku prentsmiðju, 1831. – 448 s. – (Fornmanna sögur, bd. 6).

2. 26. Knýtlinga saga // Sögur Danakonunga / [utg. af C. af Petersens och E. Olsen]. – København : S.L. Mollers bogtrykkeri, 1926. – S. 29–294. – (Samfund til Udgivelse af gammel nordisk Litteratur. Skrifter. ; 46).

2. 27. Morkinskinna / [af Finnur Jónsson]. – København : Samfund til udgivelse af gammel nordisk litteratur, 1932. – 479 s.

2. 28. Olafs saga hins helga (Cd. 235 folio) / [utg. av C. R. Unger] // Heilagra manna sogur. B. II. – Oslo : Kristiania, 1877. – S. 159–182.

2. 29. Olafs saga hins helga. Efter pergamenthaandskrift i Uppsala Universitetsbibliotek. Delagardieske samling nr. 8II / [utg. av O. A. Johnsen] ; Norske historiske kildeskriftfond. – Oslo : Kristiania, 1922. – 190 s.

2. 30. Óláfs saga ins helga : Fra Heimskringla / [utg. av Finnur Jónsson]. – Oslo : Universitetsforlaget, 1965. – 420 s. – Nytt uendret opptrykk fra “Heimskringla” (København, 1911).

2. 31. Saga Óláfs konungs hins helga : den store saga om Olav den Hellige, efter pergamenthåndskrift i Kungliga biblioteket i Stockholm nr. 2 4to med varianter fra andre håndskrifter : 2 b. / [utg. av O. A. Johnsen og Jon Helgason] ; Kjeldeskriftfondet ; Norsk historisk kjeldeskrift-institutt. – Oslo : I Kommisjon hos J. Dybwad, 1941. – 1163 s.

2. 32. Saga Óláfs konúngs hins helga. Eptir gömlum skinnbókum útgefin ad tilhlutun hins kognúngriga Norræna fornfræða felags / [af C. C. Rafn] // Det kongelige nordiske Oldskriftselskab : 12 d. / [af C. C. Rafn]. – København : Kongelige Nordiske oldskriftselskab, 1825–1837. – B. IV : Fjórða bindi. – 1829. – 386 s.

2. 33. Saga Óláfs konúngs hins helga. Eptir gömlum skinnbókum útgefin ad tilhlutun hins kognúngriga Norræna fornfræða felags / [af C. C. Rafn] // Det kongelige nordiske Oldskriftselskab : 12 d. / [af C. C. Rafn]. – København : Kongelige Nordiske oldskriftselskab, 1825–1837. – B. V : Fimta bindi. – 1830. – 396 s.

2. 34. Saga Óláfs Tryggvasonar af Oddr Snorrason Munk / Oddr Snorrason; [utg. af Finnur Jónsson]. – København : G. E. C. Gad, 1932. – 276 s.

2. 35. Snorri Sturluson. Heimskringla II / Snorri Sturluson ; [Bjarni Aðalbjarnarson gaf út]. – Reykjavík : Hið íslenzka Fornritafélag, 1945. – 481 s. – (Íslenzk fornrit ; 27).

2. 36. Snorri Sturluson. Heimskringla III / Snorri Sturluson ; [Bjarni Aðalbjarnarson gaf út]. – Reykjavík : Hið íslenska Fornritafélag, 1951. – 469 s. – (Íslensk fornrit ; 28).

2. 37. Yngvars saga Vidforla jámte ett bihang om Ingvarsinskrifterna / [af Emil Olsen]. – København : Skrifter udgivet af Samfund til udgivelse af gammel nordisk litteratur, 1912. – 102 s.

3. Середньовічні географічні та церковні твори

3. 38. 1130–1156 г. Вопросы Кирика, Саввы и Илии, съ ответами Нифонта, епископа новгородскаго, и другихъ іерархическихъ лицъ // Памятники древнерусского канонического права. Ч. 1. Памятники XI–XV в. / [ред. А. С. Павлов]. – [2-е изд]. – СПб. : Тип. М. А. Александрова, 1908. – Стб. 21–62. – (Русская историческая библиотека ; 6).

3. 39. Какие земли лежат в мире / [подг. текста, перевод и комм. Е. А. Мельниковой] // Древнескандинавские географические сочинения : Тексты, перевод, комментарий / Е. А. Мельникова ; [под ред. В. Л. Янина]. – М. : Наука, 1986. – С. 56–72.

3. 40. Карта № 1 из рукописи GKS 1812, 4° / [подг. изображ. и текста, перевод и комм. Е. А. Мельниковой] // Древнескандинавские географические сочинения : Тексты, перевод, комментарий / Е. А. Мельникова ; [под ред. В. Л. Янина]. – М. : Наука, 1986. – С. 103–112.

3. 41. Карта № 2 из рукописи Fabr. 83, 8° / [подг. изображ. и текста, перевод и комм. Е. А. Мельниковой] // Древнескандинавские географические сочинения : Тексты, перевод, комментарий / Е. А. Мельникова ; [под ред. В. Л. Янина]. – М. : Наука, 1986. – С. 112–115.

3. 42. Карта № 3 из рукописи GKS 1812, 4° / [подг. изображ. и текста, перевод и комм. Е. А. Мельниковой] // Древнескандинавские географические сочинения : Тексты, перевод, комментарий / Е. А. Мельникова ; [под ред. В. Л. Янина]. – М. : Наука, 1986. – С. 115.

3. 43. Карта № 4 из рукописи NKS 218, 4° / [подг. изображ. и текста, перевод и комм. Е. А. Мельниковой] // Древнескандинавские географические сочинения : Тексты, перевод, комментарий / Е. А. Мельникова ; [под ред. В. Л. Янина]. – М. : Наука, 1986. – С. 115–116.

3. 44. Карта № 5 из рукописи GKS 2020, 4° / [подг. изображ. и текста, перевод и комм. Е. А. Мельниковой] // Древнескандинавские географические сочинения : Тексты, перевод, комментарий / Е. А. Мельникова ; [под ред. В. Л. Янина]. – М. : Наука, 1986. – С. 116–120.

3. 45. Карта № 6 из рукописи AM 736 I, 4° / [подг. изображ. и текста, перевод и комм. Е. А. Мельниковой] // Древнескандинавские географические сочинения : Тексты, перевод, комментарий / Е. А. Мельникова ; [под ред. В. Л. Янина]. – М. : Наука, 1986. – С. 120–122.

3. 46. Карта № 7 из рукописи GKS 1812, 4° / [подг. изображ. и текста, перевод и комм. Е. А. Мельниковой] // Древнескандинавские географические сочинения : Тексты, перевод, комментарий / Е. А. Мельникова ; [под ред. В. Л. Янина]. – М. : Наука, 1986. – С. 121–122.

3. 47. Карта № 8 из рукописи GKS 2020, 4° / [подг. изображ. и текста, перевод и комм. Е. А. Мельниковой] // Древнескандинавские географические сочинения : Тексты, перевод, комментарий / Е. А. Мельникова ; [под ред. В. Л. Янина]. – М. : Наука, 1986. – С. 122–124.

3. 48. Киево-Печерский патерик / [подг. текста, перевод и комм. Л. А. Дмитриева] // Повести Древней Руси XI–XII веков / [сост. Н. В. Поньрко]. – Л.: Лениздат, 1983. – С. 427–523, 567–572. – (Б-ка «Страницы истории Отечества»).

3. 49. Описание Земли I / [подг. текста, перевод и комм. Е. А. Мельниковой] // Древнескандинавские географические сочинения : Тексты, перевод, комментарий / Е. А. Мельникова ; [под ред. В. Л. Янина]. – М.: Наука, 1986. – С. 72–84.

3. 50. Описание Земли II / [подг. текста, перевод и комм. Е. А. Мельниковой] // Древнескандинавские географические сочинения : Тексты,

перевод, комментарий / Е. А. Мельникова ; [под ред. В. Л. Янина]. – М.: Наука, 1986. – С. 84–92.

3. 51. Описание Земли III / [подг. текста, перевод и комм. Е. А. Мельниковой] // Древнескандинавские географические сочинения : Тексты, перевод, комментарий / Е. А. Мельникова ; [под ред. В. Л. Янина]. – М. : Наука, 1986. – С. 92–101.

3. 52. Acta Sancti Olavi regis et martyris // Monumenta historica Norvegi Latinske kildeskrifter til Norges historie i middelalderen / [utg. av G. Storm]. – Oslo : Kristiania, 1880. – S. 125–144.

3. 53. Erlendsson, Eysteinn. Passio et Miracula Beati Olavi / Eysteinn Erlendsson ; [ed. Frederick Metcalfe]. – Oxford : Clarendon Press, 1881. – 130 p.

3. 54. Gamal norsk homiliebok : Cod. AM 619 4° / [utg. av G. Indrebø]. – Oslo: Kjeldeskriftfond, 1931. – 171 s.

4. Середньовічні трактати і повчання

4. 55. Владимир Мономах. Духовная великого князя Владимира Всеволодовича Мономаха детям своим, названная в летописи Суздальской поученье / Владимир Мономах // Художественная проза Киевской Руси XI–XIII вв. / [сост., пер. и примеч. И. П. Еремина, Д. С. Лихачева]. – М. : Худож. лит., 1957. – С. 117–126.

4. 56. Советы и рассказы Кекавмена. : [сочинение византийского полководца IX века]. – М. : Наука, Главная редакция восточной литературы, 1972. – 746 с. – (Памятники средневековой истории народов Центральной и Восточной Европы).

4. 57. Adami Bremensis. Bremensis Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum / Adami Bremensis ; [ed. B. Schmeidler]. – [Editio tertia]. – Hannover; Leipzig : Impensis Bibliopolii Hahniani, 1917. – 355 s. – (Scriptores rerum germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis separatim editi ; 2).

4. 58. A Fathers Instruction to his Son // Codex Exoniensis: A Collection of Anglo-Saxon Poetry, from a Manuscript in the Library of the Dean and Chapter of Exeter / [ed. Benjamin Thorpe ; Society of Antiquaries of London]. – London : Pub. for the Society of antiquaries of London, 1842. – P. 300–305.

Література

5. Монографії, статті

5. 59. Авдусин Д. А. Археология СССР / Д. А. Авдусин. – М. : Высшая школа, 1967. – 344 с.

5. 60. Адрианова-Перетц В. П. Слово о полку Игореве и Задонщина / В. П. Адрианова-Перетц. – Л. : Слово, 1962. – 217 с.

5. 61. Азбелев С. Н. Литературные памятники Киевской Руси / С. Н. Азбелев // Русская литература и фольклор (XI–XVIII вв.) : научное издание / С. Н. Азбелев, Л. А. Дмитриев, В. В. Митрофанова и др. ; [редкол. : В. Г. Базанов (отв. ред.) и др. ; АН СССР, Ин–т рус. лит. (Пушкинский дом)]. – Л. : Наука, Ленингр. отд–ние, 1970. – С. 20–35.

5. 62. Алексеев М. П. Англосаксонская параллель к «Поучению» Владимира Мономаха / М. П. Алексеев // Труды Отдела древнерусской литературы / [АН СССР. Ин–т рус. лит. (Пушкин. Дом) ; отв. ред. Я. С. Лурье; отв. секретарь редакции М. А. Салмина]. – М. ; Л. : Изд–во АН СССР, 1935. – Т. II. – С. 39–80.

5. 63. Алексеев Л. В. Полоцкая земля в IX–XIII вв. (Очерки истории Северной Белоруссии) / Л. В. Алексеев. – М. : Наука, 1966. – 295 с.

5. 64. Алпатов М. А. Русская историческая мысль и Западная Европа XII–XVII вв. / М. А. Алпатов. – М. : Наука, 1973. – 476 с.

5. 65. Андрощук Ф. Мечи викингов / Федор Андрощук ; Нац. акад. наук Украины, Ин–т археологии. – К. : Простір, 2013. – 709 с.

5. 66. Андрощук Ф. А. Мечи и некоторые проблемы хронологии эпохи викингов / Ф. А. Андрощук // Краеугольный камень = Cornerstone : археология, история, искусство, культура России и сопредельных стран : сборник : посвящается 80-летию со дня рождения А. Н. Кирпичникова : в 2 т. / [отв. ред.: Е. Н. Носов, С. В. Белецкий] ; Рос. акад. наук, Ин-т истории материальной культуры. – М.: Ломоносовъ, 2010. – Т. 1. – С. 72–93.

5. 67. Андрощук Ф. А. Скандинавские древности в социальной топографии древнего Киева / Фёдор Андрощук // Ruthenica. – 2004. – Т. 3. – С. 7–47.

5. 68. Андрощук Ф., Зоценко В. Скандинавські старожитності Південної Русі : каталог / Федір Андрощук, Володимир Зоценко. – Париж : [б. в.], 2012. – 368 с. : іл. – (Occasional monographs / Ukrainian National Commitee for Byzantine Studies ; 3).

5. 69. Анохин Г. И. Вклад Е. А. Рыдзевской в советскую скандинавистику / Г. И. Анохин // Скандинавский сборник. – Таллин : Ээсти Раамат, 1970. – Т. XV. – С. 177–186.

5. 70. Барсов Е. В. Слово о полку Игореве как художественный памятник Киевской дружинной Руси : в 3 тт. / Е. В. Барсов. – М. : Университетская типография (Катков и К^о), 1887. – Т. 1. – 498 с.

5. 71. Барынина О. А. Отечественное византиноведение на рубеже эпох : Русско-византийская комиссия (1918–1930 гг.) / О. А. Барынина. – СПб. : Издательство Санкт-Петербургского ун-та, 2010. – 323 с.

5. 72. Бицилли П. М. Западное влияние на Руси и начальная летопись / П. М. Бицилли. – Одесса : «Экономическая» тип., 1914. – 27 с.

5. 73. Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятники Шестовиці / Д. І. Бліфельд. – К. : Наукова думка, 1977. – 235 с.

5. 74. Богуславский О. И. Южное Приладожье в системе трансевразийских связей IX–XII вв. / О. И. Богуславский // Древности Северо-Запада России (славяно-финно-угорское взаимодействие, русские

города Балтики) / Под ред. В. М. Масона, Е. Н. Носова, Е. А. Рябина. – СПб. : Петербургское востоковедение, 1993. – С. 132–157.

5. 75. Браун Ф. А. Фрианд и Шимон, сыновья варяжского князя Африкана / Ф. А. Браун // Известия Императорской Академии наук по Отделению русского языка и словесности. – СПб. : Императорская Академия наук, 1902. – Т. VII ; кн. 1. – С. 366–418.

5. 76. Бредихина Н. В. Семиотический метод исследования исторической реальности / Н. В. Бредихина // Вестник ОГУ. – 2008. – №7 (89). – С. 115–119.

5. 77. Брим В. А. Путь из варяг в греки / В. А. Брим // Известия АН СССР, VII серия. Отделение общественных наук. – 1931. – № 2. – С. 201–217.

5. 78. Буслаев Ф. И. Исторические очерки русской народной словесности и искусства / Ф. И. Буслаев. – СПб. : Издание Д. Е. Кожанчикова : Типогр. товарищества «Общественная польза», 1861. – Т. 1. : Русская народная поэзия. – 643 с.

5. 79. Васильева С. Я. Византийское влияние в монументальной живописи второй половины XII в. острова Готланд / С. Я. Васильева // Византийский временник = BYZANTINA CHRONIKA. – 2008. – Т. 67 (92). – С. 217–233.

5. 80. Васильева С. Я. Традиции византийского искусства в художественной культуре XII века острова Готланд / С. Я. Васильева // Средние века. – 2007. – Вып. 68 (3). – С. 177–196.

5. 81. Василевский В. Г. Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе XI и XII веков / В. Г. Василевский // Труды В. Г. Василевского : в 4 т. – СПб. : Изд. Имп. Акад. Наук, 1908. – Т. 1. – С. 176–377.

5. 82. Веселовский А. Н. Историческая поэтика / А. Н. Веселовский ; [ред., вступ. ст. и прим. В. М. Жирмунского]. – Л. : Гослитиздат, 1940. – 648 с.

5. 83. Вернадский Г. В. Русская история. Том 2 : Киевская Русь / Г. В. Вернадский. – М. : Аграф, 1999. – 448 с.
5. 84. Войтович Л. В. Вікінги в Центрально-Східній Європі : проблеми Ладоги і Плісеська / Л. В. Войтович // Археологічні дослідження Львівського університету. – 2009. – Вип. 12. – С. 79–101.
5. 85. Войтович Л. В. Вічні дискусії навколо етноніму Русь / Л. В. Войтович // Археологічні дослідження Львівського університету. – 2010. – Вип. 13. – С. 196–204.
5. 86. Войтович Л. В. Загадки вікінгів : Ладога і Плісеськ. Продовження дискусії на межі XX–XXI століть / Л. В. Войтович // Галицько-волинські етюди. – Біла Церква : Вид. Пшонківський О. В., 2011. – С. 73–117.
5. 87. Войтович Леонтій. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.) : склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження / Леонтій Войтович. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2000. – 649 с.
5. 88. Войтович Л. В. Русь: поморські слов'яни чи варяги? / Л. В. Войтович // Проблеми слов'янознавства. – 2011. – Вип. 60. – С. 33–46.
5. 89. Восточная Европа в исторической ретроспективе : к 80-летию В.Т. Пашуто / [под. ред. Т. Н. Джаксон, Е. А. Мельникова]. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 328 с. – (Studia Historica).
5. 90. Воронин Н. Н., Раппопорт П. А. Зодчество Смоленска XII-XIII вв. / Н. Н. Воронин, П. А. Раппопорт. – Л. : Наука, 1979. – 413 с.
5. 91. Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских / А. Я. Гаркави. – СПб. : Типография Императорской Академии Наук, 1870. – 315 с.
5. 92. Глазырина Г. В. Свадебный дар Ярослава Мудрого шведской принцессе Ингигерд (к вопросу о достоверности сообщения Снорри Стурлусона о передаче Альдейгьюборга/Старой Ладоги скандинавам) / Г. В. Глазырина // Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования. 1991 г. – М. : Наука, 1994. – С. 240–244.

5. 93. Глазырина Г. В., Джаксон Т. Н. Из истории Старой Ладogi (на материалах скандинавских саг / Г. В. Глазырина, Т. Н. Джаксон // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1985 г. – М. : Наука, 1986. – С. 108–115.

5. 94. Гордиенко Э. Л. Живопись Гарды и Нередицы в системе византийской, новгородской и западноевропейской культуры второй половины XII - первой четверти XIII в. / Э. Л. Гордиенко // Церковь Спаса на Нередице: от Византии к Руси. – М. : Индрик, 2005. – С. 150–158.

5. 95. Горюнова В. М. Поселок ремесленников на Ловати / В. М. Горюнова // Пробл. археологии. – 1978. – Вып. 2. – С. 140–148.

5. 96. Грабар А. Н. Светское изобразительное искусство домонгольской Руси и «Слово о полку Игореве» / А. Н. Грабар // Труды Отдела древнерусской литературы / [АН СССР. Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом); отв. ред. Я. С. Лурье; отв. секретарь редакции М. А. Салмина]. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1962. – Т. XVIII. – С. 233–271.

5. 97. Груздева Е. Н. Елена Александровна Рыдзевская / Е. Н. Груздева // Вестник Герценовского университета. – 2009. – № 6. – С. 65–68.

5. 98. Гуревич А. Я. История и сага. О произведении Снорри Стурлусона «Хеймскрингла» / А. Я. Гуревич. – М. : Наука, 1972. – 198 с.

5. 99. Гуревич Ф. Д. Украшения со звериными головками из прибалтийских могильников. К вопросу о культе змеи в Прибалтике / Ф. Д. Гуревич // Краткие сообщения ИА РАН. – 1947. – Вып. 15. – С. 68–76.

5. 100. Гудзий И. К. Литература «Слова о полку Игореве» за последнее двадцатилетие 1894–1913 / И. К. Гудзий // Журн. М-ва нар. просв. – 1914. – № 2. – С. 353–387.

5. 101. Гудзий Н. К. По поводу ревизии подлинности «Слова о полку Игореве» / Н. К. Гудзий // Слово о полку Игореве – памятник XII века / [отв. ред. Д. С. Лихачев; АН СССР. Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом)]. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1962. – С. 79–130.

5. 102. Джаксон Т. Н. Древняя Русь и Исландия: школы и центры учености в первые века христианства / Т. Н. Джаксон // Интеллектуальные традиции Античности и Средних веков : (исследования и переводы) / [сост. М. С. Петрова ; общ. ред. М. С. Петрова]. – М. : Кругъ, 2010. – С. 302–322.

5. 103. Джаксон Т. Н. Елизавета Ярославна, королева норвежская / Т. Н. Джаксон // Восточная Европа в исторической ретроспективе : К 80-летию В. Т. Пашуто. М. : Языки русской культуры, 1999. – С. 63–71.

5. 104. Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги как источник по истории Восточной Прибалтики (VII–XII вв.) // Летописи и хроники. 1980 г. – М. : Наука, 1981. – С. 27–42.

5. 105. Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги как источник по истории Древней Руси и ее соседей. X–XIII вв. / Т. Н. Джаксон // Древнейшие государства на территории СССР. 1988–1989 гг. – М. : Наука, 1991. – С. 5–169.

5. 106. Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе (первая треть XI в.). Тексты, перевод, комментарий / Т. Н. Джаксон. – М. : Ладомир, 1994. – 256 с.

5. 107. Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе (с древнейших времен до 1000 г.). Тексты, перевод, комментарий / Т. Н. Джаксон. – М. : Наука, 1993. – 304 с.

5. 108. Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе (середина XI – середина XIII вв.). Тексты, перевод, комментарий / Т. Н. Джаксон. – М. : Ладомир, 2000. – 366 с.

5. 109. Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе. Тексты, перевод, комментарий / Т. Н. Джаксон. – [2-е изд., исправ. и доп.]. – М. : Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2012. – 779 с.

5. 110. Джаксон Т. Н. Четыре норвежских конунга на Руси: из истории русско-норвежских политических отношений последней трети X – первой половины XI в. / Т. Н. Джаксон. – М. : Языки русской культуры, 2000. – 192 с. – (Studia historica. Series minor).

5. 111. Джаксон Т. Н. Austr í Gǫrðum: древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках / Т. Н. Джаксон. – М. : Языки русской культуры, 2001. – 208 с. – (Studia historica. Series minor).

5. 112. Джонс Гвин. Викинги. Потомки Одина и Тора / Гвин Джонс ; [пер. с англ. З. Ю. Метлицкой]. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2004. – 445 с.

5. 113. Добровольский И. Г., Дубов И. В., Кузьменко Ю. К. Граффити на восточных монетах: Древняя Русь и сопредельные страны / И. Г. Добровольский, И. В. Дубов, Ю. К. Кузьменко. – Л. : Издательство Ленинградского университета, 1991. – 192 с.

5. 114. Дучиц Л. В., Мельникова Е. А. Надписи и знаки на костях с городища Масковичи (Северо-Западная Белоруссия) / Л. В. Дучиц, Е. А. Мельникова // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1980 год. – М. : Наука, 1981. – С. 185–215.

5. 115. Жарнов Ю. Э. Женские скандинавские погребения в Гнездове / Ю. Э. Жарнов // Смоленск и Гнездово : сб. науч. ст. / [под. ред. Д. А. Авдусина]. – М. : МГУ, 1991. – С. 200–225.

5. 116. Жарнов Ю. Э. Животные в погребальном обряде курганов периода становления Древнерусского государства / Ю. Э. Жарнов // Советская археология. – 1991. – № 2. – С. 76–89.

5. 117. Зимин А. А. Память и похвала Иакова мниха и житие князя Владимира по древнейшему списку / А. А. Зимин // Краткие сообщения института славяноведения. – 1963. – № 37. – С. 66–75.

5. 118. Иловайский Д. И. Разыскания о начале Руси: вместо введения в русскую историю / Д. И. Иловайский. – [1-е изд.] – М. : Тип. Грачева и Ко, 1876. 466 с.

5. 119. Кабанец Є. Скандинавське відлуння у історії Києво-Печерської лаври / Є. Кабанець // Історико-географічні дослідження в Україні : зб. наук. пр. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України ; [редкол. : Г. В. Борзяк (відп. ред.) та ін.]. – К. : Ін-т історії України, 2009. – С. 86–109.

5. 120. Канке В. А. Основные философские направления и концепции науки. Итоги XX столетия / В. А. Канке. – М. : Логос, 2000. – 320 с.
5. 121. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие: Мечи и сабли IX–XIII вв. / А. Н. Кирпичников. – М.–Л. : Наука, 1966. – Вып. 1. – (Археология СССР. Свод археологических источников ; Е1–36).
5. 122. Кирпичников А. Н. Так называемая сабля Карла Великого / А. Н. Кирпичников // Советская археология. – 1965. – № 2. – С. 268–276.
5. 123. Кирпичников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX–XIII вв. / А. Н. Кирпичников. – Л. : Наука, 1973. – 140 с.
5. 124. Кирпичников А. Н. Вооружение воинов Киевской державы в свете русско-скандинавских контактов / А. Н. Кирпичников // Скандинавский сборник. – Таллин Таллин: Ээсти Раамат, 1977. – Вып. 22. – С. 159–173.
5. 125. Кирпичников А. Н. Ладога и Ладожская волость в период раннего средневековья // Славяне и Русь. (На материалах восточнославянских племен и Древней Руси) : сборник научных трудов / [редкол.: отв.ред. В. Д. Баран]. – Киев : Наукова думка, 1979. – С. 96.
5. 126. Кирпичников А. Н. Ладога и Ладожская земля VIII–XIII вв. // Славяно-русские древности / [под ред. И. В. Дубова]. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1988. – Вып. I : Историко-археологическое изучение Древней Руси : Итоги и основные проблемы. – С. 38–79.
5. 127. Кирпичников А. Н., Сарабьянов В. Д. Ладога – древняя столица Руси. – СПб. : Славия, 1996. – 199 с.
5. 128. Коваленко В. П. Нові дослідження Шестовицького археологічного комплексу / В. П. Коваленко // Археологічний літопис Лівобережної України. – 1999. – № 1. – С. 33–43.
5. 129. Коваленко В. П., Моця А. П., Шекун А. В. Работы Шестовицкой экспедиции / В. П. Коваленко, А. П. Моця, А. В. Шекун // Археологические открытия 1983 года. – М. : Наука, 1985. – С. 287–288.

5. 130. Корзухина Г. Ф. Некоторые находки бронзоволитейного дела в Ладогe / Г. Ф. Корзухина // Крат. сообщ. Ин-та археологии АН СССР. – 1973. – Вып. 135. – С. 35–38.

5. 131. Кочкуркина С. И. Связи юго-восточного Приладожья с западными странами в X-XI вв. / С. И. Кочкуркина // Скандинавский сборник. – Таллин : Ээсти Раамат, 1970. – Вып. 15. – С. 145–161.

5. 132. Кочкуркина С. И. Юго-восточное Приладожье в X-XIII вв. / С. И. Кочкуркина. – Л. : Наука, 1973. – 150 с.

5. 133. Курзенкова Алла. Жінка в скандинавській рунічній монументально-меморіальній традиції / Алла Курзенкова // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки : історичні науки / [гол. ред. С.В. Гаврилюк]. – Луцьк : СНУ, 2013. – Вип. 12 (261). – С. 92–97.

5. 134. Кучкин В. А. «Поучение» Владимира Мономаха и русско-польско-немецкие отношения 60–70-х годов XI века / В. А. Кучкин // Советское славяноведение. – 1971. – № 2. – С. 24–25.

5. 135. Лапин Н. И. Социокультурный подход и социетально-функциональные структуры / Н. И. Лапин // Социологические исследования. – 2000. – № 7. – С. 3–12.

5. 136. Лебедев Г. С. Археологические памятники Ленинградской области / Г. С. Лебедев. – Л. : Лениздат, 1977. – 231 с.

5. 137. Лебедев Г. С. Монеты Бирки как исторический источник / Г. С. Лебедев // Скандинавский сборник. – Таллин : Ээсти Раамат, 1982. – Вып. 27. – С. 153–157.

5. 138. Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе / Г. С. Лебедев. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1985. – 287 с.

5. 139. Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. : Династическая история сквозь призму антропонимики / А. Ф. Литвина, Ф. Б. Успенский. – М. : Индрик, 2006. – 904 с.

5. 140. Лихачев Д. С. Исторический и политический кругозор автора «Слова о полку Игореве» / Д. С. Лихачев // Слово о полку Игореве / [под ред. В. П. Адриановой-Перетц]. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1950. – С. 5–52.

5. 141. Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы / Д. С. Лихачев. – Л. : Наука, 1979. – 372 с.

5. 142. Лихачев Д. С. Слово о полку Игореве : ист.–лит. очерк / Д. С. Лихачев ; [отв. ред. В.П. Адрианова-Перетц]. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1950. – 164 с. – (Науч.–попул. сер.) (2-е изд., доп. – 1955).

5. 143. Лихачев Д. Русские летописи / Д. Лихачев. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1947. – 499 с.

5. 144. Лихачев Д. Устные летописи в составе "Повести временных лет" / Д. Лихачев // Истор. зап. – 1945. – № 17. – С. 201–224.

5. 145. Лященко А. И. «Eymundar saga» и русские летописи / А. И. Лященко // Известия Академии наук СССР. – 1926. – VI серия ; Т. XX ; № 12. – С. 1061–1086.

5. 146. Львов А. С. Лексика «Повести временных лет» / А. С. Львов ; Ин-т русского языка АН СССР. – М. : Наука, 1975. – 368 с.

5. 147. Львова З. А. К вопросу о причинах проникновения стеклянных бус X – начала XI века в северные районы Восточной Европы / З. А. Львова // АСГЭ. – 1977. – Вып. 18. – С. 106–109.

5. 148. Мельникова Е. А. Балтийская политика Ярослава Мудрого / Е. А. Мельникова // Ярослав Мудрый и его эпоха. – М. : Индрик, 2008. – С. 38–134.

5. 149. Мельникова Е. А. Древнескандинавские географические сочинения : Тексты, перевод, комментарий / Е. А. Мельникова ; [под ред. В. Л. Янина]. – М. : Наука, 1986. – 231 с. – (Серия «Древнейшие источники по истории народов СССР»).

5. 150. Мельникова Е. А. Древнерусские лексические заимствования в шведском языке / Е. А. Мельникова // Древнейшие государства на территории СССР. 1982 год. – М. : Наука, 1984. – С. 62–75.

5. 151. Мельникова Е. А. Древняя Русь в исландских географических сочинениях / Е. А. Мельникова // Древнейшие государства Восточной Европы : сб. 1975 г. – М. : Наука, 1976. – С. 141–156.

5. 152. Мельникова Е. А. Древняя Русь и Скандинавия: избранные труды / Е. А. Мельникова. – М. : Русский фонд содействия образованию и науке, 2011. – 476 с.

5. 153. Мельникова Е. А. Образ мира : Географические представления в Западной и Северной Европе. V–XIV века / Е. А. Мельникова. – М. : Янус-К, 1998. – 256 с.

5. 154. Мельникова Е. А. «Сага об Эймунде» о службе скандинавов в дружине Ярослава Мудрого / Е. А. Мельникова // Восточная Европа в древности и средневековье : Сб. статей / АН СССР Ин-т истории АН СССР ; [редкол. : Л. В. Черепнин (отв. ред.) и др. ; введ. Я. Н. Щапов]. – М. : Наука, 1978. – С. 289–295.

5. 155. Мельникова Е. А. Сведения о Древней Руси в двух скандинавских рунических надписях / Е. А. Мельникова // История СССР. – 1974. – № 6. – С. 175–178.

5. 156. Мельникова Е. А. Свидетельства скандинавских рунических надписей XI–XII вв. о народах Восточной Европы / Е. А. Мельникова // Скандинавский сборник. – Таллин: Ээсти Раамат, 1975. – Вып. XX. – С. 74–88.

5. 157. Мельникова Е. А. Скандинавские рунические надписи : Новые находки и интерпретации : Тексты, перевод, комментарий / Е. А. Мельникова. – М. : «Восточная литература» РАН, 2001. – 496 с. – (Серия «Древнейшие источники по истории Восточной Европы»).

5. 158. Мельникова Е. А. Скандинавские рунические надписи : Тексты, перевод, комментарий / Е. А. Мельникова ; АН СССР, Ин-т истории СССР. – М. : Наука, 1977. – 276 с. – (Серия «Древнейшие источники по истории народов СССР»).

5. 159. Мельникова Е. А. Экспедиция Ингвара Путешественника на восток и поход русских на Византию в 1043 г. / Е. А. Мельникова // Скандинавский сборник. – Таллин : Ээсти Раамат, 1976. – Вып. XXI. – С. 74–88.

5. 160. Мельникова Е. А., Седова М. В., Штыхов Г. В. Новые находки скандинавских рунических надписей на территории СССР / Е. А. Мельникова, М. В. Седова, Г. В. Штыхов // Древнейшие государства на территории СССР. 1981 год. – М. : Наука, 1983. – С. 182–188.

5. 161. Миллер Всеv. Взгляд на Слово о полку Игореве / Всеv. Миллер. – М. : Тип. Ф.Б. Миллера, 1877. – 260 с.

5. 162. Михайлов К. А. Древнерусские кафтаны «восточного» типа / К. А. Михайлов // Вестник молодых ученых. – 2005. – №1. – С. 56–65. – (Серия: Исторические науки).

5. 163. Михеев С. М. Варяжские князья Якун, Африкан и Шимон: Литературные сюжеты, трансформация имен и исторический контекст / С. М. Михеев // Древняя Русь: Вопросы медиевистики. – 2008. – № 2 (32). – С. 27–29.

5. 164. Молдован А. М. Слово о законе и благодати Илариона / А. М. Молдован. – К. : Наукова думка, 1984. – 240 с.

5. 165. Моця О. Київська Русь і країни Європи: характерні риси східнослов'янської державності, рівні міжнародних відносин та напрями контактів / Олександр Моця // Укр. інвестиційний журнал. – 2007. – № 1. – С. 4–19.

5. 166. Моця О. П. Українці: народ і його земля (етапи становлення) / Олександр Моця. – К. : Стародавній Світ, 2011. – 638 с.

5. 167. Мошин В. О периодизации русско-южнославянских литературных связей X–XV вв. / В. Мошин // Труды Отдела древнерусской литературы / Академия наук СССР ; Институт русской литературы (Пушкинский Дом); [ред.: Л. А. Дмитриев, Д. С. Лихачев]. – М.; Л.: Изд-во

Академии наук СССР, 1963. – Т. 19 : Русская литература XI–XVII веков среди славянских литератур. – С. 28–106.

5. 168. Мудеревич Віктор. Один епізод русько-скандинавських династичних зв'язків на початку XII ст. / Віктор Мудеревич // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія / [гол. ред. І. С. Зуляк ; редкол. : М. Алексієвець, Л. Алексієвець, П. Брицький, О. Добржанський та ін.]. – Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – Вип. 1. – С. 4–8.

5. 169. Мурашева В. В. Семиотический статус пояса в средневековой Руси / В. В. Мурашева // Труды ГИМ. – М. : ГИМ, 1993. – Вып. 82. – С. 30–38.

5. 170. Мурашева В. В. Скандинавские наборные ременные накладки с территории Древней Руси / В. В. Мурашева // Историческая археология. Традиция и перспективы. К 80-летию со дня рождения Д. А. Авдусина. – М. : Памятники исторической мысли, 1998. – С. 154–164.

5. 171. Мурашева В. В. Реконструкция облика древнерусского наборного пояса X – XI вв. (По материалам “дружинных курганов”) / В. В. Мурашева // Труды ГИМ. – М. : ГИМ, 1997. – Вып. 93. – С. 71–79.

5. 172. Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки, культурных, торговых, политических отношений IX–XII веков / А. В. Назаренко. – М. : Языки Русской Культуры, 2001. – 784 с. – (Studia Historica).

5. 173. Назаренко А. В. Неизвестный эпизод из жизни Мстислава Великого / А. В. Назаренко // Отечественная история. – 1993. – № 2. – С. 65–78.

5. 174. Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники IX–XI вв. : Тексты, перевод, комментарий / А. В. Назаренко. – М. : Наука, 1993. – С. 193–196.

5. 175. Назаренко А. В. О датировке Любечской битвы / А. В. Назаренко // *Летописи и хроники : Сборник статей*, 1984. – М. : Наука, 1984. – С. 187–188.

5. 176. Назаренко А. В. О династических связях сыновей Ярослава Мудрого / А. В. Назаренко // *Отечественная история*. – 1994. – № 4–5. – С. 181–194.

5. 177. Назаренко В. А. О работах Волховского отряда / В. А. Назаренко // *Археологические открытия 1970 года* / [отв. ред. Б. А. Рыбаков]. – М. : Наука, 1971. – С. 4.

5. 178. Назаренко А. В. Русско-германские связи древнейшей поры (IX–XI вв.) : состояние проблемы / А. В. Назаренко. – М. : Научный центр славяно-германских исследований ИСБ РАН, 1995. – 62 с. – (Докл. Науч. центра слав.-герм. исслед. ИСБ РАН ; № 1).

5. 179. Наливайко Д. С. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. / Д. С. Наливайко. – К. : Основи, 1998. – 578 с.

5. 180. Наследие варягов : Диалог культур / Госуд. музей-заповедник «Московский Кремль» ; Госуд. исторический музей, Стокгольм ; [ответств. ред. Янссон И.] – Стокгольм : Государственный исторический музей, 1996. – 120 с.

5. 181. Никитенко Н. Святая София Киевская / Н. Никитенко. – К. : Горобец, 2008. – 384 с.

5. 182. Никольский Н. К. Материалы для повременного списка русских писателей и их сочинений, X–XI вв. / Н. К. Никольский. – СПб. : Изд. Отд. рус. яз. и словесности Имп. АН, 1906. – 612 с.

5. 183. Никольский С. Л. О характере участия женщин в кровной мести (Скандинавия и Древняя Русь) / Н. К. Никольский // *Восточная и Северная Европа в средневековье* / [отв. ред. Г. В. Глазырина ; отв. секретарь С. Л. Никольский ; отв. ред. сер. Е. А. Мельникова]. – М. : Вост. лит., 2001. – С. 160–168.

5. 184. Нильсен Й. П., Репневский А. Вглядываясь в прошлое друг друга : Историограф, обзор рос.-норв. связей XX в. / Й. П. Нильсен, А. Репневский // Вестн. Помор, ун-та. Сер. гуманитар, и соц. науки. – 2001. – Вып. 1. – С. 39–59.

5. 185. Новикова Е. Ю. Подвеска с птицей из Владимирских курганов. Опыт атрибуции / Е. Ю. Новикова // Средневековые древности Восточной Европы. Труды Государственного Исторического музея. – М. : ГИМ, 1993. – Вып. 82. – С. 39–47.

5. 186. Новикова Е. Ю. Подвески-маски из кладов Швеции, восточной Прибалтики и Древней Руси / Е. Ю. Новикова // Археологический сборник. Труды Государственного Исторического музея. – М. : ГИМ, 1999. – Вып. 111. – С. 47–53.

5. 187. Новосельцев А. П., Пашуто В. Т. Внешняя торговля Древней Руси (до середины XIII в.) / А. П. Новосельцев, В. Т. Пашуто // История СССР. – 1967. – № 3. – С. 81–108.

5. 188. Ольгейрссон Эйнар. Из прошлого исландского народа : Родовой строй и государство в Исландии / Эйнар Ольгейрссон ; [пер. с исл. В. П. Беркова; ред., предисл. и примеч. М. И. Стеблин-Каменского]. – М. : Изд-во иностр. лит., 1957. – 329 с.

5. 189. Орлов А. С. Слово о полку Игореве / А. С. Орлов. – М. : М. И. Фаддеев, 1923. – 56 с.

5. 190. Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси / В. Т. Пашуто. – М.: Наука, 1968. – 474 с.

5. 191. Пашуто В. Т. Место Древней Руси в истории Европы // Феодалная Россия во всемирно-историческом процессе : Сб. статей, посвященный Л. В. Черепнину. – М. : Просвещение, 1972. – С. 188–200.

5. 192. Перетц В. «Слово» і західньо-європейський серединьовічний епос / В. Перетц // Перетц В. Слово о полку Ігоревім. – К. : У Києві, 1926. – С. 81–87.

5. 193. Петрухин В. Я. Варяжская женщина на Востоке: жена, рабыня или «валькирия» / В. Я. Петрухин // Секс и эротика в русской традиционной культуре / [сост. А. Л. Топорков]. – М. : Ладомир, 1996. – С. 31–50.

5. 194. Петрухин В. Я. Крещение Руси: от язычества к христианству / В. Я. Петрухин. – М. : АСТ : Астрель, 2006. – 224 с.

5. 195. Поспелов Г. Н. К вопросу о стиле и жанре творчества Бояна вещего / Г. Н. Поспелов // Докл. и сообщ. филол. фак. Моск. гос. ун-та им. М.В. Ломоносова. – 1947. – Вып. 2. – С. 42–45.

5. 196. Потин В. М. Древняя Русь и европейские государства в X-XIII вв. Историко-нумизматический очерк / В. М. Потин. – Л.: Сов. художник, 1968. – 239 с.

5. 197. Пріцак О. Походження Русі : Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). Т. I. / О. Пріцак. – К.: Обереги, 1997. – 1080 с.

5. 198. Пушкарева Н. Л. Женщины Древней Руси / Н. Л. Пушкарева. – М. : Мысль, 1989. – 286 с.

5. 199. Пушкина Т. А. О проникновении некоторых украшений скандинавского происхождения на территорию Древней Руси / Т. А. Пушкина // Вестник Московского университета : История. – 1972. – № 1. – С. 92–94.

5. 200. Пушкина Т. А. Подвеска-амулет из Гнёздова / Т. А. Пушкина // Норна у источника Судьбы : Сборник статей в честь Е. А. Мельниковой / [под ред. Т. Н. Джаксон, Г. В. Глазыриной, И. Г. Коноваловой, С. Л. Никольского, В. Я. Петрухина]. – М. : Индрик, 2001. – С. 313–316.

5. 201. Пушкина Т. А. Скандинавские находки из Городища под Новгородом / Т. А. Пушкина // Скандинавский сборник. – Таллин: Ээсти Раамат, 1988. – Вып. XXXI. – С. 96–103.

5. 202. Расмуссен Кнуд. Новгород и Скандинавия / Кнуд Расмуссен // Новгородский исторический сборник. – 1999. – Вып. 7 (17) – С. 309–317.

5. 203. Ржига В. Ф. «Мысленное древо» в «Слове о полку Игореве» / В. Ф. Ржига // Сборник статей к сорокалетию ученой деятельности акад. А. С. Орлова. – Л. : Изд-во Академии наук СССР, 1934. – С. 103–112.

5. 204. Рыбаков Б. О. Розкопки в Чернігівському дитинці в 1946 р. / Б. О. Рыбаков // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1949. – Т. I. – С. 26–30 [житла VII–VIII ст.].

5. 205. Рыбаков Б. А. Древности Чернигова / Б. А. Рыбаков // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1949. – Т. XI. – С. 7–99.

5. 206. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. / Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1982. – 599 с.

5. 207. Рыбаков Б. А. Первые века русской истории / Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1964. – 357 с.

5. 208. Рыбаков Б. А. Раскопки в Чернигове / Б. А. Рыбаков // Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры. – 1947. – Т. XXI. – С. 40–42.

5. 209. Рыбаков В. В. Хроника Адама Бременского и первые христианские миссионеры в Скандинавии / В. В. Рыбаков. – М. : Языки славянских культур, 2008. – 336 с.

5. 210. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян / Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1981. – 608 с.

5. 211. Рыбина Е. А. Новгород и Ганза. – М. : Рукописные памятники Древней Руси, 2009. – 320 с.

5. 212. Рыдзевская Е. А. Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв. : (материалы и исследования) / Е. А. Рыдзевская ; [сост. и подгот. к изд. М. Б. Свердлов ; отв. ред. И. П. Шаскольский ; Акад. наук СССР, Ин-т истории СССР]. – М. : Наука, 1978. – 238 с. – (Древнейшие государства на территории СССР : материалы и исследования, 1978 г.).

5. 213. Рыдзевская Е. А. Легенда о князе Владимире в саге об Олафе Трюггвасоне / Е. А. Рыдзевская // Труды Отдела древнерусской литературы / АН СССР. Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом); [отв. ред. Я.С. Лурье; отв.

секретарь редакции М. А. Салмина]. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1935. – Т. II. – С. 5–20.

5. 214. Рыдзевская Е. А. О пережитках матриархата у скандинавов по данным древнесеверной литературы / Е. А. Рыдзевская // Сов. этнография. – 1937. – № 2–3. – С. 15–44.

5. 215. Рыдзевская Е. А. «Россика» в исландских сагах / Рыдзевская Е. А. // Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв. : материалы и исследования. – М. : Наука, 1978. – С. 89–104.

5. 216. Рыдзевская Е. А. Сведения о Старой Ладоге в древнесеверной литературе / Рыдзевская Е. А. // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – 1945. – Вып. 11. – С. 60–61.

5. 217. Рыдзевская Е. А. Ярослав Мудрый в древнесеверной литературе // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры. – 1940. – Вып. 7. – С. 66–72.

5. 218. Рябинин Е. А. Скандинавский производственный комплекс VIII века из Старой Ладogi / Е. А. Рябинин // Скандинавский сборник. – Таллин : Ээсти Раамат, 1980. – Вып. 25. – С. 161–178.

5. 219. Сагайдак Михайло. Володимир Миколайович Зоценко / Михайло Сагайдак // Ант (Київ). – 2010. – Вип. 22–24. – С. 144–146.

5. 220. Самарин Р. М. Поэзия скальдов / Р. М. Самарин // История всемирной литературы. – М. : Наука, 1984. – Т. 2. – С. 486–490.

5. 221. Свердлов М. Б. Известия шведских рунических надписей о скандинавах на Руси и в Византии / М. Б. Свердлов // Археографический ежегодник за 1972 год. – М. : Наука, 1974. – С. 102–109.

5. 222. Свердлов М. Б. От составителя / М. Б. Свердлов ; [отв. ред. И. П. Шаскольский] // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1978 г. – М. : Наука, 1978. – С. 8–17.

5. 223. Свердлов М. Б. Скандинавы на Руси в XI в. / М. Б. Свердлов М. Б. // Скандинавский сборник. – Таллин : Ээсти Раамат, 1974. – Вып. XIX. – С. 55–68.

5. 224. Свердлов М. Б., Шаскольский И. П. Культурные связи России и Швеции в IX–XVI вв. / М. Б. Свердлов, И. П. Шаскольский // Скандинавский сборник. – Таллин : Ээсти Раамат, 1986. – Вып. XXX. – С. 113–123.

5. 225. Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья / В. В. Седов. – М. : Наука, 1970. – 200 с.

5. 226. Славяне и скандинавы: [пер. с немецкого / общ. ред. Е. А. Мельниковой]. – М. : Прогресс, 1986. – 416 с.

5. 227. Смоличев П. И. Раскопки северянских могил в с. Шестовица, летом 1925 г. / П. И. Смоличев // Украина. – 1926. – Кн. 1. – С. 178–180.

5. 228. Смолічев П. І. Подвійні поховання X сторіччя коло Шестовиці на Чернігівщині / П. І. Смолічев // Записки Чернігівського наукового товариства. – Чернігів : Чернігівська Держдруккарня, 1931. – Т.1 : Праці історико-краєзнавчої секції. – С. 56–64.

5. 229. Сойер П. Эпоха викингов. – СПб.: Евразия, 2002. – 352 с.

5. 230. Соколов Б.М. Эпические сказания о женитьбе князя Владимира (Германо-русские отношения в области эпоса) / Б.М. Соколов // Учен. зап. Гос. Саратов. ун-та им. Н. Г. Чернышевского. – 1923. – Т. I ; Вып. 3 : Словесно-историческое отделение педагогического факультета. – С. 69–122.

5. 231. Сочинения и переводы, издаваемые Российской Академией / [под ред. А. С. Шишкова]. – СПб. : Тип. имп. Акад. наук, 1805. – Ч. 1 ; Кн. 8. – 270с.

5. 232. Стальсберг Анне. Археологические находки // Россия-Норвегия : сквозь века и границы : Норвежский нар. музей, Осло, июнь-октябрь 2004; РЭМ, С.-Петербург, февраль-июль 2005 : [каталог выставки / ред. Д. Бюхтен, Т. Джаксон, Й. П. Нильсен]. – М.: Художник и книга, 2004. – 503 с.

5. 233. Стальсберг А. Археологические свидетельства об отношениях между Норвегией и Древней Русью в эпоху викингов : возможности и ограничения археологического изучения / А. Стальсберг // Восточная и Северная Европа в средневековье. – М. : Восточная литература, 2001. – С. 93–115.

5. 234. Станкевич Я. В. Шестовицька археологічна експедиція 1946 р. / Я. В. Станкевич // Археологічні пам'ятки УРСР. – К. : Ін-т археології АН УРСР, 1949. – Т. 1. – С. 50–56.

5. 235. Станкевич Я. В. Шестовицькое поселение и могильник по материалам раскопок 1946 г. / Я. В. Станкевич // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. – К. : Ин-т археологии АН УССР, 1962. – Вып. 87. – С. 6–30.

5. 236. Старожитності Шестовиці / Ф. О. Андрощук, С. О. Беляєва, Н. В. Блажевич, В. М. Якубов. – К. : Наукова думка, 1996. – 32 с.

5. 237. Стеблин-Каменский М. И. Культура Исландии / М. И. Стеблин-Каменский. – Л. : Наука, 1967. – 172 с.

5. 238. Стеблин-Каменский М. И. О некоторых особенностях стиля древнеисландских скальдов / М. И. Стеблин-Каменский // Изв. АН СССР. Отд-ние лит. и яз. – 1957. – Т. XVI ; Вып. 2. – С. 143–155.

5. 239. Сухотин Л. М. Брачные союзы ближайших потомков князя Владимира / Л. М. Сухотин // Владимирский сборник : в память 950-летия крещения Руси : 988–1938. – Белград : Тип. «Меркуръ», 1938. – С. 175–187.

5. 240. Толочко П. П. Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси / П. П. Толочко // Славяне и Русь (в зарубежной историографии) : Сб. науч. тр. / АН УССР, Ин-т археологии. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 99–121.

5. 241. Успенский Ф. Б. Брак Мстислава и Кристины : к вопросу о русско-шведских династических связях XI – начала XII в. // Мозаика: Фрагменты истории шведской культуры / [отв. ред. и сост. Т. Тоштендаль-Салычева]. – М. : РГГУ, 2006. – С. 189–208.

5. 242. Успенский Ф. Б. Заметки о топонимике в поэтическом мире скальдов. Кто был «страж Греции и Гардов» в глазах поэта XI в.? / Ф. Б. Успенский // Древнейшие государства Восточной Европы, 2009 год: Памяти И. С. Чичурова : Трансконтинентальные и локальные пути как социокультурный феномен / [отв. ред. т. Т. Н. Джаксон ; редкол. сер.: д-р

ист. наук К. А. Мельникова (отв. ред.) и др.] ; Рос. акад. наук, Ин-т всеобщ. истории. – М. : Индрик, 2010. – С. 211–219.

5. 243. Успенский Ф. Б. Имя и власть: выбор имени как инструмент династической борьбы в средневековой Скандинавии = Name and Power: The Choice of the Name As an Instrument of the Dynastic Struggle in Medieval Scandinavia). – М. : Языки русской культуры, 2001. – 144 с.

5. 244. Хагланд Я. Р. Христианизация Норвегии и возможные влияния восточных церквей / Я. Р. Хагланд // Древнейшие государства Восточной Европы : 2002 г. : Генеалогия как форма исторической памяти / [редкол.: Е. А. Мельникова (отв. ред.) и др.]. – М. : „Восточная литература“ РАН, 2004. – С. 259–287.

5. 245. Халанский М. Г. Южно-славянские сказания о Кралевице Марке в связи с произведениями русского былевого эпоса : сравнит. наблюдения в обл. героич. эпоса южных славян и рус. народа. : оттиск из «Рус. Филол. Вестн.» : в 2 т. / М. Г. Халанский. – Варшава : Тип. Варшавского учебного округа, 1893. – Т. 1. – 179 с.

5. 246. Хлезов А. А. Предвестники викингов. Северная Европа в I-VIII веках / А. А. Хлезов. – СПб. : Евразия, 2002. – 336 с. – (Пилигрим).

5. 247. Чёрная Л. В. Скандинавская женщина эпохи викингов / Л. В. Чёрная // Вестник Томского Государственного университета. – 2005. – № 288. – С. 98–102.

5. 248. Черкас Б. Степовий щит Литви. Українське військо Гедиміновичів (XIV–XVI ст.) / Борис Черкас. – К. : Темпора, 2011. – 144 с.

5. 249. Шаскольский И. П. Экономические связи России с Данией и Норвегией в IX–XVII вв. / И. П. Шаскольский // Исторические связи Скандинавии и России IX–XX вв. : Сборник статей . – Л. : Наука, 1970. – С. 9–63.

5. 250. Шарыпкин Д. М. Скандинавская литература в России / Д. М. Шарыпкин. – Л. : Наука, 1980. – 324 с.

5. 251. Шахматов А. А. Корсунская легенда о крещении князя Владимира
/ А. А. Шахматов. – СПб. : Тип. М. А. Александрова, 1906. – 128 с.
5. 252. Шахматов А. А. Повесть временных лет / А. А. Шахматов. – Петроград : Изд. Археографической комиссии, 1916. – Т. 1 : Вводная часть ; Текст ; Примечания. – 403 с.
5. 253. Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах / А. А. Шахматов. – СПб. : Тип. М. А. Александрова, 1908. – 712 с.
5. 254. Шахматов А. А. Сказание о призвании варягов / А. А. Шахматов // Изв. Отд–ния рус. яз. и словесности Акад. наук. – СПб. : Тип. Имп. Акад. наук, 1904. – Т. 9 ; Кн. 4. – С. 284–365.
5. 255. Шляков Н. В. О Поучении Владимира Мономаха / Н. В. Шляков .- СПб. : Тип. В. С. Балашева и К°, 1900. – 116 с.
5. 256. Яковенко Наталя. Вступ до історії / Наталя Яковенко. – К. : Критика, 2007. – 372 с.
5. 257. Янин В. Л. Некрополь Новгородского Софийского собора : Церковная традиция и историческая критика / В. Л. Янин ; Акад. наук СССР, Отд–ние истории. – М. : Наука, 1988. – 239 с.
5. 258. Янин В. Л. Новгородские акты XII–XV вв. / В. Л. Янин. – М. : Наука, 1991. – 385 с.
5. 259. Янссон Ингмар. Путь викингов на восток / Ингмар Янссон ; Шведский ин–т. Гос. истор. музей; [пер. Анна Фоменкова]. – Карлскруна : Принтфабрикен, 2003. – 6 с.
5. 260. Andersson Th. M. King's Sagas (Konungasögur) / Th. M. Andersson // Old Norse-Icelandic Literature : A Critical Guide / C. J. Clover, J. Lindow. – London : Ithaca, 1985. – (Islandica. Vol XLV). – P. 197–238.
5. 261. Andersson Th. M. The Icelandic family saga : an analytic reading / Th. M. Andersson. – Cambridge : Harvard University Press, 1967. – 315 p.
5. 262. Andersson Th. M. The Problem of Icelandic Saga Origins : A Historical Survey / Th. M. Andersson. – London : New Haven, 1964. – 190 p.

5. 263. Androshchuk F. Har gotländska vikingar offrat vapen i Dneprforsarna? / Fedir Androshchuk // Fornvännen. – 2002. – #97. – S. 9–14.

5. 264. Androshchuk F. Kung, makt och krigare – om Birka och liknande platser i Östeuropa / Fedir Androshchuk // Birkas krigare / [ed. Olausson M.]. – Stockholm : Arkeologiska Forskningslaboratoriet, Stockholms universitet, 2001. – S. 59–64.

5. 265. Androshchuk F. Vikings and Farmers. Some remarks on the social interpretation of swords and long-distance contacts during the Viking Age / Fedir Androshchuk // The Martial Society : aspects of warriors, fortifications and social change in Scandinavia / [eds. Lena Holmquist Olausson & Michael Olausson]. – Stockholm : Archaeological Research Laboratory, Stockholm University, 2009. – P. 93–104.

5. 266. Androshchuk F. Vikings – the Rus – Varangians / Fedir Androshchuk // Olga & Ingegerd – Vikingarfurstinor i öst / [Historiska nyheter ; Statens Historiska museet]. – 2004. – Specialnummer. – S. 36–39.

5. 267. Androshchuk F. Vikings in the East / Fedir Androshchuk // The Viking World / [ed. Stefan Brink & Neil Price]. – Abingdon, UK and New York : Routledge, 2008. – P. 517–542.

5. 268. Androshchuk F. The «Ljudota Sword?» (An episode of Contacts Between Britain and Scandinavia in the Late Viking Age) / Fedir Androshchuk // Ruthenica. – 2003. – T. 2. – C. 15–25.

5. 269. Androshchuk F. The Rural Vikings and Viking Helgö / Fedir Androshchuk // Stockholm studies in Archaeology. – 2007. – Vol. 44 : Cultural interaction between east and west. Archaeology, artefacts and human contacts in northern Europe. – P. 153–164.

5. 270. Androshchuk F. The Rus and Varangians in Kiev / Fedir Androshchuk // Olga & Ingegerd – Vikingarfurstinor i öst / [Historiska nyheter ; Statens Historiska museet]. – 2004. – Specialnummer. – S. 46–49.

5. 271. Ame T. J. Skandinavische Holzkammergraber aus der Wikingerzeit in der Ukraine / T. J. Ame // *Acta Archeologica* (Kobenhavn). – 1931. – Vol. II ; Fasc. 3. – S. 285–302.

5. 272. Arbman H. Birka. Bd I. : Die Gräber / Holger Arbman. – Stockholm : Kungliga Vitterhets historie och antikvitets akademien, 1940. – 560 S.

5. 273. Arbman H. Skandinavisches Handwerk in Rußland zur Wikingerzeit / H. Arbman // *Meddelanden från lunds universitets historiska museum : Papers of the Archaeological Institute, University of Lund* : 1959 / Lunds universitet, Historiska museet. – Lund : CWK Gleerup., 1960. – P. 110–135.

5. 274. Arbman H. *The Vikings* / H. Arbman. – London : Thames & Hudson, 1961. – 212 p.

5. 275. Almgren, Bertil. Vikingatag och vikingaskepp : Vikingatagens höjdpunkt och slut. Skepp, hästar och befästningar : särtryck ur tor 1962 tor 1963 / Bertil Almgren // *Meddelanden från Institutionen för Nordisk Fornkunskap vid Uppsala Universitet*. – Uppsala : Uppsala Offset Center, 1963. – S. 186–247.

5. 276. Bagge S. *Society and Politics in Snorri Sturluson's Heimskringla* / S. Bagge. – Berkeley; Los Angeles; Oxford, 1991. – 339 p.

5. 277. Baumgarten N. de. *Généalogies et mariages occidentaux des rurikides russes du X. au XIII. siècle* / Nicholas de Baumgarten. – Roma : Pont. Inst. Orientalium Stud., 1927. – 94 S. – (*Orientalia Christiana* ; 35).

5. 278. Blöndal S. *The Last Exploits of Harald Sigurdsson in Greek Service : A Chapter from the History of the Varangians* / S. Blöndal // *Classica et mediaevalia*. – 1939. – T. II. – P. 1–26.

5. 279. Blöndal S. *Snorre Sturluson : et syvhundreårsminde 1241–1941* / Sigfús Blöndal // *Nordisk tidskrift*. – Stockholm : I. Haeggström, 1941. – S. 453–470.

5. 280. Blöndal S. *The Varangians of Byzantium : An aspect of Byzantine military history* / S. Blöndal ; [translated, revised and rewritten by B. S. Benediktz]. – New York : Cambridge University Press, 1978. – 242 p.

5. 281. Boer R. C. Über die Örvar-Odds saga / R. C. Boer. – Leiden : E.J. Brill, 1888. – 218 S.
5. 282. Brandl, Alois. Geschichte der Altenglischen Literatur. I. Teil : Angelsächsische Periode bis zu Mitte des zwölften Jahrhunderts / Alois Brandl. – Strassburg : Karl J. Trübner, 1908. – 204 S.
5. 283. Callmer J. Trade Beads and Bead Trade in Scandinavia ca. 800-1000 A. D. / J. Callmer. – Lund : Gleerup, 1977. – 229 p.
5. 284. Chotliwy E. Skandynawska pochewka do grzebienia z Wolma / E. Chotliwy // Materialy Zachodniopomorskie. – 1966. – T. 12. – S. 451–457.
5. 285. Cross, Samuel H. Jaroslav the Wise in Norse Tradition / Samuel H. Cross // Speculum. – 1929. – Vol. 4. – No 2. – P. 177–197.
5. 286. Cutler A. Garda, Källunge and the Byzantine Tradition on Gotland / A. Cutler // The Art Bulletin. – 1969. – Vol. LI/3. – P. 257–266.
5. 287. Duczko, W. Gold- and silver-smithing / W. Duczko // From Viking to Crusader: Scandinavia and Europe 800–1200 / [Roesdahl, E., & Wilson, D. M. eds.]. – Copenhagen : Nordic Council of Ministers, 1992. – P. 200–264.
5. 288. Davidan O. I. Contacts between Staraja Ladoga and Scandinavia / O. I. Davidan // Varangian problems 1970 = Varangian problems (Scando-Slavica. Suppl. 1). – Copenhagen : Munksgaard Publishers, 1970. – P. 85.
5. 289. Fidjestol, B. Olaf Tryggvason the Missionary. A Literary Portrait from the Middle Ages / B. Fidjestol // Selected Papers / B. Fidjestol ; [ed. Odd Einar Haugen, Else Mundal, Peter Godfrey Foote]. – Odense : Odense University Press, 1997. – P. 201–227.
5. 290. Gallén, J. Vem var Valdemar den stores drottning Sofia? / J. Gallén // Historisk Tidskrift. – 1976. – Erg. 61. – S. 273–288.
5. 291. Harald Hardrade / [red. Arno Berg ; Per Jonas Nordhagen et al.]. – Oslo : Selskabet for Oslo byes vel : Kommisjon Dreyers Forlag, 1966. – 126 s.
5. 292. Hilczer ówna Z. O grzebieniach ze Starej Ludogi / Z. Hilczer ówna // SA. – 1966. – T. 13. – S. 451–457.

5. 293. Hoffmann, E. König Magnus der Gute von Norwegen / E. Hoffmann // *Kongsmenn og krossmenn : Festskrift til Grethe Authen Blom* / [red. av Steinar Supphellen]. – Trondheim : Tapir, 1992. – S. 195–213.

5. 294. Holtmark A. *Historieskrivning : Norge* / A. Holtmark // *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid*. – 1961. – B. VI. – Sp. 595–597.

5. 295. Indrebø G. *Nokre merknader til den norrøne kongesoga* / G. Indrebø // *Arkiv för nordisk filologi*. – 1938–1939. – B. 54. – S. 58–79.

5. 296. Jesch, Judith. *Women in the Viking Age* / Judith Jesch. – Woodbridge : Boydell Press, 2005. – 248 p.

5. 297. Johnsen, A. O. *Harald Hardrådes Død i Skaldediktningen* / A. O. Johnsen // *Maal og minne*. – 1969. – S. 47–50.

5. 298. Jones, Gwyn. *A History of the Vikings* / Gwyn Jones. – Oxford : Oxford University Press, 1968. – 504 p.

5. 299. Jones, Gwyn. *The Legendary history of Olaf Tryggvason* / Gwyn Jones. – Glasgow : Jackson, 1968. – 38 p.

5. 300. Jónsson, Finnur. *Den Norsk-Islandske Skjaldedigtning* / Finnur Jónsson. – København : Rosenkilde og Bagger, 1967. – B. 1: Tekst efter håndskrifterne, 800–1200. – 690 S.

5. 301. Kleiber, B. *Om namnet Ellisiv* / B. Kleiber // *Maal og minne*. – 1974. – B. 1–4. – S. 510.

5. 302. Koht, H. *Ellisiv* / Halvdan Koht // *Norsk biografisk leksikon*. – 1926. – B. III. – S. 52.

5. 303. Koht, Halvdan. *The Old Norse Sagas* / Halvdan Koht. – New York : The American-Scandinavian foundation, W.W. Norton, 1931. – 191 p.

5. 304. Kuhn, H. *Das älteste Christentum Islands* / H. Kuhn // *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur*. – 1971. – Bd. 100. – S. 14–15.

5. 305. Lagerlöf, E. *Garde kyrka* / E. Lagerlöf // *Sveriges kyrkor*. – 1972. – Vol. 145. – S. 249–352.

5. 306. Lewis A. R. *The Northern Seas: Shipping and Commerce in Northern Europe A. D. 300–1100.* – Princeton : Princeton University Press, 1958. – 498 p.

5. 307. Lind, John H. *The Martyria of Odense and a Twelfth-Century Russian Prayer: The Question of Bohemian Influence on Russian Religious Literature // The Slavonic and East European Review.* – Vol. 68. – No 1. – 1990. – P. 16.

5. 308. Lind, John H. *De russiske ægteskaber: Dynasti- og alliancepolitik i 1130'ernes Danske borgerkrig / John H. Lind // Historisk tidsskrift (København).* – 1992. – B. 92, H. 2. – S. 235–238.

5. 309. Lönnroth, Lars. *European Sources of Icelandic Saga-Writing : An Essay Based on Previous Studies / Lars Lönnroth.* – Stockholm : Thule, 1965. – 38 p.

5. 310. Lönnroth, Lars. *Ideology and Structure in Heimskringla / Lars Lönnroth // Parergon.* – 1976. – N. 15. – P. 16–29.

5. 311. Lönnroth, Lars. *The Concept of Genre in Saga Literature / Lars Lönnroth // Scandinavian Studies.* – 1975. – Vol. 47, N. 4. – P. 419–427.

5. 312. Lönnroth, Lars. *Two Norse-Icelandic studies : sponsors, writers and readers of early Norse literature, and a road paved with legends / Lars Lönnroth.* – Göteborg : Folkuniversitetets Akademiska press, 1990. – 33 p. – (Meddelanden (Litteraturvetenskapliga Institutionen, Göteborgs Universitet), 7).

5. 313. Munch, P. A. *Samlede Afhandlinger / P. A. Munch ; [udg. af Gustav Storm].* – Christiania : Cammermeyer, 1873. – B. 1 : 1831. – Marts 1849. – 600 S.

5. 314. Mundal, Else. *Íslendingabók, ættar tala og konunga ævi / Else Mundal // Festskrift til Ludvig Holm-Olsen på hans 70-årsdag, den 9 juni 1984 / [ed. Bjarne Fidjestøl et al.].* – Øvre Ervik : Alvheim & Eide, 1984. – P. 255–271.

5. 315. Nerman, B. *Die Vendelzeit Gotlands. I–II. / B. Nerman.* – Stockholm : Almqvist & Wiksell, 1975. – Bind 1 : Text. – 200 S. – (Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, 55 ; Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien <Stockholm> ; Monografiserien).

5. 316. Nerman, B. Die Vendelzeit Gotlands. I–II. / B. Nerman. – Stockholm : Almqvist & Wiksell, 1969. – Bind 2 : Tafeln. – 308 S. – (Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. ; Monografier).

5. 317. Nordman, C. A. Karelska järnåldersstudier / C. A. Nordman. – Helsinki : Helsingfors, 1924. – 200 s. – (Suomen Muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja = Finska fornminnesföreningens tidskrift , XXIV : 3).

5. 318. Novikova, Galina L. Iron neck-rings with Thor's hammer in the Eastern Europe / Galina L. Novikova // Fornvannen. – 1992. – V. 87. – P. 73–88.

5. 319. Pritsak, O. The Origin of Rus' / O. Pritsak. – Cambridge, Mass. : Harvard Univ. Pr., 1981. – Vol. 1 : Old Scandinavian Sources other than the Sagas. – 926 p.

5. 320. Richter, Carl. Chronologische Studien zur angelsächsischen Literatur auf Grund sprachlich-metrischer Kriterien / Carl Richter. – Halle : M. Niemeyer, 1910. – 107 S.

5. 321. Roesdahl, Else. Vinkingernes verden. Vikingerne hjemme og ude / Else Roesdahl. – København : Gyldendal, 1987. – 335 s.

5. 322. Rožniecki S. Varægiske minder i den russiske helteedigtning / S. Rožniecki. – København : Pio, 1914. – 307 s.

5. 323. Rüss, H. Das Reich von Kiev / H. Rüss // Handbuch der Geschichte Russlands. Bd. 1 / [hrsg. von M. Hellmann]. – Stuttgart : A. Hiersemann, 1980. – S. 426–429.

5. 324. Schier, Kurt. Sagaliteratur / Kurt Schier. – Stuttgart : Metzler, 1970. – 144 s.

5. 325. Schlauch, M. Scandinavian: Influence on the “Slovo ”? / M. Schlauch // Russian epic studies. – Philadelphia : American Folklore Society, 1949. – P. 99–124.

5. 326. Schück, Henrik. Byzanz och Norden / H. Schück // Kulturhistoriska skizzen / Henrik Schück. – Stockholm : H. Geber, 1922. – S. 51–56.

5. 327. Skovmand, R. De danske skattefund fra vikingatiden og den ældste Middelalder indtil omkring 1150 / R. Skovmand. – København : Bianco Lunos bogtrykkeri, 1942. – 275 s. – (Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie).

5. 328. Stalsberg, Anne. Visible Women Made Invisible: Interpreting Varangian Women in Old Russia / Anne Stalsberg // Gender and the Archaeology of Death / [ed. Bettina Arnold & Nancy L. Wicker]. – Walnut Creek ; Lanham ; New York ; Oxford: AltaMira Press, 2001. – P. 65–80.

5. 329. Stenberger, M. Die Schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit. I–II. / M. Stenberger. – Stockholm ; Lund : Kungl Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, 1958. – Bind 1 : Text. – 383 S.

5. 330. Stenberger, M. Die Schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit. I–II. / M. Stenberger. – Stockholm ; Lund : Kungl Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, 1947. – Bind 2 : Fundbeschreibung und Tafeln. – 271 S.

5. 331. Stenberger Mårten, Capelle Hedda. Vorgeschichte Schwedens / Mårten Stenberger, Hedda Capelle. – Berlin : Akademie-Verlag, 1977. – 543 S.

5. 332. Stender-Petersen, A. Die Varägersage als Quelle der altrussischen Chronik / A. Stender-Petersen. – Aarhus : Aarhus University Press, 1934. – 256 s.

5. 333. Structure and Meaning in Old Norse Literature : New Approaches to Textual Analysis and Literary Criticism / [ed. John Lindow, Lars Lönnroth, Gerd Wolfgang Weber]. – Odense : Odense University Press, 1986. – 454 p. – (Viking collection, v. 3.).

5. 334. Tamla, Ü. Arheoloogilised välitööd Eestis = Archaeological field works in Estonia / Ü. Tamla. – Tallinn : Muinsuskaitseinspektsioon, 1999. – 180 l.

5. 335. Tõnisson E. Die Gauja-Liven und ihre materielle Kultur (11. Jh.-Anfang 13. Jhs.) : ein Beitrag zur ostbaltischen Frühgeschichte / E. Tõnisson ; Ajaloo Instituut (Eesti NSV Teaduste Akadeemia). – Tallinn : Verlag Eesti Raamat, 1974. – 208 S.

5. 336. Uspenskij, F. Dynastic names in medieval Scandinavia and Russia (Rus'): Family traditions and international connections / F. Uspenskij // Studia

anthroponymica Scandinavica : Tidsskrift för nordisk personnamnsforskning. – 2003. – Vol. 21. – S. 63–82.

5. 337. Uspenskij, Fjodor. Olof Skötkonungs dotter Ingegerds ryska namn / Fjodor Uspenskij // Innehållsförteckning för Släkt och Hävd. – 2001. – Nr. 4. – S. 339–340.

5. 338. Żak, J. Zachodniosłowiańskie kabłączki skroniowe w Skandynawii / J. Żak // Liber Josepho Kostrzewski octogenario a veneratoribus dicatus / [red. Konrad Jażdżewski] . – Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Zakład Narodowy im Ossolińskich-Wyd, 1968. – S. 418.

6. Збірники матеріалів конференцій, симпозіумів, семінарів

6. 339. Амбросиани Б., Андрощук Ф. Вооружение и восточные контакты Бирки / Бьёрн Амбросиани, Фёдор Андрощук // Русь на перехресті світів (Міжнародні впливи на формування давньоруської держави) IX–XI ст. : матеріали міжнар. польового археологічного семінару, 20–23 липня, 2006 року, Чернігів–Шестовиця / НАН України, Ін-т археології, Чернігівський НПУ ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів : Сіверянська Думка, 2006. – С. 3–16.

6. 340. Глазырина Г. В. Свидетельства древнескандинавских источников о браке Харальда Сурового и Елизаветы Ярославны / Г. В. Глазырина // Внешняя политика Древней Руси : материалы юбилейных чтений, посвященных 70-летию В. Т. Пашуто / АН СССР, Ин-т истории СССР. – М. : Международные отношения, 1988. – С. 14–16.

6. 341. Коваленко В. П., Моця А. П., Сытый Ю. М. Археологические исследования Шестовицкого комплекса в 1998–2002 гг. / В. П. Коваленко, А. П. Моця, Ю. М. Сытый // Дружинні старожитності центрально-східної Європи VIII–XI ст. : матеріали Міжнародного польового археологічного семінару, Чернігів–Шестовиця, 17–20 липня 2003 р. / НАН України, Ін-т археології, Чернігівський НПУ ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів : Сіверянська думка, 2003. – С. 51–83.

6. 342. Кочуркина С. И. Приладожская курганная культура: Погребения с монетами, весами и гирьками / С. И. Кочуркина // Экономические основы формирования государства в древности и средневековье : материалы XXV Чтений памяти чл.-корр. АН СССР В. Т. Пашуто и памяти чл.-корр. АН СССР А. П. Новосельцева [«Восточная Европа в древности и средневековье»], (Москва, 17–19 апреля 2013 г.) / [редкол.: д. ист. н. Е. А. Мельникова (отв. ред.) и др.] / РАН, Ин-т всеобщей истории. – М. : РАН, Ин-т всеобщей истории, 2013. – С. 155.

6. 343. Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Знатная вдова в средневековой Скандинавии и на Руси: Матримониальные стратегии и легенды власти / А. Ф. Литвина, Ф. Б. Успенский // Предания и мифы о происхождении власти эпохи Средневековья и раннего Нового времени : материалы XXV конф. памяти В. Д. Королюка [„Славяне и их соседи“] / РАН, Ин-т славяноведения. – М. : Индрик, 2010. – С. 78–82.

6. 344. Мельникова Е. А. Путь как структурная основа ментальной карты составителя «Повести временных лет» / Е. А. Мельникова // Трансконтинентальные и локальные пути как социокультурный феномен : тез. докл. XX Чтений памяти В. Т. Пашуто [«Восточная Европа в древности и средневековье»], (Москва, 16–18 апр. 2008 г.) / АН СССР, Ин-т истории СССР. – М. : Международные отношения, 2008. – С. 155.

6. 345. Мельникова Е. А. Скандинавия во внешней политике Древней Руси (до середины XI в.) / Е. А. Мельникова // Внешняя политика Древней Руси : материалы юбилейных чтений, посвященных 70-летию В. Т. Пашуто / АН СССР, Институт истории СССР. – М. : Международные отношения, 1988. – С. 45–49.

6. 346. Мельникова Л. А. Экстраполяция как метод познания и предвидения в исторической науке / Л. А. Мельникова // Актуальные вопросы общественных наук: социология, политология, философия, история : материалы XXVII междунар. заоч. науч.-практ. конф., 12 августа 2013 г. / СибАК. – Новосибирск : НП «СибАК», 2013. – С. 120–123.

6. 347. Мурашева В. В. Бляшки-подвески с территории Древней Руси / В. В. Мурашева // XIV Конференция по изучению скандинавских стран и Финляндии : тез. докл. / Поморский гос. ун-тет ; Ин-т всеобщей истории РАН. – Москва ; Архангельск : РАН, Ин-т всеобщей истории, Поморский гос. ун-тет, 2001. – С. 154–156.

6. 348. Тодорова А. А. Бусы как элемент женского костюма эпохи формирования Древнерусского государства (предварительное исследование) / А. А. Тодорова // Ладога и Глеб Лебедев : сборник статей за материалами Восьмых чтений памяти Анны Мачинской, Старая Ладога, 21–23 декабря 2003 г. / РАН, СПб ИИ. – СПб. : Изд-во СПб ИИ РАН «Нестор-История», 2004. – С. 236–242.

6. 349. Успенский Ф. Б. Мстиславля Христина: Шведско-новгородские связи конца XI в. / Ф. Б. Успенский // XV Конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка Скандинавских стран и Финляндии : тез. докл., Москва, 23–26 июня 2004 г. / РАН, Ин-т всеобщей истории. – М. : РАН, Ин-т всеобщей истории, 2004. – Ч. I. – С. 187–189.

6. 350. Хлевов А. А. Дружина Севера как исторический феномен / А. А. Хлевов // Скандинавские чтения 1998 года / РАН, МАЭ им. Петра Великого (Кунсткамера) ; отв. ред. А. С. Мыльников. – СПб. : Наука, 1999. – С. 49–57.

6. 351. Хорошкевич А. Л. „Гаралда вымол“ / А. Л. Хорошкевич // Реализм исторического мышления. Проблемы отечественной истории периода феодализма : Чтения, посвященные памяти А. Л. Станиславского : тез. докл. и сообщений, Москва, 27 января – 1 февраля 1991 г. / Гос. ком. РФ по делам науки и высш. школы, Моск. гос. ист.- арх. ин-т ; редкол.: В. А. Муравьев (отв. ред.) [и др.]. – М. : МГИАИ, 1991. – С. 250–251.

6. 352. Androshchuk F. The place of Dereva and Volhynia in Norse-Slav relations. In the 9th to 11th centuries / Fedir Androshchuk // *Situne Dei* / red. Wilhelm Holmqvist. – Sigtuna : Sigtuna museum, 2009. – P. 7–20.

6. 353. Lichačev D.S. The Legend of the calling in of Varangians and political purposes in Russian chronicle-writing from the second half of the 11th to

the beginning of the 12th century / D.S. Lichačev // *Varangian problems 1970 = Varangian problems (Scando-Slavica. Suppl. 1)*. – Copenhagen : Munksgaard Publishers, 1970. – P. 165–185.

6. 354. Piltz, E. Zwei russische Kaufmannskirchen auf der Insel Gotland aus dem 12 Jahrhundert / E. Piltz // *Les Pays du Nord et Byzance (Scandinavie et Byzance) : Actes du colloque nordique et international de byzantinologie tenu a Upsal 20–22 avril 1979 / Colloque Nordique et International de Byzantinologie (1979. 04. 20–22 Uppsala)* ; réd. Rudolf Zeitler. – Uppsala : Almqvist & Wiksell, 1981. – S. 359–406. – (*Acta Universitatis Upsaliensis. Figura, nova ser. 19*).

6. 355. Svahnström G. Gotland zwischen Ost und West / G. Svahnström // *Les Pays du Nord et Byzance (Scandinavie et Byzance) : Actes du colloque nordique et international de byzantinologie tenu a Upsal 20–22 avril 1979 / Colloque Nordique et International de Byzantinologie (1979. 04. 20–22 Uppsala)* ; réd. Rudolf Zeitler. – Uppsala : Almqvist & Wiksell, 1981. – S. 441–467. – (*Acta Universitatis Upsaliensis. Figura, nova ser. 19*).

6. 356. *Varangian problems 1970 = Varangian problems (Scando-Slavica. Suppl. 1) : Report on the first international symposium on the theme “The eastern connections of the nordic peoples in the Viking period and early middle ages”*, Moesgaard, University of Aarhus, 7th–11th October 1968. – Copenhagen : Munksgaard Publishers, 1970. – 216 p.

7. Нариси, книги, лекції

7. 357. Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.) : курс лекций / И. Н. Данилевский. – М. : Аспект–Пресс, 1998. – 399 с.

7. 358. Муравьева Т. В. Сто великих мифов и легенд / Т. В. Муравьева. – М. : Вече, 2002. – 478 с. – (100 великих).

7. 359. Поэты XVIII века : в 2 т. Т. 2. Поэты XVIII века : поэты 1780–1790-х годов / [биогр. справки Израиль З. Серман ; сост. Г. П. Макогоненко, Израиль З. Серман ; подгот. текста и примеч. Г. С. Татищева] – Л. :

Советский писатель (Ленинградское отделение), 1972. – 588 с. – (Библиотека поэта. Большая сер., 2-е изд.).

7. 360. Пушкин А. С. Песнь о полку Игореве / А. С. Пушкин // Полн. собр. соч., 1837–1937 : в 16 т. / А. С. Пушкин ; [ред. комитет: М. Горький и др.]. – М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1949. – Т. 12. – С. 149.

8. Підручники, посібники, хрестоматії

8. 361. Древняя Русь в свете зарубежных источников : учебное пособие для вузов / [Ин-т „Открытое общество“] ; под ред. Е. А. Мельниковой. – М. : Логос, 1999. – 605 с.

8. 362. Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия / [под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова]. – М. : Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. – Вып. V : Древнескандинавские источники / [сост. частей VI, IX, X – Г. В. Глазырина ; частей III, IV, V, VII, VIII, XI – Т. Н. Джаксон ; частей I, II, XII – Е. А. Мельникова]. – 384 с.

8. 363. История Дании с древнейших времен до начала XX века / [отв. ред. О. В. Чернышева] ; РАН, Ин-т всеобщей истории, Центр истории и культуры Сев. Европы. – М. : Наука, 1996. – 503 с.

8. 364. Методы исследования // Методологические проблемы истории : учеб. пособие для студентов, магистрантов и аспирантов ист. и филос. специальностей, учреждений, обеспечивающих получение высш. образования / [В. Н. Сидорцов и др.] ; под общ. ред. В. Н. Сидорцова. – Мн. : ТетраСистемс, 2006. – С. 221.

8. 365. Основы научных исследований : учеб. для техн. вузов / [Крутов В. И., Грушко И. М., Попов В. В. и др.] ; под ред. В. И. Крутова, В. В. Попова. – М. : Высшая школа, 1989. – 400 с.

8. 366. Рузавин Г. И. Методология научного исследования : учеб. пособие для вузов / Г. И. Рузавин. – М. : ЮНИТ–ДАНА, 1999. – 317 с.

9. Словники

9. 367. Крысин Л. П. Толковый словарь иноязычных слов / Л. П. Крысин. – М. : Эксмо, 2008. – 944 с.

9. 368. Якун (Слепой) // Русский биографический словарь. – СПб. : Императорское Русское Историческое Общество, 1913. – Т. 25. – С. 114.

10. Календарі

10. 369. Friard // Saint Herman Calendar 2008 / St. Herman of Alaska Brotherhood. – Platina : Saint Herman Press, 2008. – P. 64.

11. Дисертації, автореферати дисертацій

11. 370. Андрошук Ф. О. Мечі вікінгів : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.04 / Андрошук Федір Олександрович ; НАН України, Ін-т археології. – Київ, 2014. – 32 с.

11. 371. Андрошук Ф. О. Ранні етапи формування давньоруської культури у межиріччі Дніпра та Десни (IX – середина X ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Андрошук Федір Олександрович ; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1997. – 180 с.+ дод.

11. 372. Ениосова Н. В. Ювелирное производство Гнёздова (по материалам курганов и поселения) : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.06 “Археология” / Н. В. Ениосова. – М., 1999. – 22 с.

11. 373. Жарнов Ю. Э. Погребальный обряд в Древней Руси по материалам Гнездовского некрополя : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.06 “Археология” / Ю. Э. Жарнов. – М., 1992. – 22 с.

11. 374. Луговий О. М. Роси та варанги у Візантії X-XII ст.: формування та структурна роль найманого військового контингенту : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Луговий Олег Михайлович ; Одеський національний ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2008. – 19 с.

11. 375. Нагорных Е. Е. Проблема движущих сил антропогенеза : Философско-методологический анализ : дис. на соискание ученой степени канд. философ. наук : спец. 09.00.01 “Онтология и теория познания” / Нагорных Елена Евстафьевна; Ин-т по переподготовке и повышению квалификации преподавателей гуманитарных и социальных наук при Уральском ордена Трудового Красного Знамени Гос. ун-те им. А. М. Горького. – Екатеринбург, 2004. – 171 с.

11. 376. Bode W. Die Kenningar in der angelsächsischen Dichtung : mit Ausblicken auf andere Literaturen : Diss. / Wilhelm Bode. – Darmstadt ; Straßburg ; Leipzig : E. Zernin, 1886. – 100 S.

12. Електронні ресурси

12. 377. 2012. X Международные Скандинавские чтения [Электронный ресурс] / Русский салон в Стокгольме. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.russalon.se/?p=9799>

12. 378. Африкан [Электронный ресурс] / Православный календарь. – Режим доступа до ресурсу: <http://days.pravoslavie.ru/ABC/ma.htm#afrikan>

12. 379. Бедненко Г. Б. Елизавета Ярославна, королева Норвегии [Электронный ресурс] / Обе Пряжи (оф. сайт Г. Бедненко). – Режим доступа до ресурсу: <http://pryahi.indeep.ru/history/elizaveta.html>

12. 380. Джаксон Татьяна Николаевна [Электронный ресурс] / Музей-заповедник “Старая Ладога”. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.ladogamuseum.ru/article/dzhakson/>

12. 381. Джаксон Т. Н. О скандинавских браках Ярослава Мудрого и его потомков [Электронный ресурс] / Скандинавский информационный центр. – Режим доступа до ресурсу: <http://norse.ulver.com/articles/jackson/marriage.html>

12. 382. Каинов Сергей. Женский скандинавский костюм (по материалам шведского могильника Бирка) [Электронный ресурс] /

Библиотека Ассоциации Гардарика. – Режим доступа до ресурсу:
http://www.asgard.tgorod.ru/libri.php3?cont=_fem1

12. 383. Каинов С. Ю. Оружие Гнездова и сложение древнерусского комплекса вооружения [Электронный ресурс] / Русская дружина. – Режим доступа до ресурсу: <http://rus-druzhina.ru/advice/gnezdova.php>

12. 384. Каинов С. Ю. [Электронный ресурс] / Ассоциация «Гардарика» : Библиотека : Война : Материалы о боевых искусствах средневековья. – Режим доступа до ресурсу:
<http://asgard.tgorod.ru/asgard.php3?cont=war&menu=libr#top>

12. 385. Каинов С. Ю. [Электронный ресурс] / Гнездовский археологический комплекс : К,к. – Режим доступа до ресурсу:
<http://www.gnezdovo.com/index.php?page=k-k>

12. 386. Мартинюк Ольга (Національний університет «Києво-Могилянська академія». Історія). Життя і творчість Івана Васильовича Шаровольського [Электронный ресурс] / Фонд Віктора Пінчука. – Режим доступа до ресурсу:
<http://old.pinchukfund.org/storage/students/works/2007/174.doc>

12. 387. Мельникова Елена Александровна [Электронный ресурс] / Центр «Восточная Европа в античном и средневековом мире» ИВИ РАН. – Режим доступа до ресурсу: <http://pashuto.ru/names/melnikova>

12. 388. Мученики Африкан, Публий и Терентий [Электронный ресурс] / Православный календарь. – Режим доступа до ресурсу:
<http://days.pravoslavie.ru/Life/life633.htm>

12. 389. Первая международная нумизматическая конференция «Эпоха викингов в Восточной Европе в памятниках нумизматики VIII–XI вв.» [Электронный ресурс] / Музей-заповедник “Старая Ладога”. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.ladogamuseum.ru/about/konferens/pub305/>

12. 390. Первые Скандинавские чтения. Этнографические и культурно-исторические аспекты [материалы симпозиума, 16–19 апреля 1996 г.]

[Электронный ресурс] / Рос. гос. бка : Электронная б–ка. – Режим доступа до ресурсу: <http://search.rsl.ru/ru/catalog/record/5373045>

12. 391. Публикации и издания [Электронный ресурс] / Кунсткамера. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.kunstkamera.ru/index/science/books/books/>

12. 392. Скандинавские чтения : Конференции и семинары [Электронный ресурс] / Кунсткамера. – Режим доступа до ресурсу: http://www.kunstkamera.ru/index/science/konferencii_i_seminary/

12. 393. Список трудов И. П. Шаскольского [Электронный ресурс] / Библиотека Annales. – Режим доступа до ресурсу: <http://annales.info/sbo/bibliogr/shaskolsky.htm>

12. 394. Фриард Виндумиттский [Электронный ресурс] / Древо : открытая православная энциклопедия. – Режим доступа до ресурсу: <http://drevo-info.ru/articles/6691.html>

12. 395. Хакон, Хакун, Хокун, Хокан, Хокон, Хоген, Хаген [Электронный ресурс] / The Kurufin's Castle : Европейские имена: значение и происхождение. – Режим доступа до ресурсу: <http://kurufin.ru/html/Translate/Hakon.html>

12. 396. Anne Johanne Stalsberg : Seksjon for arkeologi og kulturhistorie [Электронный ресурс] / NTNU. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.ntnu.no/ansatte/anne.stalsberg>

12. 397. Else Roesdahl. Publications [Электронный ресурс] / Aarhus University : Department of Culture and Society. – Режим доступа до ресурсу: <http://pure.au.dk/portal/en/persons/else-roesdahl%283681a23b-91de-4ced-b711-0be333bc5fb1%29/publications.html?page=1>

12. 398. Icons of St. Africanus, martyr [Электронный ресурс] / All-Merciful Savior Orthodox Mission. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.allmercifulsavior.com/icons/Icons-Africanus.htm>

12. 399. Ingmar Janssons vänbok [Электронный ресурс] / Stockholms universitet : Institutionen för arkeologi och antikens kultur. – Режим доступа до

ресурсы: <http://www.archaeology.su.se/publikationer/nya-publikationer/ingmar-janssons-v%C3%A4nbok-1.35468>

12. 400. Ingmar Janssons vänbok : Contents [Электронный ресурс] / Stockholms universitet : Institutionen för arkeologi och antikens kultur. – Режим доступа до ресурсу: http://www.archaeology.su.se/polopoly_fs/1.35469.1320940155!/Culturalinteractontent.pdf

12. 401. Ingmar Jansson [Электронный ресурс] / Svenska Fornminnesföreningen. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.fornminnesforeningen.com/ingmar.html>

12. 402. Fedir Androshchuk [Электронный ресурс] / Nordic Byzantine Network. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.nordbyz.net/node/114>

12. 403. Friard [Электронный ресурс] / The Kurufin's Castle : Европейские имена: значение и происхождение. – Режим доступа до ресурсу: http://kurufin.ru/html/Germanic_names/germanic_names_folk-frib.html

12. 404. Kainov, Sergei [Электронный ресурс] / Academia.edu : Papers. – Режим доступа до ресурсу: <http://shm.academia.edu/SergeiKainov>

12. 405. Landguard Fort [Электронный ресурс] / Fortified Places. – Режим доступа: <http://www.fortified-places.com/landguard/>

12. 406. Lars Lönnroth, Professor emeritus Litteraturvetenskap [Электронный ресурс] / Göteborgs universitet : Institutionen för litteratur, idéhistoria & religion. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.lir.gu.se/kontakta-oss/emeriti/lars-lonnroth/>

12. 407. Saint Africanus of Carthage [Электронный ресурс] / Saints.SQPN.com : notes about your extended family in heaven. – Режим доступа до ресурсу: <http://saints.sqpn.com/saint-africanus-of-carthage/>

12. 408. Skaare, Kolbjørn. Coins and Coinage in Viking-Age Norway [Электронный ресурс] / Bibsys/Ask. – Режим доступа до ресурсу: <http://ask.bibsys.no/ask/action/show?pid=751187380&kid=biblio>

12. 409. St. Africanus [Электронный ресурс] / Catholic Online. – Режим доступа до ресурсу: http://www.catholic.org/saints/saint.php?saint_id=6098

12. 410. St. Friard [Электронный ресурс] / Catholic Online. – Режим доступа до ресурсу: http://www.catholic.org/saints/saint.php?saint_id=3470

12. 411. Ward [Электронный ресурс] / Online Etymology Dictionary. – Режим доступа:

http://www.etymonline.com/index.php?term=ward&allowed_in_frame=0